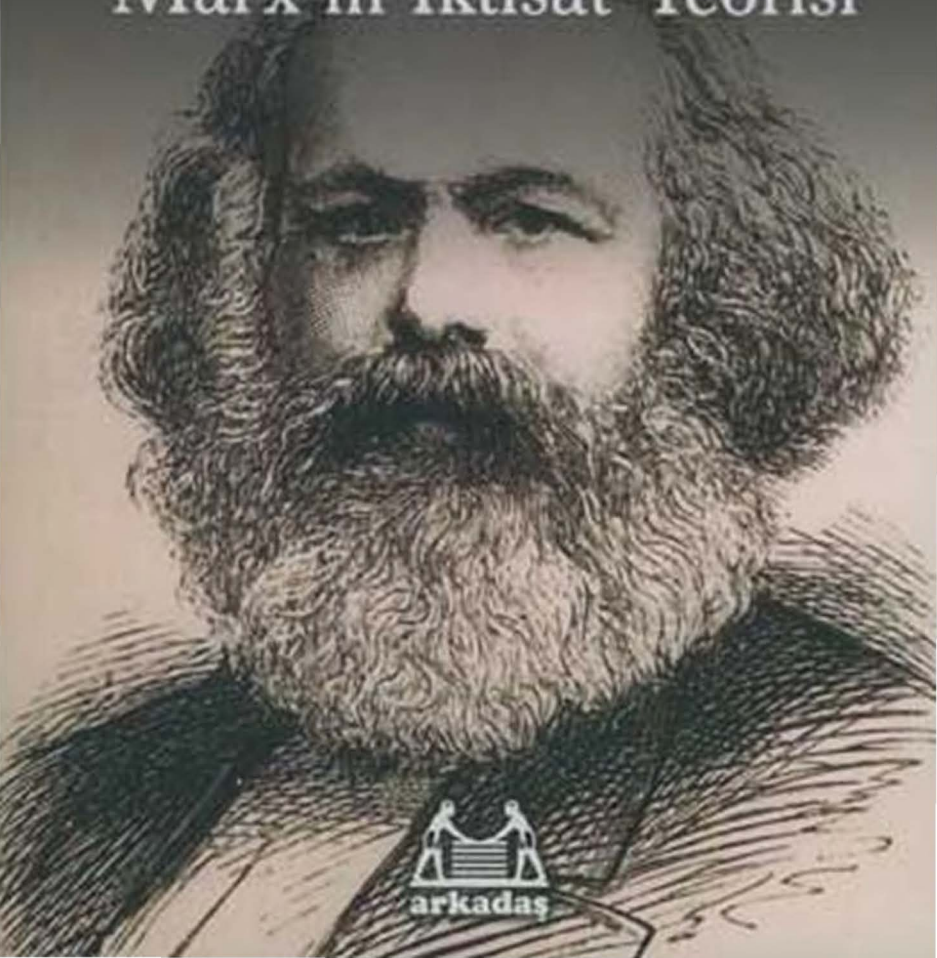
DUNCAN K. FOLEY

KAPİTAL'İ ANLAMAK

Marx'ın İktisat Teorisi

arkadaş

Kapital'i Anlamak

Marx'ın İktisat Teorisi

Duncan K. Foley

Kapital'i Anlamak

Marx'ın İktisat Teorisi

Duncan K. Foley

Çeviri
Hakan Öngel

arkadaş

arkadaş YAYINEVİ
Yuva Mahallesi 3702. Sokak No: 4 Yenimahalle / Ankara
Tel:+90-312 396 01 11 (pbx) Faks: +90-312 396 01 41
e-posta: info@arkadas.com.tr
www.arkadas.com.tr
Yayıncı Sertifika No: 12382

Kitabın Özgün Adı ve Yazarı: Understanding Capital / Duncan K. Foley

© 1986, President and Fellows of Harvard College
Harvard University Press ile yapılan anlaşma sonucunda yayınlanmıştır.

© Türkçe yayım hakları **arkadaş** yayınevinindir. Yayıncının yazılı izni olmadan hiçbir biçimde ve hiçbir yolla, bu kitabın içeriğinin bir kısmı ya da tümü yeniden üretilemez, çoğaltılamaz ya da dağıtılamaz.

ISBN: 978-975-509-631-5

ANKARA, 2010

Çeviri : Hakan Öngel
Çeviri Editörü : Benan Eres
Yayına Hazırlık : Zeynep Kopuzlu
Sayfa Düzeni : Emine Özyurt
Kapak Tasarımı : Mehmet Yaman
Baskı : Ayrıntı Basımevi

Bana öğrettikleri her şey için minnet duyduğum öğrencilerime ithaf edilmiştir.

Önsöz

Bu kitap Marx'ın iktisat üzerine yazdıklarının temel bölümlerine ve Marx'ın iktisadi düşüncesinin genel yapısına bir rehber olması amacıyla hazırlandı. *Kapital*'in bazı ilgili bölümlerine göndermeler yaptım çünkü Marx'ın iktisat hakkında neler düşündüğünü öğrenmeye ciddi şekilde ilgi duyan birinin, bu kitabın ötesine geçip Marx'ın kendi yazılarını okuması gerektiğine inanıyorum. Kitabın sonunda, okuyucuya yönelik bazı okuma önerilerinde bulundum. Özellikle bu kaynakları seçmemde, anlaşılır bir dilde yazılmış olmaları veya belirli bakış açılarının örnekleri olmaları rol oynadı. Konuyla ilgili daha geniş bir kaynakça *Marksist Düşünce Sözlüğü*'nde bulunabilir. (Bottomore ve diğerleri, 1984).

Teoriyi daha somutlaştırabilmek ve anlaşılır kılabilmek için bazı yerlerde matematiği kullandım. Buralarda kullanılan matematik, lisans düzeyinde, orta seviyede bir iktisat teorisi dersini anlayabilmek için gerekli olan düzeydedir.

Amacım belirli bir yorumu tartışmaktansa, Marx'ın ekonomi teorisine genel bir giriş yapmaktır. Yine de okuyucularım, fiyatlar ve emek değerler, emek gücünün değeri ve benim, paranın değeri ve eşitsiz değişim diye nitelendirdiğim konuları işlerken, tartışmaya açık ve geleneksel olmayan bir duruş sergilediğimi bilmelidirler. Fikirlerine saygı duyduğum, Marksist teori üzerinde çalışmış birçok ciddi bilim insanı, bu

konulara ilişkin anlatımlarımı eleştirmişler, bunları tartışırken kullandığım söz dağarcığını sorgulamışlardır. Konuları ele alış şeklimin, Marx'ın düşünce tarzına sadık kaldığına inanıyorum. Ancak bundan da önemlisi, soruna bu şekildeki bir yaklaşımın, kesin eğitsel avantajları beraberinde getirdiğini düşünüyorum. Dayandığım yorumlama şekli, emek değer kuramı ile fiyat ve paranın olgusal dünyası arasındaki ilişkiye dair basit, doğrudan ve şeffaf bir açıklama sunmaktadır. Emek değer kuramıyla ilk kez karşılaşan bir öğrenciyi soyutlama seviyeleri üzerine karmaşık bir tartışmanın içine çekme tehlikesinden kaçındım. Benim yorumumu kavrayabilen bir öğrenci diğer yorumlardaki farklı ifadeleri de anlayabilmekte güçlük çekmeyecektir.

Marksist iktisadı anlayabilmemde bana yardımcı olmuş olan birçoklarının arasında özellikle Michael ve Susan Carter, Jens Christiansen, Jack Gurley, Donald Harris, Bridget O'Laughlin, Chiranjib ve Gita Sen, Alexander Thompson, Robert Williams ve Stanford Üniversitesi'ndeki ekonomi politik seminerine benim orada bulunduğum süre boyunca iştirak etmiş olan diğer katılımcılar ile Suzanne de Brunhoff, Gerard Dumenil, Laurence Harris, David Levine, Dominique Levy, Alain Lipietz, John Roemer, Jesse Schwartz, Anwar Shaikh, Edward Wolff, ve Columbia Üniversitesi Barnard Koleji'nde Marksist İktisat Teorisi dersime katılmış olan öğrencilerime teşekkür etmek isterim.

Alice Amsden, Andre Burgstaller, Gerard Duménil, Donald Harris, Stephen Marglin, Deborah Milenkovitch, Lance Taylor ve Edward Wolff'un kitabımın taslakları üzerinde çalışırken çok faydalandığım yorumları oldu. Harvard Üniversitesi Yayınları'ndan Michael Aronson bana bu projede çok kritik bir noktada destek ve cesaret verdi. Jodi Simpson'ın elyazı-

sı metinlerim üzerindeki çalışmaları, yazımın gücü ve netliği doğrultusunda sayısız gelişmeyle sonuçlandı.

Karl Marx'ın *Grundrisse: Ekonomi Politiğin Eleştirisinin Temelleri*'nden yapılan alıntılar, Martin Nicolaus tarafından yapılmış İngilizce tercümesinin (Harmondsworth ve New York: Penguin Books ve Random House; yayım hakkı 1973, Martin Nicolaus) yayıncılarının izniyle yeniden basıldı. Ayrıca altta belirtilen kitaplar International Publishers Company'nin izniyle yeniden basıldı: *Kapital*, Cilt 1, 2 ve 3, yazan Karl Marx, baskıya hazırlayan F. Engels (yayım hakkı 1967); *Artık Değer Teorileri* yazan Karl Marx (yayım hakkı 1963); *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı* yazan Karl Marx, baskıya hazırlayan Maurice Dobb (yayım hakkı 1970); *Seçme Yapıtlar*, yazan Karl Marx ve Frederick Engels (yayım hakkı 1968).

Son olarak çıktığım bu yolculuğun sebep olduğu en büyük sıkıntılara çeşitli şekillerde katlanan eşim Helene Peet Foley'e ve bir şekilde benden aldığı enerjiyi bana arttırarak geri vermeyi başaran oğlum Nicholas'a teşekkür ediyorum.

İçindekiler

1	Marx'ı Okumak Üzerine: Yöntem	1
2	Meta: Emek, Değer, Para	15
3	Sermaye Teorisi ve Artık Değer	40
4	Kapitalizmde Üretim	64
5	Sermayenin Yeniden Üretimi	81
6	Kâr Oranının Eşitlenmesi	119
7	Artık Değerin Bölüşümü	138
8	Azalan Kâr Oranı	164
9	Kapitalist Kriz Teorisi	185
10	Sosyalizm	208
	Önerilen Okumalar	225
	Kaynakça	230
	Türkçe Kaynakça	236
	Dizin	239

1

Marx'ı Okumak Üzerine: Yöntem

Marx'ın felsefi ve yöntemsel ön varsayımları birçok okuyucu için tanıdık değildir. Bu durum gereksiz hatalı okumalara, özellikle Marx'ın ifadelerinin daha önceki metinleriyle bağlantıları ve soyutlama seviyeleri anlamında uygun şekilde konumlandırılamamasına neden olur. Bu bölümde bu tür hatalı okumaları önlemek amacıyla, Marx'ın düşünce ve yazım biçiminin bazı belirleyici özelliklerine değineceğim.

Tarihsel ve Değişen Gerçeklik

Marx, incelediği toplumsal gerçekliği, kendi içsel çelişkilerine karşılık olarak evrilen bir süreç olarak tasavvur eder. Diğer bir deyişle, tartıştığı olgular, onları meydana getiren tarihsel süreçten bağımsız olarak anlaşılamazlar. Bu yaklaşım olguların tarihsel şartlardan bağımsız olarak kendilerini tekrar ortaya koyma eğiliminde olacakları görüşünün zıttıdır. İncelediği ilişkileri, sadece bazı yeniden düzenlenmelere tabi olan değişmeyen unsurlar olarak değil, sürekli bir değişim sürecinin içinde görür. O halde Marx'ın amacı, bireysel ve toplumsal ilişkileri izah eden evrensel ilkeleri nihai olarak ortaya koyabilmek değil, belirli toplumsal oluşumlardaki değişimleri yöneten düzenlilikleri anlayabilmektir. Aslında, insan hayatının, evrensel gibi görünen ve insan doğasına veya insa-

noğlunun varoluşsal durumuna atfedilebilecek bu özellikleri Marx'ın ilgi alanının odak noktasında yer almaz. Toplumsal durumun, onu benzersiz olarak tanımlayan ve tarihsel anlamda onu özel kılan yönlerini bulmaya çalışır. *Grundrisse*'nin giriş bölümünde, Marx üretim kategorisiyle ilişkili olarak bu noktayı açıkça ortaya koyar (Marx, 1939, s.85).

> [Bazı] belirlenimler en modern dönem ile en eskisi için ortak olacaktır. Onlarsız bir üretim düşünülemez. Oysa en gelişmiş dillerin bile en az gelişmiş olanlarla bazı ortak kuralları ve özellikleri olsa da, onların gelişmişliklerini belirleyen şeyler, yani genel ve ortak olmayan unsurlar böylesi üretimlerin tamamı için geçerli belirlenimlerden ayrıştırılmalıdır ki, ortak bütünlükleri içinde ... asli farkları unutulmasın. Mevcut toplumsal ilişkilerin ebediliğini ve ahengini ortaya koyan modern iktisatçıların tüm o engin bilgisi bu unutuşta yatar.

İnsan Ürünü Olan Bilgi

Marx'a göre, insanın toplumsal gerçeklik hakkındaki bilgisi, insana özgü bir üründür ve yaşayan insanoğlunun etkinlik alanı dışında varlığı söz konusu değildir. Bilgi, bir şehir gibi, birikerek çoğalan toplumsal bir yaratıdır ve üretiminin ve yeniden üretiminin birçok farklı yönü vardır: Öğretilmesi, korunması, kritik düzeltmelerin yapılması, toptan imhası ve yerine yenisinin konması, yeni sahaların açılması vb... Bilhassa, Marx, bilginin bir şekilde bir yerlerde, tanrının zihninde veya çok öncelerden beri var olan bir kütüphanede mevcut bulunduğunu ve insan çabasının onu sadece ortaya çıkardığını düşünmez. İnsan çabası, aynı sanatı ve ürünleri yarattığı gibi bilgiyi de yaratır. Bu çaba, her bilgi üretenin geçmişten miras alınan bilgiden yola çıkması ve bu bilgiyi kendi yöntemleriyle yeniden üretiyor ve değişime uğratıyor olması bağlamında toplumsaldır.

Marx'a göre dünyaya aktif bir müdahalede bulunulmadan bilginin üretilmesine imkan yoktur. İnsanlar, dünyaya ilişkin şeyleri soyut spekülasyonlar yoluyla değil, onu değiştirmeye ya da denetim altına almaya çalışarak keşfederler (veya en azından onun sırlarını sistematik bir gözlemle ortaya çıkarmaya çalışarak). Bilginin tarihsel olduğuna ve değişime uğradığına dair bu görüş eleştiri yönteminin –mevcut bir bilginin süzgeçten geçirilmesi, sorgulanması ve düzeltilmesi– merkezi bir role sahip olması gerekliliğini ortaya çıkartır. Marx bu anlamda özellikle "özgün" olma peşinde değildir. Başkaları tarafından inşa edilen bilgideki gerçeğin özünü bulmak ister. Bu anlamda eleştirel bakışı olumlayıcıdır. Kimi zaman takındığı küçümseyici tavra rağmen, düşüncelerin sistemli her ifade edilişinde, bir seviyede az ya da çok gerçeklik içerdiklerine ve sorunun bu gerçekliğin ve seviyesinin ne olduğunun ortaya çıkartılması olduğuna inanır.

O halde Marx'ın diğer düşünürlerden aktardığı veya tekrar işlediği fikirlerin bulunduğu durumlarla, düzeltilmiş bir formülasyon önerdiği durumları birbirinden dikkatli bir biçimde ayırmalıyız. Bu dikkat özellikle merkezi iktisadi sorunlar çevresinde önemlidir: Marx'ın büyük oranda Ricardo'dan ve Smith'in Ricardo tarafından düzeltilmiş halinden aldığı değer teorisi; Marx'ın Smith'ten aldığı ve tarihsel bir önem atfettiği üretken ve üretken olmayan emek arasındaki ayrım ve Marx'ın klasik iktisatçıların kabul görmüş bir keşfi olarak baktığı ve kapitalist üretimin dinamiklerini kendi kavrayış şekli çerçevesinde mantığa uygun bir şekilde anlatabilmenin yollarını aradığı, kapitalist ekonomilerde kâr oranının azalma eğilimi teorisi.

Marx'ın düşünce tarzında, bilgi ve gerçekliğin biçim olarak önemli benzerlikleri vardır. Ancak asla ikisini, ne gerçek-

liği düşüncenin bir ürünü olarak gören Hegelci çizgide, ne de bilgiyi gerçekliğin basit, uzlaşmayan bir yansıması olarak gören amprisistlerin çizgisinde eşdeğer tutmadığını unutmamak gerekir.

Bilginin Yapısı

Marx, Hegel'in bilginin yapısına ilişkin çözümlemesinin büyük bir kısmını benimser. Özü sürekli değişse de bilginin biçimini sabit görür. Bu yapının temel unsurları Marx'ın *soyutlamalar* veya *belirlenimler* olarak adlandırdığı, somut örneği oluşturan karmaşık etkenler bütünüyle olan bağlantılarından arındırılmış ve ayrılmış, gerçekliğin farklı yönleri hakkında söz söyleme yollarıdır. Her ne kadar geçerli görülen kimi özel soyutlamalar ve bu soyutlamaların statüsü, kimi kuramsal geleneklere göre büyük oranda farklılıklar gösterse de, bu soyutlama düşüncesi sosyal bilimlerde yaygındır. Örneğin Marx, "değer", "emek", "para" ve "meta"yı kapitalist üretimin tarihi özgünlüğünü anlamakta büyük önem taşıyan temel soyutlamalar olarak görürken, neo-klasik iktisatçılar "zevkler", "teknoloji", "kaynaklar" ve "piyasa" kavramlarını herhangi bir insan toplumundaki kaynak dağılımını anlamaya yardımcı olan temel soyutlamalar olarak görür.

Belirlenimlerin Katmanları

Marx teorideki soyutlamaların veya belirlenimlerin sıralanmasında veya kademeli hale getirilmesinde ısrar eder. Ona göre bilgi, temel soyutlamalar veya belirlenimlerden oluşan çözümlenmiş zihinsel bir kurgudur. Bu soyutlamalar belirli bir düzende geliştirilmiş ve ifade edilmişlerdir ve gerçek olgunun önemli özelliklerini düşüncede yeniden yaratmak üzere bir

araya getirilmişlerdir. Marx bu süreci *Grundrisse*'nin giriş bölümünde oldukça açık bir şekilde anlatır (1939, ss.100-101):

> Gerçek ve somut olanla, asıl ön koşul ile başlamak, örneğin iktisatta, toplumsal üretim faaliyetinin temeli ve öznesi olan nüfus ile başlamak doğru görünüyor. Oysa daha yakından bakıldığında bunun yanlış olduğu ortaya çıkıyor. Eğer nüfus kavramı ile başlamam gerekseydi. bu bütünün kaotik bir kavramsallaştırılması olurdu. Daha ileri bir belirlenim yoluyla, en basit belirlenime ulaşıncaya kadar, analitik olarak gittikçe daha da basit kavramlara, tasavvur edilmiş somutluktan daha da ince soyutlamalara doğru ilerlerdim. Buradan da yolculuğun izlerini, tekrar nüfusa ulaşıncaya kadar geriye doğru takip etmek gerekirdi. Ancak bu sefer bütünün kaotik kavranışı değil, birçok belirlenim ve bağlantının zengin bir bütünlüğü şeklinde olurdu... Somut olan, birçok belirlenimin yoğunlaştırılmış hali, dolayısıyla da farklıların birliği olması nedeniyle somuttur. İlk yol boyunca tam kavrayış, soyut bir belirlenime yerini bırakmak üzere buharlaşırken, ikinci yol boyunca soyut belirlenimler düşünce yoluyla somutun yeniden kurulmasına yol gösterir.

Bu ikili hareket Marx'ın yazılarında yaygındır. Bu nedenle *Kapital*, en basit soyutlamalardan –meta, değer ve para– başlayıp, sonunda hisse senedi piyasası ve kriz gibi en karmaşık ve çarpıtılmış biçimlere gelinceye kadar kapitalist toplumsal ilişkilerin tüm karmaşıklığını, düşüncede yeniden inşa etmeye yönelik bir hareket olarak görülebilir.

Başlangıç Noktasının Önemi

Marx belirlenimlerin sıralandırılmasında ısrarlı olduğu için, bir çözümlemenin başlangıç noktası bir teorinin anlamının saptanmasında kritik öneme sahiptir. Aynı belirlenimler birbirinden farklı teorilerde çok farklı önem derecelerine sa-

hip biçimde ortaya çıkabilir, çünkü soyutlamanın tüm yapısıyla farklı ilişkileri vardır. Örneğin sermayeler arası rekabetin, farklı üretim hatlarına bağlanmış olan sermayelerin kâr oranlarını eşitleme eğiliminde olduğu görüşü, neo-klasik ve Marksist iktisat teorilerinde esasen aynı soyut formda ortaya çıkar, ancak bu eğilime yüklenen önem derecesi her iki teoride oldukça farklıdır. Marksist teoride bu eğilim, 6. bölümde göreceğimiz gibi, metaların[1] parasal fiyatlarının emek değerlerinden sapmasının bir örneğidir ve artık değerin mübadele ilişkileriyle yeniden dağıtılmasının önemli bir parçasıdır. Neo-klasik teoride, kâr oranının eşitlenmesi kaynak dağılımındaki etkinliğin rekabetçi piyasa yoluyla sağlandığı düşüncesinin özünü teşkil etmektedir.

Temel Belirlenimlerin Sonrakiler Tarafından Uyarlanması

Somut bir olgunun Marx'ın düşüncesinde kademeli hale getirilmiş belirlenimlere başvurularak yeniden yaratılması potansiyel olarak kafa karıştırıcı iki etki meydana getirir. Birincisi, daha üst seviyeli belirlenimlerin eklenmesi temel belirlenimlerle çelişebilecek olgular oluşturabilir. Örneğin, kâr oranının artık değerin mübadele sırasında yeniden dağıtılması yoluyla eşitlendiğine dair daha üst seviyeli belirlenim, değeri eme-

1 "Meta" kelimesi Arapça kökenlidir ve alınır satılır mal ve hizmetler anlamına gelmektedir. Bu kelimenin çoğulu Arapçada 'emtia'dır. Emtia kelimesi de Türkçede kullanılmaktadır. Ancak sıklıkla bu tekil çoğul aynmı göz ardı edilerek Türkçe çoğul eki kullanılır ve "metalar" denilir. Burada da metnin anlaşılabilirliği ve akıcılığı açısından bu yol izlenerek "emtia" yerine "metalar" kullanılacaktır. Bunun yanında meta kelimesine gelen sesli harfle başlayan Türkçe ekler kelimenin yabancı kökeninden dolayı kaynaştırma harfi almazlar: Metaı, metaa gibi... Ancak okuma rahatlığı ve anlaşılırlık için bu metinde meta kelimesine sesli harfle başlayan ekler getirildiğinde kaynaştırma harfi kullanılacaktır: Metayı, metaya, gibi... (ed.n.)

ğin ürettiği ve artık değerin karşılığı ödenmemiş emeğe karşılık geldiği temel belirlenimlerini bulanıklaştırır, çünkü daha yüksek seviyeli olan belirlenimde, tek bir firmanın el koyduğu artık değer, sömürdüğü emek miktarına karşılık gelmiyor olabilir. Ancak bu tip bir çelişki yalnızca görüntüdedir. Açıklama teorinin yapısıyla tutarlı olduğu sürece temel belirlenimler açıklamadaki geçerliliklerini ve önemlerini sürdürür ve daha karmaşık durumlarda işlerlikleri devam eder. Bu durum üst seviyeli belirlenimler kaldırılıp temel olanların durumdan bağımsız olarak işlemesine izin verilirse anlaşılabilir. Binaların yıkılmamasını yer çekimi yasasının bir çelişkisi olarak görmeyiz çünkü kirişlerin fiziksel özelliklerinin bir binayı nasıl ayakta tutuğunu anlamamızı sağlayan şey yer çekimi yasasının ta kendisidir ve çünkü bu fiziksel özellikler değişime uğradığında, aynı yer çekimi yasası bu sefer binanın yıkılmasını sağlayacak yönde işler.

Temel belirlenimler çoğunlukla kendilerini bir sistemin toplu veya ortalama davranışlarında gösterirler. Bu sebeple, artık değerin karşılığı ödenmemiş emekten kaynaklandığı, tek bir kapitalist firmayı incelediğimizde çok fazla belirgin olmayabilir. Ancak tüm kapitalist firmaların oluşturduğu genel topluluğa baktığımızda daha net bir hale gelir. Temel ilkeler sıklıkla bir sistemin bütünü için geçerli olan korunum ilkeleri biçiminde ortaya çıkar. Emek değer teorisi böyle bir korunum ilkesi olarak meta üretimi sisteminin bütünü seviyesinde ortaya çıkar; değer, emek tarafından üretilir ve mübadelede korunur. Bu ilke, değerin üretimini yönlendiren etkenlerin, değerin dağılımını yönlendiren etkenlerden oldukça farklı oldukları anlamına gelir. Marx üzerinde çalıştığı bütünselleştirme düzeyi konusunda çok da açık değildir. Bir sistemin bütünsel davranışını çoğu kez tipik veya ortalama bir öğesi-

ni ele alarak açıklar. Örneğin, *Kapital*'in ilk üç bölümünde tipik veya ortalama bir meta için geçerli olan yasaları tartışır. Bu yasalar aslında tüm toplumsal üretimin bütünü için geçerlidir. Yanı sıra birçok sıra dışı yüksek dereceli belirlenimleri de taşıyan belirli somut tek bir meta için geçerli olmaları pek olası değildir. Keza, *Kapital*'in ilk cildinin tamamında Marx, tipik veya ortalama bir sermayeden bahseder ki aslında bu bütünleştirilmiş toplam sermayedir veya toplam sermayenin ölçekli bir modelidir.

Kendi Kendine Belirlenim ve Totoloji

Marx'a göre bir teoriyi oluşturan soyutlamalar birbirlerini tanımlar. Bu soyutlamaları anlayabilmek tamamının kapsandığı sistemin dışında imkansızdır. Örneğin, değer görüşü, değişim değeri, para ve soyut emeğin de dahil olduğu birçok yönü içerecek şekilde ortaya çıkacaktır. Değer nedir diye sorduğumuzda Marx, emeğin meta üreten bir toplumda aldığı biçimdir diye yanıt verecektir. Soyut emek nedir diye sorduğumuzda ise Marx, emeğin değer üreten meta üreticisi bir toplumdaki halidir diye yanıtlar. O halde değere ilişkin olan tüm düşünceler kümesi kendi kendini belirleyen bir sistemi teşkil eder. Bu, bazılarına döngüsel ve totolojik gelir, mantıksal kategorilerden çıkan sadece saf soyutluk olarak görülür. Gerçekten de, Marx'ın kendisi teorisinin, düşüncelerin yapısının kendi kendini belirlediği bu aşırı "Hegelci" üsluptaki sunumunun tehlikeleri üzerinde durur.

Burada Marx'ın düşünce biçiminde uygunsuz ya da yersiz herhangi bir şeyin olmadığını belirtmek önemlidir. Teori sınanabilir: Geliştirilen kavramların ifade edilişleri tutarlı ve mantıklı olmalı, geliştirilmeleri keyfi ya da *ad hoc* biçimde gerçekleşmemelidir. İyi inşa edilmiş bir teori dahi daha ileri

bir sınavı geçmek zorundadır, yani, kendi kendine belirlenmiş bütünlüğü, gerçekten de birtakım gerçek olgulara karşılık geliyor olmalı ve onları aydınlatmalıdır. Marx "meta üretiminde" değer, değişim değeri ve emek arasındaki bağlantıların illaki belirli bir şekilde geliştiğini mantıksal (veya diyalektik olarak) gösterebilir. Yine de, incelemek istediğimiz toplumun (ki muhtemelen içinde bulunduğumuz) gerçekten "meta üretiminin" veya "kapitalist üretimin" bir örneği olduğuna ikna edilmemiz gerekir. Marx'ın teorisinden çıkardığımız açıklamalar eğer zorlama, yanlış veya faydasız gibi görünüyor olsaydı, aslında Marx'ın tasavvur ettiği gibi meta üretimi diye bir şeyle karşı karşıya olmadığımızı iddia etmekte haklı olurduk. Teori, sadece gerçek anomaliler karşısında temel ilkeleri korumak için duruma özel ilkelere başvurmaya başladığımızda totolojik hale gelir.

Aslında, doğa bilimlerindekiler de dahil tüm teoriler, bu kendi kendini belirleme niteliğine sahiptirler. Örneğin, Newton mekaniğinde kuvvet ve ağırlık kavramlarının tanımları birbirinden ayrılamayacak ölçüde bağlantılıdır. Dünya hakkındaki en önemli bilimsel ifadeler, ne totoloji ne de ampirik gerçeklerin ifade edilişi değil, kendi kendini belirleyen ve aynı zamanda dünyada temel bazı ilişkileri aydınlatan yararlı teorik bağıntılardır.

Belirlenimlerin Sıralandırılması Yoluyla Açıklama

Bilimin temel faaliyeti olgunun açıklanmasında yatar. Marx'ın deyişiyle iyi bir açıklama, olguların kuramın öne sürdüğü sıralandırılmış belirlenimler kümesi karşısında konumlandırılmasıyla ilintilidir. Bunun yanında, teorinin belirlenimlerinin bileşimleriyle olgu tekrar yaratılırken en temel belirlenimler işlerliğine devam etmelidir. O halde Marx'ın kapitalist

üretime ve artık değerin kaynağına ilişkin açıklaması, sadece meta ve değere dair genel teorinin ilkelerinin kapitalist üretim için geçerliliklerini devam ettirmesini değil, aynı zamanda artık değerin ortaya çıkışının da açıklanabiliyor olmasını gerektirir. Onun faiz ve faiz oranına ilişkin açıklaması, kapitalist üretim ve artık değer teorisinin tüm yapısını temel kabul edip faizin kapitalist kâr arayışındaki gelişmenin baskısıyla nasıl ortaya çıktığını göstermelidir.

Açıklama, Belirlenim ve Önceden Belirlenim

Marx'ın bakış açısına göre, somut bir olguya rastladığımızda onu açıklayabilmeli yani soyutlamaların sıralı yapısıyla olan bağlantılarını ortaya koyabilmeliyiz. Bu anlamda Marx, gerçekliğin belirlenmiş olduğuna, yani gerçekleştikten sonra bilimsel bir teoriye göre açıklanabilir olduğuna inanır. Bunun ötesinde, bir teorinin temel soyutlamaları, eğer doğrularsa, söz konusu olgu asli özelliklerini kaybetmediği sürece işlerliklerini korumalıdırlar. Marx bazen bu gerekliliği "kaçınılmazlık" olarak ifade eder. Bu duruşlardan hiçbirisinin tek tek ya da birlikte ele alındıklarında, somut geleceğin *önceden belirlenmiş* olduğu anlamına gelmediklerini fark etmek önemlidir. Bir şey meydana geldikten sonra, onun belirleyicileri de aslında oluşmuştur ve onların tamamının (veya neler olduğunu anladığımızı hissetmemize yetecek kadarının) tam olarak ne olduklarını anlama şansımız vardır. Fakat gelecekte, *bazılarını* bildiğimize inansak da, etkisi olacak tüm belirlenimleri bilebilmemizin herhangi bir yolu yoktur. O halde, aslında meydana gelen şeyler, kaçınılmaz olarak belirli ilkelere uygun olmalıdırlar (doğa bilimleri veya sosyal bilimler tarafından keşfedilen ilkeler olarak örneğin yerçekimi yasası veya değer yasası). Böylesi bilgi oldukça faydalıdır, ancak geleceği

tahmin edebilmemizi sağlamaz veya geleceğin önceden belirlenmiş olduğu anlamına gelmez.

Yasalar ve Eğilimler

Marx *yasa* ve *eğilim* terimlerini bir teorinin temel belirlenimlerini ifade etmekte kullanır. O halde *değer yasası*, değer, işgücü ve para arasındaki zorunlu ilişkileri ve bu ilişkilerden ortaya çıkan korunum ilkelerini ifade eder. Kapitalist ekonomilerdeki kâr oranının azalma eğilimi, farklı bir örneği ele alırsak, sermaye birikimi yoluyla üretim güçlerinin gelişmesi ve teknik bilginin ilerlemesinin bir yansımasıdır. Marx'ın düşünce tarzından anladığımız kadarıyla, yasaların her bir somut örnekte deneysel olarak kanıtlanabilir olmasını beklememiz gerektiği açıktır, (örneğin, her bir ortalama kâr oranı ölçümünün bir öncekinden daha düşük olmasını beklememiz gerektiği gibi) çünkü araya giren daha üst seviyedeki belirlenimlerin de eğilimin derecesini alt seviyede arttırmaları, hatta ters yönde azaltmaları mümkün olabilmektedir. Bu altta yatan eğilimin var olmadığı veya üst seviyedeki belirlenim tarafından ortadan kaldırıldığı anlamına gelmez çünkü üst seviyedeki belirlenim alt seviyedeki eğilimle başa çıkmak ya da onunla aynı yönde işlemek zorundadır. Eğer bir araba sürücü frene bastığında sağa doğru kayma eğilimindeyse, bu eğilim sürücünün frene basarken direksiyonu sola çevirmesiyle yok edilemez. Araba yavaşlarken düz gidiyormuş gibi görünse de kayma eğilimi, onu gidermek için harcadığı çaba sayesinde sürücüye varlığını hissettirmektedir. Aynı şekilde, örneğin, kâr oranındaki azalma eğilimi, diyelim sömürgelerden veya bağımlı ülkelerden elde edilen artık değer sayesinde bastırılıyorsa da, temel ilkenin geçerliliği değişmez.

Belirlenimlerin Var Olmayan Demokrasisi

Neo-klasik iktisat teorisinde bir durumun altında yatan belirlenimlerin eşzamanlı işlediği düşünülür. Yani nihai sonucu üretmede tüm belirlenimlerin eşit derecede öneme sahip oldukları varsayılır. Bu yaklaşımın bir örneği neo-klasik rekabetçi genel denge modelinde bulunabilir. Bu modele göre, rekabetçi dengeyi tanımlayan, eşzamanlı olarak piyasayı temizleyen şartlar arasında tam bir simetri vardır. Bu şekildeki bir düşünüş tarzı, her zaman için sorunlara öncelikle en basit veya temel belirlenime uygun gelen tahmin üzerinde çalışarak ve daha sonra bu sonucu değişime uğratarak yaklaşan Marx'a yabancıdır.

Marx'ın yaklaşımı, dönüşüm sorununu –kapitalist üretimde farklı sektörler arasında kâr oranının eşitlenmesi ilkesi ile emek değer teorisinin uzlaştırılmasına ilişkin sorun– ele alışında son derece çarpıcı biçimde sergilenmektedir. Her ne kadar bu soruna dair modern yaklaşımlar istisnasız eşzamanlı denklem çözümü yolunu tutuyorlarsa da, Marx sermayenin değerinde değişen fiyatların yaratacağı ardıl etkiyi göz önüne almaksızın, basitçe kâr oranını eşitlemeye çalışmanın birinci dereceden sonuçlarını inceler. Benzer şekilde, kâr oranının azalma eğilimini ele alırken de, sömürü oranındaki bir artışı veya değişmeyen sermayenin unsurlarının ucuzlamasını, sermayenin teknik bileşiminde sebep olacakları artıştan dolayı kâr oranındaki azalmayı geciktirebilecek *karşı eğilimler* olarak tespit eder. Ancak bazı modern yazarlar bu etkileri kapitalizm altında devam eden teknik ilerleme sürecinin iki eşzamanlı yönü olarak görürler.

Marx bazen çözümlemelerini (özellikle *Kapital*'in tamamlayamadığı bölümlerinde) ilk yakınsamaya ilişkin incelemesiyle sona erdirir ve belirlenimin üst katmanlarını sistematik

bir biçimde ortaya koymaz. Yine de, belirlenimlerin sıralandırılmasındaki ısrarı sayesinde, elde ettiği sonuçların şeffaflığı –eşzamanlı yöntemlerin kaçınılmaz belirsizlikteki sonuçlarının aksine– çok önemli bilimsel bir avantajdır.

Modeller ve Teoriler

Marx'ın çalışmasında, modeller ve örnekler sorununda da düzenli şekilde bahsedilir. Görmüş olduğumuz gibi, Marx teoriyi, dünyayı tanımanın bir yolu olarak oluşturulmuş soyutlamaların karmaşık ve sıralandırılmış yapısı olarak görür. Teori, kendi başına çelişen bir oluşumdur çünkü her teori içinde kendi dönüşümünün tohumlarını ve gelişimleri yeni anlayışlara giden yolları açabilecek gizli tutarsızlıkları barındırır. Öte yandan model, düşüncelerin sıklıkla matematiksel bir sunumuna olanak sağlamak amacıyla teorinin, bu çelişen unsurlarının baskılandığı bir temsilidir. Modeller gerçekliğin değil, bir teorinin temsilleridir. Her teori, her birinin belli bazı yönlerini temsil ettiği ancak hiçbirinin kendisiyle birebir aynı olmadığı çok fazla sayıda model ortaya çıkarabilir. Aslında hiçbir model temsil ettiği teoriyle tamamen benzer olamaz çünkü teoride gerçekliği olan çelişkiler modellerde baskılanır. Bu yaklaşım aynı zamanda, asıl çabanın soyut modellerin özelliklerinin araştırılmasında sarf edildiği ve modelin gerçeklikle olan bağlantısı sorununun merkezi rol oynadığı neo-klasiklerin metodolojik uygulamalarıyla çok keskin bir tezat oluşturur.

Diyalektik

Marx'ın düşünce ve eserlerindeki diyalektik unsur iki şekilde ortaya çıkar. Birincisi, Marx her zaman tüm yaratıcı teo-

rik çalışmaların bir özelliği olan düşüncelerin eleştirel dönüşümünün diyalektik sürecini yüzeye çıkarmaya gayret eder. Birçok kuramcı yazar kavramsallaştırmalarına ulaşırken geçirdikleri süreci –ki bu mevcut düşüncelerin mutlaka diyalektik olarak yeniden ele alındığı bir süreçtir– gizlerken, Marx bu süreci yazılarının ön planına taşımıştır. Örneğin, para teorisiyle ilgili sadece düşüncelerinin sonucunu ifade etmek yerine, Marx, bizi meta kavramından para kavramına taşıyan diyalektik hareketi yeniden üretmeye çalışmaktadır. Bu öncelikle bir üslup ve sunum meselesidir.

Diyalektiğin Marx'ın çalışmalarındaki ikinci, daha derin etkisi onun gerçekliğin ve bilginin doğasını kavrayış tarzında yatar. Marx'ın gerçekliği, önceden var olan şeylerin durağan düzenlenişinden çok çelişkili bir değişim süreci olarak gören bakışı, kendi düşüncesi üzerindeki en kapsamlı diyalektik etkileri oluşturur. Nitekim Marx, benzer şekilde, insan ürünü olan insana ait bilginin, aynı hareketlilik ve değişim niteliğine sahip olduğunu kabul eder. Marx'ın düşüncelerinin bu özellikleri, bilgiyi ortaya çıkarıldıkları veya keşfedildikleri andan itibaren değişmeyen doğruların bir toplamı olarak görenler için akıl karıştırıcı ve endişe vericidir.

2

Meta: Emek, Değer, Para

Üretim Sistemleri

Tüm insan toplumları maddi ihtiyaçlarını üreterek karşılar. Bazı toplumlarda ürünler onları bir pazarlık süreciyle mübadele eden belirli kişilerin mülkiyeti olarak ortaya çıkarlar. Mübadele işlemindeki temel unsur, öne sürdükleri koşullar diğer taraflarca karşılanmadığı sürece sahip olduklarını elden çıkarmayı reddedebilecek olan bu kişilerin ürün üzerindeki fiili egemenlikleridir. Marx, böyle bir mülkiyet ve mübadele sisteminde var olan ürünleri *meta* olarak adlandırır ve *Kapital*'e bunlardan bahsederek başlar. Meta üretimi biçimi teorisi, mübadele çerçevesinde düzenlenmiş üretim sistemlerinin belirli yönlerini araştırmanın bir yolunu ortaya koyar.

Hiçbir mübadele ilişkisinin var olmadığı ya da ancak oldukça sınırlı şekilde kurulabildiği üretim sistemleri, meta üreticisi sistemler değildir. Birçok kapitalist olmayan toplum, meta ihtiyaçlarının önemli bir kısmını hanehalkı birimleri bazında –avcılık, toplayıcılık ve basit tarım yollarıyla– üretir ve bu ürünlerin dağılımını tamamen hanehalkı dahilinde veya aile ilişkileri yoluyla ya da geleneklere dayalı olarak gerçekleştirir. Marx, Peru'da yaşamış olan İnkalar arasında, üretilmiş olan her şeyin kralın mülkiyetine girdiğine ve kraliyet denetiminde bir arada toplandığına ve doğrudan merkezi rejimce yeniden dağıtıldığına inanırdı. Teoride, sosyalist veya komü-

nist bir topumda ürünler, toplumun bütününün mülkiyeti olarak ortaya çıkar (belki de resmi olarak devletin mülkiyetinde) ve toplumsal düzeyde inşa edilmiş kural ve ilkelere göre dağıtılır. Tüm bu durumlarda hem üretimi hem de bölüşümü net bir şekilde görebiliriz. Ancak bireysel olarak sahip olunan ürünlerin mübadelesi, dağılımın –bölüşümün– gerçekleştirildiği bir yöntem olarak karşımıza çıkmıyor.

Meta üreticisi bir toplumda bile, üretimin önemli bir kısmı meta biçimini almaz. Gerçekten de, geçimlik ve hane içi üretimin gelişmiş meta sistemlerinde önemli bir rolü vardır. Bir aile yemeğinin hazırlanması ve bir aile arabasının bakımının sahibi tarafından yapılması, tam olarak maddi ihtiyaçların karşılandığı ürünlerdir, ancak bu ürünler farklı ürünler karşılığında mübadele edilmezler, dolayısıyla da metaya dönüşmezler.

Metaların İki Yönlü Doğası *(Kapital, 1.1.1)*

> Marx'ın *Kapital*'indeki pasajlara bu şekilde yapılan göndermeler 1.1 ya da 1.1.3 biçimindedir. İlk rakam cilt numarasını, ikincisi kısım numarasını ve sonuncusu da bölüm numarasını belirtmektedir.

Meta üreticisi bir toplumda, bir ürüne sahip olan kişi maddi ihtiyaçlarını iki şekilde karşılayabilir. Ürünü doğrudan tüketebilir veya kendi ürününü, tüketebileceği farklı bir ürün karşılığı mübadele ederek ihtiyacını dolaylı bir yoldan giderebilir. Bu yüzden metanın iki yönü vardır: Biri için doğrudan faydalı olabilir, ya da Adam Smith'in deyişiyle, ki bunu Marx da aynı şekilde kullanır, bir ***kullanım değeridir***. Öte yandan, diğer metalar karşılığında mübadele edilebilir. Bu mü-

badele edilebilir olma özelliğini Marx *değer* olarak adlandırır. Marx'ın, değeri meta üreticisi bir toplumda üretilmiş her bir metanın belirli miktarlarda içerdiği bir öz olarak gördüğünü anlamak önemlidir. Bu öz, toplumsal olarak belirlenir, çünkü metanın, mübadele çerçevesinde örgütlenmiş bir üretim sistemi içersindeki bir ürün olması gerçeğinden ortaya çıkar. Tüm metalar belirli bir miktarda değer ihtiva ederler ve belirli bir dönemde yeni üretilmiş olan metaların toplamı da aynı şekilde belirli miktarda bir değeri ihtiva eder, yani yeni üretilmiş bütün metaların içerdikleri toplulaştırılmış *katma değer.*

Bir sonraki bölümde daha detaylı göreceğimiz üzere, Marx, *paranın* bu değerin herhangi belirli bir metadan bağımsız olarak ifade edilişi olduğunu iddia eder. Yeni üretilen metaların tamamının toplam parasal katma değeri, içerdikleri toplam değerin bir ölçüsüdür. Metaların içerdiği değerden ileriye doğru yola çıktığımızda paraya ulaşırız.

Yine daha detaylı bir şekilde göreceğimiz üzere, Marx, Ricardo tarafından güçlendirilmiş bir şekilde ortaya konulan, metadaki değeri oluşturan unsurun üretiminde harcanan insan emeği olduğu görüşüne katılır. Böylece metalarda içerilen değerden geriye doğru yola çıktığımızda harcanan emek süresine ulaşırız.

Marx'ın teorisinin temel yapısını şu şekilde özetleyebiliriz: Üretimin mübadele çerçevesinde örgütlendiği toplumlarda ortaya çıkan özel yasalar vardır. Bu yasalar mübadele edilen ürünlerin (veya metaların) iki yönlü doğasına mahsusturlar. Bir yönü, herhangi bir insan toplumundaki tüm faydalı ürünlerde olduğu gibi, mübadele edilen ürünlerin her birinin sahip olduğu *kullanım değeriyken* diğerini sadece meta üretimine mahsus *değer* oluşturur. Değer emek tarafından yaratılır ve kendini, herhangi belirli bir metadan bağımsız değerden başka bir şey olmayan para biçiminde ortaya koyar.

Emek Değer Teorisi

Emek değer teorisi basitçe, "üretilen tüm metaların katma değerinin kaynağı, üretimlerinde harcanan emektir" ilkesiyle ifade edilebilir. Eğer metaların fiili üretimlerinde harcanan toplam emek süresini göz önüne alırsak, sonra daha detaylı olarak tartışacağımız şekilde uygun düzenlemeler yapıldığında, metalarda içerilen katma değerin özünü, emek süresinin teşkil ettiğini anlamış oluruz.

Para birimi –örneğin dolar– değerin herhangi belirli bir metadan koparıldığı durumda, toplumun değeri ölçebilme yoludur. Bunun sonucu olarak, toplumda toplam katma değeri parasal birimler olarak ölçebiliriz. Örneğin 1980'lerin başında Amerika Birleşik Devletleri'nde, toplam ulusal katma değer yaklaşık olarak 3 trilyon dolardı ($3 \text{ dolar} \times 10^{12}$). İstihdam edilmiş olan emek gücü yaklaşık olarak 100 milyon kişiydi (1×10^{8}). Eğer bu istihdam edilen insanlar 50 hafta boyunca haftada ortalama 40 saat çalışmış olsalar (ki birçok insan yarı zamanlı çalıştığı için bu pek doğru sayılmaz) ve bunların hepsi metaların fiili üretiminde çalışmış olsalar (ki istihdamın çoğunluğu daha sonra da göreceğimiz üzere değerlerin üretiminden çok dağıtımına ayrıldığı için bu da doğru değildir), harcanan toplam emek süresinin 200 milyar saat olması gerekir (2×10^{11}). Emek değer teorisine göre, bu emek süresi ve bu katma değer, aynı şeyin iki farklı yönüdür. Emek değeri yaratır ve bu parasal olarak ifade edilir. Bu örnekte, 1 saatlik bir emek 15 dolarlık katma değere karşılık gelir.

Bu eşdeğerliğe, 1 dolara belirli bir dönem içerisinde karşılık gelen emek süresini hesap ederek bir başka nicel anlam kazandırabiliriz. Yukarıdaki örnekte, bir dolar, 1/15 saatlik (ya da 4 dakikalık) toplumsal emeği temsil ediyor. Bu oranı *paranın değeri* olarak adlandırmamız gerekir çünkü para-

sal birimin ne kadarlık bir emek süresini temsil ettiğini gösterir. Ortalamada emek süresinin bir saatinde 15 dolarlık katma değer üretildiğini not etmiştik. Bu bağıntı paranın değerinin tersidir ve *değerin parasal ifadesi* olarak adlandırılır, çünkü bize bir saatlik emek süresinin ne kadarlık bir parasal değer yarattığını ifade eder. Zaman ilerledikçe, emeğin verimliliği değişeceği ve tüm metaların fiyatlarında –enflasyon ve deflasyon nedeniyle– genel değişiklikler olacağı için paranın değeri de değişecektir.

Paranın değeri *ücret oranının* tersi ile karıştırılmamalıdır. Eğer ortalama ücret oranı saatte 5 dolar ise, 1 dolar normalde sadece 1/15 saatlik toplumsal emeği temsil edeceği halde, 1 dolar ile 1/5 saatlik emek gücü (emek harcama kapasitesi) satın alınabilir.

Emek değer teorisinin ana fikri, yeni üretilen metaların bütününün, üretken toplumsal emek süresinin tamamını içermesi ve bu değerin, her türlü metadan bağımsız bir değer şekli olan para cinsinden ifade edilmesidir.

Değer Üreten Emek *(Kapital, 1.1.2)*

Marx emek değer teorisini Ricardo'dan alarak formülasyonunda bazı eleştirel düzeltmeler yapmıştır. En önemli düzeltme, Marx'ın tüm tartışmaları boyunca sürdürdüğü şekliyle, emek değer teorisinin, Ricardo'nun ifade ettiği gibi tek tek her bir meta seviyesinde değil, metaların (veya ortalama metanın) toplam üretimi seviyesindeki konumudur. Marx ayrıca, emek değer teorisini, onu daha tutarlı bir hale getirmek için gerekli olan emek kavramını dikkatli bir şekilde inceleyerek geliştirmiştir. Emek kavramına ilişkin eleştirel düzeltmeleri şu ifadede özetlenebilir: Değeri üreten emek, somut değil *soyut*, bileşik değil *basit*, kişisel değil *toplumsal*, gereksiz de-

ğil *gereklidir*. Bu düşünceler içinde en zoru soyut emek kavramıdır. Marx, çalışan birilerini gördüğümüzde aslında onların belirli bir üretim sürecinin parçası olan belirli bir görevi yerine getirdiğini gördüğümüze işaret eder. İplik eğiren, giysi dokuyan, veri girişi yapan veya maden dökümü yapan insanları görürüz. Tüm bu emek faaliyetleri belirli bir kullanım değeri üretmeye çalışan *somut* emeklerdir. Ancak Marx'ın görüşüne göre, özellikle içlerinden bir tanesinin, örneğin kumaş dokuyan ya da veri girişi yapan emeğin, değeri üreten emek olduğunu söylemek garip olur. Zira meta üreticisi toplumun bütününe baktığımızda, her tür somut emeğin ürününe değer kattığını görürüz. Sonrasında da Marx, meta üreticisi bir toplumda, değeri üretenin genel anlamında emek ya da *soyut* emek olduğunu iddia eder. Bu konuyu anlamanın bir diğer yolu, meta üreticisi toplumlarda somut emeğin tüm çeşitlerinin değer üretme kapasitesine sahip olduğunu görmektir. Belirli emek türlerini somut ayrıksılıklarından soyutladığımızda, hepsinde ortak olan değer üretme özelliğiyle karşı karşıya kalırız.

Ricardo gibi Marx da, bireylerin değer üretme kapasiteleri açısından farklılaştıklarını kabul eder. Bu farklılıkların, doğuştan ya da farklı kişilerin farklı hayat tecrübeleri nedeniyle üretken güçlerinin farklı gelişim düzeylerine ulaşması sonucunda olup olmadığı bu bağlamda özellikle önemli değildir. Bir kişinin bir saatlik emeği başka birinin bir saatlik emeğinden daha fazla değer üretebilir. Marx ve Ricardo, bu olguyla emek değer teorisi çerçevesinde başa çıkabilmek için, emek süresini Marx'ın *basit* emek olarak adlandırdığı –üretimde belirli bir ayırt edici yetenek veya tecrübe avantajı olmayan işçilerin bir saatte harcadıkları emek– temel bir birim üzerinden ölçmeyi önerirler. Daha tecrübeli ve yetenekli işçilerin bir sa-

atte daha fazla değer üreten emeklerini Marx, basit emeğin katları olarak görür.

Meta üreticisi bir toplumda emeğin bir bölümü kişisel biçimde sarf edilir. Bu emek de meta üretmek için sarf edilen emek gibi kullanım değerleri üretir. Bu kullanım değerleri toplumun yeniden üretimi için oldukça gerekli değerler (örneğin çocuk büyütmek ve ev işlerini idare etmek) olabilir. Fakat bu kişisel emeğin ortaya çıkardığı ürünler piyasada mübadele edilemeyecekleri için meta sayılmazlar ve teknik anlamda bir değer içermezler. Kişisel olarak sarf edilen emek o halde bir değer üretmez ve metaların değişimi ile sürdürülen karmaşık toplumsal işbölümüne doğrudan dahil olmaz. Bu nedenle, Marx sadece *toplumsal emeğin* –yani fiilen mübadele edilen metaların üretimine ayrılan emeğin– değer ürettiğini ileri sürer.

Son olarak, sadece emek süresi harcamanın, metanın mevcut teknik gelişim düzeyindeki üretiminde *gerekli* olmadığı sürece, metaya artık değer katmadığı görülür. Biri, bir metanın üretiminde gerekli olandan daha fazla emek harcasa da, daha az emekle üretilmiş bir diğeriyle aynı fiyata satılır. O halde fazladan emek harcanması değer üretmez. Değerin üretimini düzenleyen şey metayı üretmede gerekli olan emek miktarıdır. Bu gerekli miktar, üretim süreçlerindeki teknolojik buluşlar, gelişmeler ve doğal kaynakların tükenişi ve yeni kaynakların keşfi nedenleriyle sürekli bir değişim halindedir. Marx, sadece üretim tekniklerindeki gelişmenin mevcut toplumsal seviyesinde gerekli olan emeğin metaya değer katabileceğini açık bir şekilde ifade eder.

Emek değer teorisinin bu nitelikleri, teoriyi gerçek meta üretiminin toptan özellikleri ile uyumlu hale getirir. Eğer emek değer teorisi kavramlarının işlevsel eşdeğerlerini bul-

maya çalışsaydık, soyut, basit, toplumsal ve gerekli emek süresini ölçebilmek için uygulanabilir yöntemler geliştirmek zorunda kalırdık. Teorik-ampirik çalışmalarda sıklıkla olduğu gibi, bunu gerçekleştirmek üzere farklı birçok yöntem önerilebilir. Belirli bağlamlarda ve belirli bir sorunun sorgulanmasında hangi yöntemlerin en uygun olduğunu bulmak, yalnızca deneyle ve sonuçların eleştirel değerlendirilmesiyle mümkündür. Ancak bu kavramları birçok farklı şekilde işlevselleştirebilmenin mümkün olmasının, onların anlamsız olmaları veya onlara işlevsel bir önem atfetmenin imkansız olduğu anlamına gelmediği de anlaşılmalıdır. Eğer bu emek kavramlarının uygulamada ölçülebilir miktarlar anlamında herhangi bir yararlı yorumunu bulmak mümkün olmasaydı, emek değer teorisi bilimsel önemini kaybederdi. Yine, Marx'ın, ileri derecede soyut olan tartışmasında emek süresinin ölçülmesinde herhangi belirli bir yöntem önermediği bilinmelidir. Tek yaptığı, tarif ettiğimiz düzenlemelerin gerekliliğine işaret etmektir.

Örneğin, gelişmiş ve geri kalmış ülkeler arasındaki ticaret sorununu inceliyor olsaydık, ikisinde sarf edilen emek arasında bir denklik kurmamız gerekirdi. Sadece basitçe her bir ülkede yaratılan katma değerin emek süresine oranına bakamazdık, çünkü fiyat sistemi göreceli değerleri doğru bir şekilde yansıtmayabilirdi (6. bölümde daha detaylı bir şekilde göreceğimiz gibi). Ancak göreli emek verimliliklerini birçok farklı şekilde ölçmeye çalışabilirdik. Her iki ülkede de işçilerin eğitim ve çalışma düzeylerinin ayırt edici özelliklerini ölçebilirdik. Aynı zamanda, her iki tarafta da aynı üretim tekniklerinin kullanıldığı yerlerde, fiziksel verimlilik ölçülerini karşılaştırmaya çalışabilirdik. Bu teknikler, gelişmiş ve geri kalmış ülkelerdeki emeğin değer yaratma gücü arasındaki se-

viye farkının ne kadar fazla olabileceğine dair bize kesin bir fikir verebilirdi.

Bu kitap boyunca net bir şekilde *soyut, basit ve gerekli emek süresi* anlamı konu içinde açıkça belli olduğu sürece, kısaca *emek* kelimesini önüne herhangi bir sıfat eklemeksizin sıkça kullanacağım.

Değerin Para Biçimi *(Kapital, 1.1.3, 1.2)*

Yeni üretilmiş metaların içerdiği değerin, üretimlerinde harcanan toplumsal gerekli emeğin soyut yönünün ifadesi olduğunu anladıktan sonra, bu değerin para biçiminde nasıl ifade edildiğini değerlendirmemiz gerekir. Değer, Marx'ın teorisinde metaların birbirleriyle değiştirilebilirliğidir. Metaların içinde varlığını sürdüren ve onların içine üretimlerinde harcanan emekçe yerleştirilen değer toplumsal olan bir özdür. Tersinden bakılınca, metaların mübadele yoluyla el değiştirmeleri suretiyle birbirleri arasında bir denklik bağıntısı kurabilmeleri, hepsinin de aynı öze, yani bir değere sahip olmasının yansımasıdır. Marx'ın para teorisinin amacı, tek tek metalardan bağımsız bu değer özünün nasıl para olarak toplumsal bir ifadeye kavuşması gerektiğini göstermektir.

Marx'ın bu düşüncesinin gelişimi iki metanın en basit denklik ifadesiyle başlar. Eğer 20 yardalık keten kumaş ile 1 ceket takas edilebiliyorsa aşağıdaki eşitlik ortaya çıkar:

20 yarda keten kumaş = 1 ceket (2.1)

Bu ifadede metaların denklik ifadesindeki diziliş sırası önemlidir, çünkü bu örnekte ceketi, keten kumaşın değerini ölçen, ifade eden taraf olarak görürüz. Marx bunu, keten *göreli*, ceket ise *eşdeğer* konumdadır şeklinde ifade eder. Ceket, keten kumaş için belirli bir denkliktir.

Daha sonra göreceğimiz gibi Marx, gerçek hayatta bazı mübadelelerin, mübadele edilen metaların değerleri arasındaki nicel bağıntıyı doğru biçimde yansıtmamasının birçok nedeninin var olduğuna inanır. Gerçek hayatta bir meta sıklıkla diğer metalara göre olan değerinin altında veya üstünde satılır. Değerin biçimlerini geliştirirken bu tür genele aykırı durumları ihmal eder ve mübadele edilen iki metanın aynı değere sahip olduğu saf durumu göz önüne alırız. Veya tüm metaların ortalamasının üretimlerinde harcanmış olan emeği yansıtan bir fiyattan satıldığını bilerek keten ve ceketin, meta üretim sisteminin bütünündeki ortalama metalar olduklarını düşünebiliriz.

Marx değer ifadesinin bu *yalın biçimini*, mübadele edilen iki meta arasındaki ilişki açısından oldukça ayrıntılı bir şekilde inceler. Tartışmanın özü, metaların değeri ile, doğası gereği nicel ve göreceli olan ancak kesin doğal bir ölçeği bulunmayan ağırlık arasındaki bir benzeştirmedir. Bir nesnenin ağırlığını ölçmek için bir diğerini kullanabiliriz. Ancak ağırlık ve kütle ile ilgili mutlak birimlerin belirlenmesi toplumsal uzlaşmaya bağlıdır. Aynı şekilde, bir değerli metayı bir diğerinin değerini ölçmede kullanabiliriz, ancak değeri ölçtüğümüz mutlak birimler toplumsal uzlaşmaya bağlıdır.

Değerin yalın biçimi *genişlemiş* değer biçimine doğru hızla gelişir. Bu biçimdeyken bir meta –diyelim keten kumaş– sırasıyla diğer tüm mevcut metalar ile, her biri o metanın değerini ifade edecek şekilde eşitlenir. Bu değişim, bakış açısının tek bir mübadeleden, tüm meta mübadele sistemini ele alacak şekilde değişmesine ve tüm metaların bu sistemin bir parçası olduğunun kavranmasına karşılık gelir. Marx değerin genişletilmiş biçimini sonsuz bir seri olarak ifade eder:

20 yarda keten kumaş = 1 ceket veya (2.2)
= 10 pound çay veya
= ½ ton demir veya
= ...

Ancak bu genişlemiş biçim Gestalt anlayışına göre istikrarsızdır. Kapalı değildir çünkü seri bir başka meta eklenerek sürekli genişletilebilir. Bir metanın, örneğin keten kumaşın, kendiliğinden tüm diğer metalar için değer ölçüsüne dönüştüğü, değerin genel biçimine doğru bir figür-zemin değişikliğine eğilimlidir.

1 ceket
10 pound çay
½ ton demir
2 ons altın
... } = 20 yarda keten kumaş (2.3)

Bu biçimdeyken, keten kumaş diğer tüm metaların değerinin *genel eşdeğer* ölçütü haline gelmiştir. Bu genel eşdeğerlik biçimi bizi değerin para biçimine oldukça yakınlaştırır. Ancak bu noktada, herhangi bir meta (2.3) denkliğinin sağ tarafında yer alabilirdi. Örneğin neo-klasik iktisat teorisinin keyfi olarak seçilmiş ölçüm standardı (*numeraire*) Marx'ın anlayışına göre genel eşdeğer olarak görülebilir.

Değerin tam para biçimine doğru son adım, bazı metaların veya soyut hesap birimlerinin toplumsal genel eşdeğer kabul edilmesiyle ve herkes tarafından metaların değer ölçüsü olarak kullanılmasıyla atılmış olur. Altın standardının baskın para biçimi olduğu 19. yüzyılda yaşamış olan Marx, genel eşdeğerin altın gibi insan emeğiyle üretilmiş bir meta olması gerektiğini varsayar. 20. yüzyılda para sistemlerinin evrimi meta para sisteminden uzaklaşarak genel eşdeğerliğin, toplumsal bir anlamı olan ancak üretilen meta anlamında be-

lirli bir eşdeğeri olmayan "dolar" gibi soyut hesap birimlerine dönüştüğü bir sisteme ulaşmıştır.

Marx'ın para teorisini geliştirirkenki bu ilk adımının sonucunda para, herhangi bir metaya bağlı olmadan, metaların genel anlamda mübadele edilebilirliğinin bir ifadesi olarak metalar arası bağıntıdan ortaya çıkmıştır. Böylelikle yeni üretilmiş metaların içerdikleri değerin nasıl para birimi olarak ifade edilebildiğini görürüz.

Bu teori, paranın kullanımından önce "takas" ekonomisinin olduğunu varsayan para teorilerinin çok güçlü bir eleştirisini teşkil eder. Takas ekonomileri bu kuramlarda aslında meta üretiminin tam gelişmiş modelleridir ve o halde değerin para biçiminin tüm belirlenimlerine zımni olarak zaten sahiptirler. Bunlar sadece gerçekteki durumu, takasın para yönünü yok sayarak basitleştirdiklerinden takas modelleridir. Bunu anladığımızda, bir anlamda halihazırda oradayken başlangıçta soyutlayarak yok saydığımız parayı-bu modellere tekrar yerleştirmenin neden bu kadar münasebetsiz olduğunu görebiliriz. Marksist para teorisi, basit takas işlemleri gibi görünen çoğu gerçek mübadele işleminin, aslında alışverişi gerçekleştiren tarafların mübadele edecekleri metaların birbirine denk değeri olmasından dolayı basitçe takasla yetinilen gerçek parasal işlemler olduğunu ve alışverişin tamamlanması için parasal alacak hakkının el değiştirmesinin gerekmediğini iddia eder.

Para, Fiyatlar ve Değer

Yeni üretilmiş olan metaların bütünü, belirli bir dönemde harcanmış tüm toplumsal emeği içerir ve bu değer kendini tüm metaların parasal katma değeri olarak ifade eder. Emek değer teorisinin bu ilkesi *paranın değerini* hesap etmemize

olanak verir ki bu da metalara 1 dolar daha fazla değer eklemek için gerekli olan ortalama toplumsal emek süresidir.

Bir meta üretim sistemindeki her bir metanın bir fiyatı vardır. Bu fiyat metanın alınıp satılabileceği para miktarıdır. Bir yandan meta belirli bir emek süresini içerir, diğer yandan ise fiyatı belirten para miktarı belirli bir toplumsal emek süresini temsil eder. Bu iki nicelik arasında neden farklılık olabileceğine dair çok çeşitli sebeplerle karşılaşabiliriz. Herhangi bir meta içerdiğinden daha az veya daha fazla toplumsal emek süresini temsil eden fiyata sahip olabilir. Örneğin, bir masayı üretmekte kullanılarak tüketilen hammaddelerin ve üretim araçlarının maliyetinin 200 dolar ve emek süresinin 20 saat olduğunu varsayalım. Eğer paranın değeri dolar başına 1/15 saat ise, bu emek süresi 300 dolara karşılık gelmelidir. Eğer masanın fiyatı 500 dolar ise fiyatı tam olarak değeri yansıtmış olur. Ancak masanın fiyatı kendi değerinin üzerinde veya altında, 400 dolar veya 700 dolar olabilir.

Bu fiyat ile değer arasındaki farklılıkların sebepleri, mübadele edildikleri piyasadaki alıcı ve satıcıların arasındaki ilişkilerde yatar. Metaların mübadele edildikleri fiili oranlar, alıcı ve satıcıların pazarlık güçlerine göre değişir. Eğer satıcılar daha doğru bilgiye, tekel gücüne veya devlet korumasına sahipse veya meta talep edilenden az miktardaysa fiyatının daha yüksek olması eğilimi ortaya çıkacaktır. Buna karşıt olarak, eğer alıcılar daha doğru bilgiye sahipse veya satıcılar arasında aşırı rekabet varsa veya aşırı miktarda meta varsa, fiyat seviyesi daha düşük olma eğiliminde olacaktır. O halde üreticiler arasında eşdeğer rekabet koşulları olsa bile, belirli metaların fiyatlarının emek değerleriyle orantılı olmasını beklememiz için herhangi bir sebep yoktur. 8. bölümde göreceğimiz gibi Marx, kapitalist üretimde fiyatları değerlerden farklı

seviyelere taşıyan güçlü ve yaygın bir kuvvetin varlığını, yani sermayeler arasındaki rekabet nedeniyle farklı üretim hatlarındaki kâr oranlarının eşitlenmesi eğilimini ortaya koyar. Kâr oranı, metadaki artık değerin, üretimine bağlanmış olan sermaye miktarına oranıdır. Bu yüzden, eğer farklı ürünler bir birim emek süresi için farklı miktarda sermayeye ihtiyaç duyuyorsa, kâr oranlarının eşit hale gelebilmesi için fiyatlarının da değerlerinden farklı olması gerekir.

Emek değer teorisi açısından bakıldığında, fiyatların değerleri yansıtmadığı bu durumları, ***emek süresinin eşitsiz değişimi*** durumu olarak düşünebiliriz. Bunun sebebi alışverişi gerçekleştiren taraflardan birinin verdiğinin karşılığında daha fazla bir değeri geri almasıdır. Fiyatlar doğru bir şekilde değeri yansıttığında, ***emek süresinin eşit değişimi*** durumuyla karşı karşıyayızdır, çünkü alışverişin taraflarının her ikisi de bu mübadelede tam olarak eşit bir emek karşılığını alırlar. Eşit ve eşitsiz değişimler bu bağlamda sadece değişim sürecinin sonucuyla ve metaları mübadele edenler arasında emek süresinin yer değiştirmesiyle bağlantılıdır. Mübadeleyi gerçekleştiren taraflar, rekabetçi kapitalist firmalar için geçerliliği varsayıldığı gibi, tamamen eşit koşullarda buluşsalar da, sonuç, emek süresi eşdeğerlerinin eşitsiz değişimi olabilir. Bu kitapta, "eşit ve eşitsiz değişim" diyerek eşit (veya eşitsiz) emek süresi değişimini ifade etmiş olacağım.

Eşitsiz değişim, mübadelede değerin korunumu ilkesiyle ters düşmez, çünkü bir tarafın değer olarak kazancı diğer tarafın değer olarak kaybına tam olarak eşittir. Değerin toplam miktarı, eşitsiz değişimin bu değerin belirli bir kısmını birinden diğerine aktarması durumundan etkilenmez. Eşitsiz değişimin olası mevcudiyeti ile üretilmiş tüm metaların toplam katma değeri, onların üretimlerinde harcanmış olan toplam

emek süresini ifade eder' ilkesi arasında bir tutarsızlık yoktur. Üretilmiş olan tüm metaların bütününü veya ortalamasını ele aldığımızda, eşitsiz değişim durumları birbirlerini götürür ve toplam parasal katma değer, toplam toplumsal emek süresinin kesin bir ifadesidir.

Paranın Biçimleri ve Paranın Değeri *(Kapital, 1.3.1)*

Değerin para biçiminin meta ilişkilerinin doğasında var olduğunu anladığımızda paranın farklı biçimlerini, yani paranın işlevlerini yerine getirmek üzere evrilmiş farklı toplumsal araçları ele almaya yönelmiş oluruz. Marx'ın ilgi alanı altın ve benzeri kimi metaların, genel eşdeğer haline geldiği, böyle bir metanın da aynı zamanda *para meta* olarak adlandırıldığı sistemlerin sorunlarına odaklanır. Üretilmiş olan bir meta genel eşdeğer haline geldiğinde, parasal birimin bu para metanın belirli bir miktarıyla tanımlanmış olması gerekir. Marx bu parasal birimi *fiyat ölçütü* olarak adlandırır.

Herhangi bir metanın mübadelesi için gerekli olan altın miktarı, metanın içerdiği emek süresi ile birim miktardaki altının içerdiği emek süresi arasındaki bağıntıya göre değişir. Bu emek süreleri, altının ve metaların üretimindeki teknolojik değişimlere bağlı olarak sürekli değiştiği için, metaların altın cinsinden fiyatları sürekli bir değişim durumunda olacaktır.

Öte yandan, fiyat ölçütünün –diyelim ki doların– içerdiği altın miktarı toplumsal bir uzlaşma meselesi olarak (ağırlık ve ölçü standartları düzenlemesinde olduğu gibi) çok öncelerden beri devletin denetimi altındadır. Bir altın standardı rejiminde dolar devlet tarafından sözgelimi 1/20 ons altın olarak tanımlanır. Bir metanın dolar biriminden fiyatını belirleyebilmek için öncelikle meta ile aynı emek süresi içeren altının miktarını belirlemeli ve bu altın miktarını, dolar birimiy-

le belirli bir altın miktarı arasında uzlaşımsal ve kanuni yollarla oluşturulmuş bağıntıları kullanarak dolar birimine çevirebilmeliyiz.

Örneğin, altının ve diğer metaların değerlerinde mübadele edildiklerini (yani içerdikleri emek süresi miktarıyla doğru orantılı şekilde), 1 ons altının 10 emek saati ve bir çuval buğdayın 2 emek saati içerdiğini varsayalım. O halde 1 ons altın 5 çuval buğday satın alabilecektir. Eğer dolar kanuni ve uzlaşımsal olarak 1/20 ons altın karşılığı olarak tanımlanmışsa, bir buğday çuvalının para değeri 4 dolar olacaktır.

Paranın değerini belirleme sorunu, meta para sisteminde basit ve anlaşılır şekilde yerleşmiş bir en uygun yakınsamayı bulma üzerinedir. Dolar belirli bir miktar emek süresi içeren bir miktar altındır ve bu tanımlama parasal bir birim olan dolar ile toplumsal emek süresi arasındaki ilişkiyi oluşturur. (Altın, bazı müdahil etkenler doğrultusunda diğer metalara göre değerinin altında veya üstünde satıldığında, bu eşitlik gerektiği şekilde düzeltilmelidir.) Bu paranın değeri teorisinin, fiyatlar üzerine paranın miktar teorisiyle, diğer bir deyişle, metaların para fiyatlarının var olan para miktarıyla doğru orantılı olarak değiştiğine dair görüşle bağdaşmadığını görmek önemlidir. Marx'a göre, metaların para değerleri meta paranın içerdiği emekle ters orantılı ve var olan meta paranın miktarından bağımsız şekilde, belirli metaların içerdiği emekle doğru orantılı olarak değişir.

Genel eşdeğerin soyut bir hesap birimi olduğu parasal sistemde, örneğin, doların altın eşdeğerinin resmi ve uzlaşımsal olarak tanımlanmamış olduğu bir sistemde, paranın değeri tarihsel olarak meta üreticilerinin kendi kendilerine fiyatlandırma kararlarıyla belirlenir.

Paranın Dolaşımı ve Gömüleme *(Kapital, 1.3.2a, 2b, 3a, 3b)*

Bir meta para sisteminde, metaların olağan bir şekilde dolaşımını sağlayabilmek için ne kadar para gerekir? Marx'ın bakış açısıyla, metaların fiyatları üretim koşulları tarafından belirlenir. O halde para tarafından dolaşımının sağlanması, yani para karşılığı alınıp satılması gereken metaların toplam değeri, bu üretim faktörleri ve üretilen metaların miktarı tarafından belirlenir. Bu alım satımları belirli bir süre içinde tamamlayabilmek için gerekli olan para miktarı, diyelim bir madeni paranın bu zaman dilimi içinde kaç kere alım satımda kullanılacağına, yani *paranın dolaşım hızına* göre değişir. Eğer bir madeni para yılda ortalama 10 işleme dahil olabiliyorsa ve piyasada dolaşım halinde bulunan toplam meta fiyatı 3 trilyon dolarsa, sistemin dolaşımı sağlayabilmesi için 300 milyar dolarlık para miktarına ihtiyacı vardır. Geleneksel iktisat dilinde *miktar denklemi* diye adlandırılan bu bağıntı, işlemlerin finanse edilmesinde kredinin önemli rol oynadığı sistemleri göz önüne aldığımızda ciddi şekilde yeniden gözden geçirilmeye ihtiyaç duyar.

Fiyatlar üzerine paranın miktar teorisinde miktar denklemi, para hızının ve üretilen metaların değerlerinin değişmediği varsayılarak, metaların fiyatlarının ekonomideki para miktarına bağlı olarak artıp azalacağı çıkarımına temel olarak kullanılır. Marx, bunun tersine, miktar denkleminin metaların dolaşımının devamını sağlayacak olan para miktarını belirlediğini iddia eder. Bu yaklaşım şu sorulan ortaya çıkartır: Eğer dolaşımdaki meta miktarı artarsa, sistem daha fazla parayı nereden tedarik eder ve paranın dolaşım hızı arttığında veya dolaşımdaki meta miktarı azaldığında fazlalık para nereye gider?

Marx bu soruya *gömülerin* –dolaşım dışındaki para meta stoklarının– varlığına işaret ederek karşılık verir. Ekonominin, metaların dolaşımı için ihtiyaç duyduğu para miktarındaki bir değişiklik, yeterli miktardaki meta parayı serbest bırakarak veya geri çekerek dolaşımın devamını sağlayacak şekilde bu gömülerin miktarında değişikliğe yol açar. Bu açıklama, atıl meta para stokunun varlığına imkan vermeyen istikrarlı para talebi varsayımında bulunan paranın miktar teorisine kesin bir şekilde karşıttır.

Meta paranın var olmadığı ve değerin genel eşdeğer ölçüsünün soyut bir hesap biriminin olduğu bir para sisteminde, 20. yüzyılın sonlarındaki kapitalist ekonomilerde, ödeme araçlarını dolaşımın gerekliliklerine uydurma sorunu, gömülenen para miktarının genişlemesi ve daralmasından çok, kredilerin genişlemesi ve daralmasıyla ilgili bir sorundur. Yine de Marx'ın miktar denklemine yaklaşımı teorik olarak önemlidir. Soyut bir hesap biriminin olduğu bir para sisteminde bile, yani kredi araçlarının ödeme aracı olarak kullanıldığı bir sistemde bile, parasal olgunun doğru sırayla açıklanması, dolaşımın gereksinimlerinden yola çıkarak bu gereksinimleri karşılayan bir mekanizmaya doğru geçerek olur. Bu sıralama, dolaşımın gereksinimlerinin ortalama parasal fiyatlardaki değişiklikler üzerinden para miktarına intibak ettiği miktar teorisi hipotezinin sıralamasının tam karşıtıdır.

Marx'ın çözümlemesinde paranın değerini belirleyen etkenlerin paranın miktarını belirleyenlerden oldukça farklı olduğunu anlayabilmek önemlidir. Bir meta para sisteminde, paranın değeri parayı üretmekte harcanan emek süresi ile ve belirli bir miktar meta parayı para birimlerine çevirmeye yarayan fiyat ölçütüyle belirlenir. Para miktarı, miktar denklemi yoluyla dolaşımın gereksinimlerine göre ortaya çıkar. Marx'ın

teorisinde, para miktarının daha fazla veya daha az olmasının, paranın değeri üzerinde sistemli bir etkisi yoktur.

Meta Para Sisteminde Kâğıt Para *(Kapital, 1.3.2c)*

Marx paranın genel eşdeğerlik teorisini 19. yüzyılın para teorisinde öne çıkan bazı sorunları çözümlemek için kullanmıştır. Bunlardan bazıları, örneğin altın paranın ağırlığını dolaşımdan kaynaklanan yıpranma ve aşınmalara karşı tam ve sabit olarak koruyabilme sorunu bizi fazla ilgilendirmiyor. Ancak Marx'ın, devlet tarafından basılan kâğıt paranın sabit bir bedelle altına çevrilebilme garantisinin olmayışını ele alışı incelenmeye değerdir.

Sorgulanan olgu genellikle savaşın finanse edilmesi baskısı altındaki devletlerin faturalarını ödeyebilmek için kâğıt para basmaya başlaması, buna karşın bu kâğıdın karşılığı olan sabit orandan altın miktarını geri ödeme vaadini askıya almasıyla ortaya çıkar. En önemli 19. yüzyıl örnekleri Britanya devletinin Napolyon Savaşları sırasında dolaşıma sürdüğü kâğıt sterlin ve Amerikan İç Savaşı sırasında Birlik'in (Kuzey) bastığı yeşil sırtlı[2] dolar banknotudur. Marx bu örnekleri, para teorisinin Bankacılık Okulu'nun söylemlerini takip ederek altının hâlâ genel eşdeğerlik metası olarak işlevini sürdürdüğü ve fiyat ölçütünü teşkil ettiği varsayımıyla inceler. Bu durumda metaların altın cinsinden fiyatları, devletin bastığı kâğıt paradan bağımsız olarak, altının ve metaların üretimlerinin göreceli koşullarıyla düzenlenmeye devam eder. Marx, fazla olmayan miktardaki bir kâğıt para basımının etkisinin, dolaşımın

2 "Greenback" olarak adlandırılan bu kâğıt paralar, İç Savaş sırasında, 1861-62 yıllarında dolaşıma sürülen, istenildiğinde karşılığının ödenmesi teminatı taşıyan banknotları anlatmaktadır. Amerika Birleşik Devletleri'nde dolaşıma giren ve yaygın kullanıma erişen ilk kâğıt para örneklerindendir. (ed.n.)

gereksinimleri nedeniyle sönümleneceğini, çünkü piyasadakilerin ellerine geçen kâğıdı zaman geçirmeden yeniden harcayacağını ileri sürer. Az miktardaki kâğıt nominal değerinde dolaşıma girer, yani kâğıt banknot dolar, altın dolar ile aynı değeri taşır. Eğer devlet dolaşımın hazmedemeyeceği kadar miktarda kâğıt parayı piyasaya sürerse, piyasa özneleri fazla miktardaki kâğıt parayı elden çıkarmak için altın satın almada kullanır. Bu girişim, kâğıt para ile altının mübadele edilebildiği bir piyasa ve bu piyasada *altın karşılığı iskonto oranı* olarak adlandırılan bir fiyat ortaya çıkarır. Örneğin, kâğıt doların fiyatı altın doların fiyatının yarısına kadar düşebilir, altın doların içerdiği altın miktarını satın alabilmek için iki adet kâğıt dolar gerekir. Bu koşullar altında, metaların kâğıt para cinsinden fiyatları, kâğıt para ve altın arasındaki bu iskonto oranını yansıtacaktır. Bir çuval buğdayın altın fiyatı 4 dolar ise ve kâğıt paranın altın karşısındaki iskonto oranı %50 ise, 8 dolarlık kâğıt para, bir çuval buğday satın alabilecektir.

Yukarıdaki örnekte, devlet tarafından fazla miktarda paranın piyasaya sürülmesi, kâğıt ile altın arasındaki iskonto mekanizması nedeniyle metaların fiyatlarını kâğıt para cinsinden arttırır. Ortaya çıkan bu sonuç başlangıçta miktar teorisinin ulaştığı sonuçla aynı görülebilir; para arzındaki artışın metaların fiyatlarını yükselmeye zorlaması. Ancak çözümlemelerde önemli farklılıklar vardır. Miktar teorisi, bu etkinin para arzı artışının altın veya kâğıt para cinsinden olduğuna bakmaksızın ortaya çıkacağını ileri sürer. Bunun ötesinde, miktar teorisi, meta fiyatlarının artışını ellerindeki para fazlasını harcamaya çalışan piyasa öznelerinin piyasadaki tüm metalara karşı olan talep fazlasına bağlar. Marx'ın çözümlemesi altına değil sadece kâğıt paraya uyarlanabilir. Aslında piyasaya kâğıt para sürülmesinin metaların altın cinsinden fiyatları üzerinde

herhangi bir etkisi yoktur. Marx'ın teorisindeki kâğıt para cinsinden fiyat değişimleri mekanizmasının, piyasadaki metalara olan genel talep fazlasıyla bir bağlantısı yoktur çünkü bu mekanizma ancak kâğıt paranın altınla mübadele edilebildiği bir piyasada işler ki, bu durumda kâğıt para cinsinden fiyatlardaki değişimler yalnızca kâğıt para ve altın arasındaki iskonto oranının bir yansımasıdır.

Bununla birlikte, bu çözümleme meta paranın olmadığı modern parasal sistemlerde paranın değeri tanımına temel teşkil edemez. Marx'ın bu sorunu ele alışındaki asıl önemli nokta, kâğıt paranın basılmasından sonra da altının genel eşdeğerlik metası olarak işlevini sürdürmesidir. Modern para sistemlerinde kâğıt paranın karşılığında iskonto edilebileceği herhangi kıyaslanabilir bir meta para yoktur.

Uluslararası Para İlişkileri *(Kapital, 1.3.3c)*

Marx *Kapital*'in 1. cildinde parayı ele aldığı bölümü, genel eşdeğerlik teorisinin aslında tüm ülkeler aynı metayı genel eşdeğer olarak kabul ettikleri takdirde bunun dünya parasının ortaya çıkmasına neden olacağını göstererek sonlandırır. Farklı ülkelerdeki tüm üretken işçilerin emek süreleri, örneğin belirli bir altın miktarı karşılığı üzerinden ifade edilir. Böylece meta para hem emek süresinin ulusal sınırların ötesinde de eşit değerlendirilmesini, hem de değer ilkesinin dünya pazarında yaygınlaşabilmesini sağlar..

Her bir ülkenin para standardının değerinin o ülkedeki meta üreticilerinin fiyatlandırma kararlarına bağlı olduğu çağdaş sistemlerde, değerin tek bir kıyaslanabilir dünya ölçütü bulunmamaktadır. Ulusal sınırların dışında emek sürelerinin eşitlenmesi görevini farklı ülke paralarının birbirine karşılık alınıp satılabildiği uluslararası döviz piyasaları üstlenir.

Para teorisinin Marx'ın çözümlemesindeki öneminin birincil nedeni değerin ve emek süresinin para ölçütleri arasında bir eşdeğerlik tanımlamasıdır. Marx'ın öne sürdüğü para teorisinin amacı paranın emek süresini temsil ettiğini görmenin mümkün olduğunu göstermek ve bu ilkeyle bariz bir şekilde çelişen noktaları ortaya koyabilmektir. Marx genellikle, işlemekte olan bir meta para sisteminin olduğunu ve meta para üretimindeki emek gereksinimlerinin paranın değerini belirlediğini varsayar. Bunun üzerine değerin ve emek süresinin parasal ifadeleri arasındaki dönüşümleri ileriye ve geriye doğru rahatça yapabilmektedir. Bu şekilde Marx'ın para teorisi para sisteminin farklı görünüşlerini açıklığa kavuşturmayı amaçlar.

Fiyatı Olan Ancak Emek İçermeyen Nesneler *(Kapital, 1.3.1)*

Meta teorisi ve metanın emek değer teorisi, meta üreticisi toplumlardaki ekonomik ilişkilerin temel özelliklerinin yoğun ve tutarlı bir açıklamasını oluşturur. Ancak bu tip toplumlara özgü ekonomik hayatın bazı özellikleri ilk başta emek değer teorisiyle çelişirmiş gibi görünür. Buna benzer anomalilerin en önemlisi, emek tarafından üretilmedikleri halde fiyatları olan nesnelerdir. En önde gelen örnek toprak örneğidir. Toprak sahibi, arazi her ne kadar emek girdisiyle işlenmemiş olsa da diğerlerini toprağın kullanımından alıkoymak tehdidiyle belirli bir rant elde edebilir. Yeraltındaki doğal kaynak rezervlerinin (mineraller, petrol ve benzerleri) herhangi bir şekilde işlenmedikleri halde kazandıkları pozitif fiyatları bu anlamda toprak rantının farklı şekilleridir.

Emek değer teorisinin bu tip anomalilere genel yaklaşımı, değer ve para biçimlerinin kökeninin üretime ve meta üre-

timi biçimine dayandığını öne sürmek şeklindedir. Bir kere para ve değer biçimleri ortaya çıkarak geliştirildiklerinde, kişiler kendi aralarında metaları almak ve satmak amacı dışında nedenlerle değer aktarımları gerçekleştirebilirler. Bu aktarımlar yeni bir değer ortaya çıkarmazlar; bu sebeple iktisadi özneler arasında, ancak üretilmiş değerler üzerindeki hak taleplerine ilişkin yeniden bir dağılım sağlayabilirler.

Bu bakış açısından, toprak rantının ortaya çıkış sebebi, toprağa sahip olmanın toprak sahibine sağladığı, diğer kişileri o arazinin üretim amaçlı kullanımından dışlayabilme gücüdür. Bu güç, toprak sahibinin üretici faktörlerle, üretilen katma değerin belirli bir kısmını alıkoyabilmek için pazarlık edebilmesini sağlar ki bu da toprak rantı bedelidir.

O halde Marx'ın geliştirdiği şekliyle emek değer teorisi, sadece dışarıdan benzer olgularmış gibi görünen üretilmiş bir metanın satışıyla toprağın kiralanmasının aslında farklı teorik konumlara sahip olduklarını ve incelenmelerinde farklı açıklayıcı ilkelerin uygun olacağını ileri sürer. Eğer meta üretimindeki değer ilişkilerini anlamak istiyorsak, öncelikle üretim koşullarına ve emek verimliliği gibi etmenlere odaklanmamız gerekir. Eğer üretilmiş olmayan nesnelerle ilgili değer ilişkilerini anlamak istiyorsak, üretime değil, bu nesneler üzerindeki mülkiyet haklarına ve bu hakların sahiplerine sağladığı pazarlık konumuna bakmamız gerekir. Bir metanın değeri toplumun gerçek üretim süreciyle ilgili olan şeyleri yansıtır. Oysa toprak rantı, öncelikle toplumsal emeğin ürünü üzerindeki denetimin paylaşımıyla ilgili mücadeleyi yansıtır.

Meta Fetişizmi *(Kapital, 1.1.4)*

Meta üretimi onu yaşamakta olan insana çelişkili bir bilinç dayatır. Bir yandan toplumsal bir üretim biçimidir çünkü

ürünlerin uygulamada mübadelesi, yaygın bir toplumsal işbölümü ortaya çıkartır ve her bir bireyi geçim araçları ve üretim araçları anlamında diğer birçoğuna bağımlı kılar. Meta biçimi insanlar arasında muazzam bir işbirliği ağı ve karşılıklı bağımlılık yaratır. Öte yandan, mübadele süreci bir mahremiyet ve kendine yeterlik aldatmacası da yaratır; insanların var oluşlarını, kendileriyle diğer insanlar arasındaki ilişkiler üzerinden değil, kendileriyle nesneler arasındaki ilişkiler üzerinden öznel olarak anlamlandırmalarına olanak verir ve buna zorlar. Bunun sonucu nesnelere insanlar, insanlara da nesneler olarak yaklaşılmasıdır. Meta ilişkileri insanların diğerlerini kendilerine denk özneler değil, araçlar olarak görmelerine ve insanların nesnelerle kişisel ve duygusal ilişkilere girmelerine neden olur.

Marx'ın *meta fetişizmiyle* anlatmaya çalıştığı şey, bu tuhaf ve yaygın çarpıklıktır. Bu düşünce Marx'ın hayatı boyunca enclişe duyduğu, modern toplumlardaki yabancılaşma olgusunun doruğa ulaşmış ifadesidir. Meta fetişizmi teorisi, onun yabancılaşmayı meta üreticisi toplumlardaki belirli bazı toplumsal ilişkilerin etkileri olarak ele almasını sağlamıştır.

Meta fetişizminin insan bilinci üzerinde yaygın, çarpıtıcı bir etkisi olduğu düşüncesinin çok geniş kapsamlı sonuçları vardır. Marx'ın da farklı yerlerde, özellikle *Grundrisse*'de vurguladığı gibi, toplumsal ilişkilerin bütünsel dönüşümü için insanların, sadece kapitalizme özgü meta biçiminin bölüşümsel sonuçlarını değil, meta biçiminin kendisini aşan toplumsal üretim ilişkilerini de keşfetmesi gerekmektedir. Marx'a göre devrimci sosyalizmin asıl amacı, insanları toplumsal üretime bağlayan, kuruluşu meta biçimi ve paraya dayalı olmayan yeni ve uygulanabilir toplumsal üretim ilişkilerinin ortaya çıkartılmasıdır. İhtiyaçlarımızı ve uyuşmazlıklarımızı gidermede

ne kadar derin ve çaresizce meta biçimlerine bağımlı olduğumuzu göz önüne aldığımızda bu bakış açısının ne denli radikal olduğunu görürüz. Bu gibi yeni toplumsal ilişkiler sadece, karakterleri ileri seviyede gelişmiş, meta üretimine özgü kişiliklerden önemli ölçüde farklılaşmış insanlar için uygulanabilir olacaktır. Meta üreticilerini güdüleyen kişisel gelişmeye ve kişisel yükselmeye ilişkin yaygın kaygının yerine, daha geniş anlamda toplumun yeniden üretilmesi için içgüdüsel bir anlayış ve bağlılığın var olması gereklidir. İnsanlar düzenli olarak toplumsal üretimle iç içe olmalıdırlar. Sadece biyolojik veya toplumsal varlıklarına yönelik tehditlerin ortaya çıkardığı bir zorunlulukla ya da saygınlık, mevki veya maddi rahatlık gibi tahrik edici unsurların sağladığı bir teşvik dürtüsüyle değil, toplumsal hayatın toplumsal emeğe ihtiyaç duymasına dair olan sıradan ve şeffaf anlayışla bunu gerçekleştirmelidir. Böylesi tutumlar ile meta üretimine ilişkin gerçeklerin dayattığı gereklilikler arasındaki çelişkiler, içinde bulunduğumuz çağın acı ve çatışmalarının çoğunu açıklamaktadır. Marx teselli kabilinden bütün bunların insani gelişmenin gerekli acıları olduğunu söylemekle yetinir.

3

Sermaye Teorisi ve Artık Değer

Sermaye Teorisi ve Değer Teorisi

Marx emek değer teorisini ve meta teorisini, özellikle kapitalist olan üretimin özelliklerinin incelenebileceği kavramsal bir alan olarak geliştirir. İnsan emeğini mübadele yoluyla toplumsal olarak düzenleme yöntemi olan kapitalist üretim, meta üretiminin özel bir biçimidir ve değerin para biçiminin ortaya çıkmasına dayanır. Bundan sonraki sorun, kapitalist üretimin meta üretiminin genel şekliyle tam olarak nasıl bağlantılı olduğunu görebilmektir..

Kapitalist firmalar kâr etmek için çalışırlar. Metaları, onları üreten girdilere ödedikleri para miktarından daha fazlasına satarlar. O halde kapitalistler, sistemin bütünü üzerinden bir artık değere el koyarlar. Bunu emek değer teorisini temel alarak açıklayabilir miyiz?

Metaların Dolaşımı

Kapitalist üretim sistemini tamamen metalar açısından düşünmeye çalıştığımızda birçok mantıksal tutarsızlığa düşeriz. Bağımsız üreticilerin girdileri satın aldığı, metalara kendi emeklerini ekledikleri ve bu metaları, toplamda katma değere harcanan emek süresini yansıtan fiyatlardan sattıkları bir meta

üretim sistemini ele alalım. Böyle bir sistemde paranın ve metaların hareketini aşağıdaki çizelgeyle gösterebiliriz.

$$M - P - M' \qquad (3.1)$$

Üreticiler işe ürettikleri metaları (M) satmakla başlarlar ve bunların karşılığında para kazanırlar (P), kazandıkları para ile ihtiyaçlarını daha iyi karşılayan farklı bir ürün grubu (M') satın alırlar. Satın alınan metalar (M') satılan metalarla (M) aynı değerdedir. Bu dönüşümün arkasında yatan dürtü üreticinin sahip olduğu değerdeki bir değişim değil, tükettiği kullanım değerlerindeki niteliksel değişimdir.

Meta dolaşımını bu şekilde düşündüğümüzde, sürecin bir kerelik mübadele ardından sonlandığını fark ederiz. Üreticiler başlangıçta sahip oldukları metaları seçtikleri meta grupları karşılığında mübadele ettiklerinde, bundan başka bir mübadelenin gerçekleşmesi için herhangi bir sebep kalmaz. Ekonomik süreç devam edecekse, devam etme gerekçesi bu sürecin dışında aranmalıdır. Örneğin, üreticinin bir sonraki gün kendini, tekrar tüketmek istemeyeceği M metaları ile baş başa bulmuş ve tekrar elindeki M metalarını M' metalarıyla mübadele etmeye mecbur kalmış olacağı dışsal varsayımında aranmalıdır.

Dahası bu sistemde toplumsal artık olamazdı. Bir tüccar akıllıca bir şekilde bazı metaları gerçek değerlerinin altında satın almayı ve gerçek değerlerinin üzerinde satmayı başarabilir ve bu eşitsiz değişim üzerinden bir miktar artık değere el koyabilir. Ancak mübadele sırasındaki değerin korunumu ilkesine göre bu piyasa öznelerinin artık değer olarak kazandıklarını diğer bazılarının kaybetmesi gerekir. Üreticiler metalara emeklerini harcayarak değer katarlar, ancak toplamda karşılığında bu ortaya koydukları emek sürelerinin eşde-

ğerinden daha fazlasını alamazlar. O halde, artık değere bu yöntemle, ekonomik hayata temel olacak ölçüde yaygın bir biçimde el konulmasını açıklayabilecek herhangi bir yol görünmemektedir.

Böyle bir sistemde değer birikimi sadece, belirli bir süre zarfında metaları satın almak için harcanandan daha fazlasına satılarak elde etmesiyle açıklanabilir. Aradaki fark biriktirilen bir para biçiminde olmak durumundadır. Ancak bu biriken değer, tüketimden geri durularak meta dolaşımından çekilmiş olur. Biriktirilen gömü sonunda harcandığındaysa basitçe para değeri dolaşıma geri yönlendirilmiş ve dolaşımdaki aynı değerdeki meta (bu sırada paranın değerinin değişmediğini varsayarsak) dolaşımdan çekilmiş olur. Bu anlayışta sistemli bir birikim süreci mevcut değildir.

Kapitalist Üretim *(Kapital, 1.4, 1.5)*

Bunun tersine, gözlemlediğimiz haliyle kapitalist üretimi ele alalım. Kapitalist bir firma para biçimindeki değerle işe başlar ve bu parayı başlangıçta ödediğinden daha yüksek miktarda bir paraya satacağı yeni bir metanın üretimi için bir araya getireceği metaları satın almak için kullanır. Marx bu hareketi alttaki çizelgeyle gösterir:

$$P-M-P' \qquad (3.2a)$$

$$P-M\,\{\ddot{U}A,\ EG\}\ldots\,(\ddot{U})\ldots\,M'-P' = P+\Delta P \qquad (3.2b)$$

Birincisi, değerin kapitalist hareketinin en basit halidir; kapitalistin satmak için satın aldığını ve satışta başlangıçtakinden daha fazla bir para değerini kazandığını gösterir. İkincisi ise daha tam bir anlatımdır. Satın alınan metalar üretim sürecinin ($\ddot{U}$) girdileridir ve üretim araçlarından ($\ddot{U}A$) ve emek gücünden (EG) oluşur. Satılan metalar farklıdırlar, üretilmiş

olan metalardır ve kapitalistin başta harcadığından daha fazla para karşılığında satılırlar (başlangıçtaki giderler P ve artık değer ΔP).

Kapitalist dolaşıma ilişkin bu çizelge doğrudan kapitalist bir firmanın gelir ya da kâr zarar hesabına karşılık gelir:

Satışlar	$P' = P + \Delta P = M'$	(3.3)
Girdi maliyetleri (çıkarıldığında)	$P = M$	
(Kalan) brüt kâr	ΔP	

Sermaye devresinin arkasında yatan dürtü belli ki (P')'nün (P)'den, yani sürecin sonundaki değerin başındaki değerden daha büyük olmasıdır. Kapitalist aslında bu sürece dahil olan belirli kullanım değerlerine karşı kayıtsızdır çünkü en önemli amacı, tüm bu döngüden elde edeceği artık değerdir.

İlk aşamadaki $P-M-P'$ devresinin bile bir son noktaya ulaşmadığını, buna karşın kendi başlangıç koşullarını yeniden yarattığını görmek ilginçtir. Devre, P para toplamı ile sermaye devresine girişin getirdiği genişleme olasılığının çekimi ile başlar. Aynı devre, P' para toplamı ile yine sermaye devresine girişin getirdiği bir kere daha genişleme olasılığının çekimi ile sona erer. Bu sürecin neden kendini sonsuz kez tekrar ettiğini açıklayabilmek için herhangi bir dış etkene başvurmaya gerek yoktur.

Asıl sorular sermaye devresindeki artık değerin nereden geldiği ve emek değer teorisi ile nasıl açıklanabileceğidir. Üstelik tek tek kapitalistlerin eşitsiz değişim yoluyla nasıl artık değer kazandıklarını açıklayabilmek de yeterli değildir. Kapitalist üretimi toplumsal üretimin bir örgütlenme sistemi olarak açıklayabilmek için eşitsiz değişimde kaybeden taraflarca yitirilen değerin üzerinde bir net toplumsal artık değe-

rin, bu süreçte nasıl ortaya çıktığını açıklayabilmemiz gerekir. Kapitalistin sermaye devresinin başlangıcında satın aldığı metalar ortalama olarak kendi değerlerinde satın alınmış ve sattığı metalar da ortalama olarak kendi değerlerinde satılmış olmalıdırlar.

Bu bulmacanın tek çözümü, kapitalistin satın aldığı metalar arasında bir tanesinin kullanılarak harcandığında değer yaratma gücüne sahip olduğunu düşünmekten geçer. Eğer bu özel metanın kullanımı kendi sahip olduğundan daha fazla bir değer yaratıyorsa, yani ürüne kapitalistin kendisi için ödemiş olduğundan daha fazla bir değer katıyorsa, o zaman toplumsal artık değerin ortaya çıkışına ilişkin olası bir açıklamamız var demektir. Emek değer teorisi derhal bu değer yaratıcı metanın ne olması gerektiğini ortaya koyar: Çalışanların yararlı iş yapabilme kapasiteleri.

Bir Meta Olarak Emek Gücü *(Kapital, 1.6)*

Marx *emeğin* kendisiyle *emek gücünü* birbirinden ayırmamız gerektiğinde ısrar eder. Emek gücü, üretimde yararlı bir emek ortaya koyma potansiyeli veya kapasitesidir. Emek ise üretici bir amaca ulaşabilmek için insan enerjisinin harcanmasıdır. Emek gücü piyasada bir meta olarak bulunuyorsa ve emek gücünden kapitalistin kendisi için ödemek zorunda olduğu değerden daha fazla emek çıkarmak mümkünse, o zaman artık değerin nereden geldiğini anlayabiliriz. Bu açıklama emek değer teorisinin ilkeleriyle tamamen uyumludur çünkü toplamda, emek gücü de dahil tüm metalar, değerlerinde alınır ve satılırlar ve değer sadece üretimde emeğin sarf edilmesiyle yaratılır.

Bu çözümleme, kapitalist emek gücünü satın aldığında kapitalist ile çalışan arasında tam olarak neler yaşandığını anla-

yabilmemizi sağlar. Kapitalist, işçinin yararlı iş yapma kapasitesini emek gücü değerini yansıtacak şekilde belirli bir tutar ödeyerek, *ücret* karşılığında satın alır. Bu anlaşma bir kez yapıldığında, işçinin ürün veya ürünün değeri üzerinde herhangi bir hak iddiası kalmaz. Bununla birlikte, kapitalist ve işçi yeni bir pazarlıkta daha karşı karşıya gelirler. Bu, kapitalistin işçiden emek sarf etmesini talep edeceği kesin koşulların neler olacağı konusundadır: İşin ne kadar gayret gerektireceği, çalışma temposunun ne olacağı, çalışma ortamının ne oranda güvensiz veya zehirleyici olabileceği ve vb...

Tüm bunlar kapitalist üretimdeki artık değerin açıklanabilmesinde emek gücünün teorik olarak nasıl belirlendiğini göstermek konusunda faydalıdır. Ancak emek gücünün piyasada bir meta olarak ortaya çıkışı olağanüstü kargaşa ve çatışmayı içeren tarihsel bir olaydır.

Marx emek gücünün bir meta olarak ortaya çıkışının *tarihsel* koşullarını çalışanlar tarafında iki yönlü bir kopuş olarak açıklar. Öncelikle işçinin kendi emek gücünü elinden çıkartabilme özgürlüğüne sahip olması gereklidir. O zaman işçi, serfin feodal üretimde belirli bir üretim sürecine ya da kölenin köleci üretimde bir efendiye bağlı olduğu gibi zorunlu bağla bağlanamaz. Emek gücünün bir meta olarak ortaya çıkışı o halde eski ve güçlü bağımlılık biçimlerinin tarihsel olarak yıkılmalarının sonucudur.

Ancak işçinin bu özgürleşmesinin farklı bir yönü daha vardır. Bir işçi kendi emek gücünü başkasına sadece bu emek gücünü kendi adına kullanamadığı durumda satacaktır. O halde işçi, kendisinin sahibi olacağı bir ürünü üretip kendi adına mübadele etmesini sağlayabilecek üretim araçlarına erişiminden de koparılmalıdır. Tarihsel olarak bu durum, kendi üretim araçlarına sahip olamayan ve bu üretim araçla-

rını kendisine sağlayan başka insanlara emek gücünü satmaya zorlanmış belirli bir insan sınıfının ortaya çıkması anlamına gelmektedir. Bu sürecin en önemli yönü, çalıştıkları toprakların çevrilmesi (çitleme), toprak reformları, yeşil devrimler ve benzeri olaylar yoluyla köylülerin toprağa olan geleneksel erişimlerini yitirmeleri ve mevcut yerlerinden çıkartılmaları olmuştur.

Emek Gücünün Değeri *(Kapital, 1.6, 1.7, 1.9)*

Kapitalist, işçinin iş yapabilme kapasitesini belirli bir miktar para karşılığı satın alır. Bu ücret veya emek gücünün fiyatıdır. Görmüş olduğumuz gibi para bir değer biçimidir. O halde ücret olarak ödenen parayı toplum tarafından harcanan toplumsal emek süresinin belirli bir kısmının eşdeğeri olarak görebiliriz. Bu anlamda ***emek gücünün değeri*** ücretin eşdeğeri olan emek süresidir:

$$w^* = mw \qquad (3.4)$$

Burada w^* emek gücünün değerini, yani bir işçinin kendi bir saatlik emek gücü karşılığında aldığı toplumsal emek saati miktarını; m 2. bölümde anlatıldığı şekliyle paranın değerini ve w ücreti, yani bir işçinin bir saatlik emek gücü karşılığında aldığı para miktarını göstermektedir. Örneğin, ücret saatte 5 dolar ve paranın değeri dolar başına 1/15 saat ise, emek gücünün değeri (5 dolar /saat) × (1/15 saat / dolar) = bir saatlik emek gücü için 1/3 saat toplumsal emek süresi olacaktır.

Parasal ücret ile emek gücünün değeri arasındaki bu eşdeğerlik ortalamada veya olup bittikten sonraki anlamıyla sınırlıdır. Ücretlerin mevcut seviyeleriyle bizim normal düzeyleri olarak gördüğümüz arasındaki farklılıkların olduğu durum-

lar ortaya çıkabilir. Bu durumda emek gücü değerinin, normal düzeydeki ücretlerle paranın değerinin çarpılmış haline eşit olduğunu ve mevcut ücretlerin emek gücü değerinin altında veya üstünde olduğunu söylemek akla uygun olacaktır. Böyle bir durumda emek gücünün alınmasında ve satılmasında eşitsiz bir değişim meydana gelecektir. Marx emek piyasasında eşitsiz değişim olasılığını göz ardı etmez ancak artık değere el konulmasını, emek gücünün diğer metalar gibi kendi değerinde mübadele edildiği varsayımı temelinde dikkatlice açıklar.

Ücret pazarlığı, belirli bir kapitalistin işçisine kapitalistin sahip olduğu ürünün belirli bir kısmı üzerinde bir hak sağlamaz, sadece üzerinde uzlaşılmış parasal bir ücret sağlar. Bir sınıf olarak işçiler, öte yandan, ücret gelirlerini toplam ürünün belirli bir bölümünü satın almak için harcarlar. O halde kapitalist üretimde katma değerin, işçilerin ücret şeklinde aldıkları kısım ile kapitalistin eline geçen artık değer arasında ikiye bölündüğü düşünülmelidir. Emek gücünün değeri, işçinin katma değerden aldığı payı ölçerek katma değerin bölüşümünü ifade eder. Katma değerin bölüşümünü ayrıca Marx'ın artık değer oranı (e) olarak adlandırdığı, artık değerin ücrete oranı ile ifade edebiliriz:

$$e = \text{artık değer} / \text{ücretler} \qquad (3.5a)$$

$$= (1 - w^*) / w^* = (1 - mw) / mw$$

$$w^* = 1/(1+e) \qquad (3.5b)$$

Katma değerin ücretler ile artık değer arasında bölünmüş olan bu şekli, kapitalist üretime özgüdür. Tüm meta üretim biçimleri katma değer kategorisini içerir. Bu da meta üretiminde toplumsal emeğin, değer biçimini aldığı gerçeğini yansıtır. Ancak katma değerin, emek gücünün piyasada alınıp sa-

tılabilecek bir meta haline gelmesini yansıtacak şekilde, bu iki temel kısma ayrılışı sadece kapitalist üretimdedir.

Artık değer ve Karşılığı Ödenmemiş Emek *(Kapital, 1.10)*

Marx emek gücünün bir meta olarak ortaya çıkışının toplumsal önemini ve emek gücünün değerinin "normalde" 1'den küçük olduğunu, yani artık değer oranının normalde 0'dan büyük olduğunu anlamamıza yardım etmek için çok güçlü bir metafor kullanır. Bizden toplumsal emek süresinin bütününü, toplumun tamamının toplumsal emeğini temsil eden dev bir "iş günü" olarak tasavvur etmemizi ister. Veya bu iş gününü ortalama bir emekçinin bir günü olarak da düşünebiliriz. Bu iş günü, belli miktar saat süresince üretimde fiilen sarf edilen toplumsal emekten oluşur. Emek süresi Marx'ın teorisinde toplamda katma değere karşılık geldiği için, iş günü aynı zamanda bu şekilde toplam katma değer olarak da düşünülebilir.

Emek gücünün değeri, fiilen sarf edilen toplumsal emek karşılığında işçilerin aldığı bir saatlik toplumsal emek eşdeğerinden daha küçük olduğu için, emek gücünün değerinin, iş gününü veya toplam katma değeri iki kısma ayırdığını düşünebiliriz (Şekil 3.1). Bu bölünmeyi katma değer açısından düşünürsek, bu bir tarafta ücretlerin, diğer tarafta artık değerin bulunduğu bir bölünmedir. Bunu iş gününün bölünmesi olarak düşünürsek, iş gününün ilk kısmı işçilerin, karşılığında eşdeğerini ücret olarak aldıkları sarf edilen emektir. İş gününün ikinci kısmı (artık değere karşılık gelen kısmı) işçilerin eşdeğer karşılığını ücret olarak almadıkları halde sarf ettikleri emektir. Marx bu iki kısmı sırasıyla *karşılığı ödenmiş emek süresi* ve *karşılığı ödenmemiş emek süresi* olarak adlan-

Şekil 3.1. Kapitalist emek süresi

dırır. O halde artık değer, karşılığı ödenmemiş emek süresinin bir sonucudur.

Marx burada elbette, saatlik ücret sistemi içinde işçilerin bazı saatlerde sıfır ücretle çalışmaya zorlandıklarını kastetmiyor. Emek gücünün her saatinin karşılığı, işçinin emek gücünün saatlik değerinin karşılığını alması anlamında ödenmektedir. Ancak *emeğin* her saati için ödeme yapılmamıştır çünkü emek gücünün değeri 1'den küçüktür.

Varsayalım ki paranın değeri dolar başına 1/15 saattir ve ortalama ücret saatte 7,5 dolardır. Bu durumda emek gücünün değeri, satılan emek gücünün saati başına ½ saatlik toplumsal emektir. Ortalama bir işçi 8 saatlik bir iş gününde 120 dolar (8 saat × 15 dolar/saat) katma değer üretecek ve 60 dolar (8 saat × 7,5 dolar/saat) ücret alacaktır. Ortalama ücret alan işçiler günde 4 saatlik toplumsal emeğe eşdeğer karşılığı ücret biçiminde alırken, bunun üzerine emek gücünün her bir saatinin tam karşılığı ortalama ücret oranında ödeniyor olsa bile eşdeğer bir karşılık almadan 4 saat daha çalışır.

Marx zımni olarak emek gücü de dahil olmak üzere toplumun bütününün yeniden üretiminin, yani insanların kendilerini yeniden üretmelerinin metaların mübadelesi yoluyla gerçekleştiğini varsayar. Üretim işçilerinin tükettiklerini üreten emeği, toplumun yeniden üretilmesi için *gerekli* olan emek, kapitalistlerin artık değer biçiminde el koyduğu emeği de toplumun *artık emek süresi* olarak değerlendirebiliriz. Bundaki anlam, toplumun kendini ve aynı ölçekteki üretim tesislerini yenileyebilmek için sadece gerekli emek süresine ihtiyaç duymasıdır. Demek ki ücretli emek mekanizması, kapitalistlerin bir sınıf olarak, işçi sınıfına eşdeğer karşılığını vermeden toplumun artık emek süresine el koymasına izin verir.

Bir kimsenin karşılığını almadığı halde bir başkasına bir şey veriyor olması durumu genellikle *sömürü* olarak adlandırılır. Kapitalist üretimdeki durum tam olarak da bu olduğu için, Marx emek değer teorisi bakış açısından artık değerin kaynağının emekçinin sömürülmesinde yattığını ileri sürer.

Tüm katma değerin emek tarafından üretildiğini doğru kabul etmiyorsanız, ücretli emeğin sömürüye dayalı olduğu iddiası için fazla bir dayanak görmezsiniz. Sanırım emek değer teorisinin Ortodoks iktisatçılar arasında itibarını kaybetmesinin temel sebebi de budur. Kapitalist toplumsal ilişkileri sömürüye dayalı olarak tanımlamaktan kaçınmak, ücreti, işçilerin fiilen ortaya koydukları emeğin tam toplumsal eşdeğeri olarak gösteren farklı bir değer teorisinin inşasını gerektirir.

Artık, Sömürü, Sınıf ve Artık Değer

Toplumsal artık ürün, artık değer ve kapitalist sömürü kavramları arasındaki ilişkide belirgin bir karmaşa vardır. Bu yüzden bu konuyu açıklığa kavuşturmak için üzerinde bir süre durmaya değer.

Gelişmeye ve değişmeye muktedir tüm insan toplumları artık ürün üretirler. Toplumun üretken güçleri, toplumun ancak aynı gelişim seviyesinde varlığını sürdürmesine yetecek kadar üretim yapmasına olanak verirse, ilerleme ve değişim için yeterli serbest alan oluşamaz.

Çoğu insan toplumunda, özellikle yazılı tarihsel kayıtlar bırakmış olanlarda, toplumsal artık ürüne belirli özel bir mekanizma yoluyla bir sınıf insan tarafından el konulmuştur. Örneğin, köleliğe dayalı toplumlarda, kölelerin tüm emeği efendilerinin tasarrufundadır; bu yüzden de kölelerin artık emeği ve onun ürettiği ürün doğrudan efendinin mülkiyeti haline gelir. Feodal toplumda serflerin artık emek sürelerine, yılın belirli bir kısmında toprak beyinin arazilerinde çalışmaya zorlanmaları yoluyla bey tarafından el konulur. Bey, bu topraklardan elde edilen ürünlere sahip olarak doğrudan artık emeğe el koymuş olur. Marx, artık ürüne belirli bir grup tarafından el konulan toplumları *sınıflı toplumlar* olarak adlandırır. Sınıflı toplumların şu veya bu şekilde çalışanların sömürülmesine dayandıkları açıktır.

Marx kapitalist toplumu sınıflı bir toplum olarak inceler. Kapitalistlerin işçilerin artık emeğine el koydukları özel mekanizma ücretli emek sistemidir. Emek süresi ile emek gücü arasında çok ince bir fark olması nedeniyle, ücretli emek biçimi, sömürüye sebep olduğu gerçeğini bulanıklaştırır. Bir sınıf olarak kapitalistler artık değerin sahibi oldukları için topluma ait artık emek süresi üzerinde denetim kurarlar.

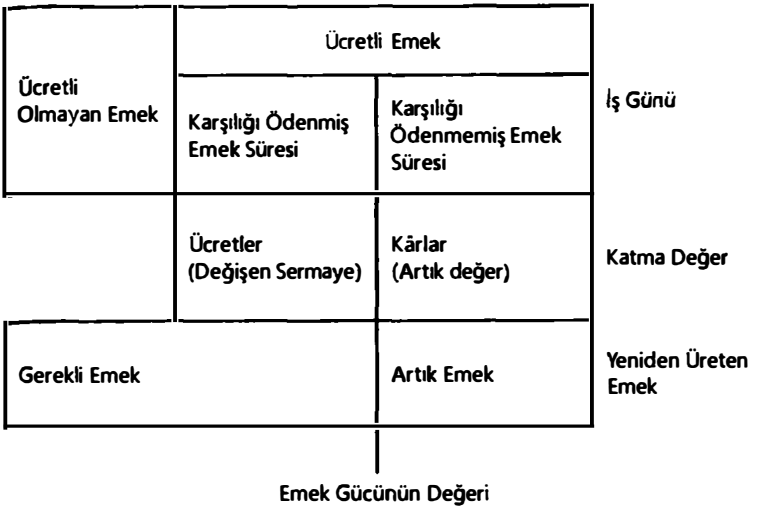
Kapitalist toplumda sömürüyü sona erdirme düşüncesine birbirinden oldukça farklı iki anlam yüklenebilir. Emek gücünün değerini arttırarak sömürüye son vermeye çalışsaydık ve böylece işçiler ücret olarak katma değerin tamamını alabilselerdi sistemin toplumsal bir artık ürün üretme kapasite-

sini yok etmiş olurduk, çünkü artık değer artık ürünün kapitalist toplumda aldığı biçimdir. Öte yandan, toplumun artık ürün üretme yeteneğini korumak veya güçlendirmek ve aynı zamanda sömürüye son vermek isteseydik, üretimin temel örgütlenmesini, artığın belirli bir sınıfça el konulan artık değer biçimine dönüşemeyeceği şekilde değiştirmemiz gerekirdi. Bu ayrım, politik hayatının büyük bir kısmını, sömürü sorununu üretimin ücretli emek biçimini değiştirmeden çözmek isteyen sosyalistlere karşı mücadele ederek geçirmiş olan Marx için son derece önemliydi.

Uygulanabilir ve gelişen sosyalist bir toplum, hem toplumsal gereksinimleri karşılamak hem de üretim kaynaklarını genişletmek için artık ürün üretmek zorunda kalacaktır. Bu nedenle işçiler uygulanabilir bir sosyalist toplumda ürünlerin tümü üzerinde doğrudan hak sahibi olamayacaklardır. Bu durumun sosyalist toplumda sömürü teşkil edip etmediği, toplumsal artığın denetimi mekanizmasının kurgulanmasıyla ilgilidir: Artık özel olarak belirli bir sınıfa mı aittir yoksa bir bütün olarak, az veya çok etkin bir biçimde, işçilerin denetiminde midir? İşçilerin sadece ürünün bütününe doğrudan sahip olamamaları gerçeği sömürü olduğuna dair bir kanıt teşkil etmez.

Sermayenin Yeniden Üretimi ve Toplumun Yeniden Üretimi

Daha önce ifade ettiğim gibi, Marx *Kapital*'de, kapitalist toplumun kendini yeniden üretmesine ilişkin süreçlerin yalnızca meta ilişkileri olduğunu varsayar. Bu nokta kapitalist iş gününün karşılığı ödenmiş bölümünü toplumun kendini yeniden üretmesi için gerekli emek süresi üzerinden tanımlama isteğinde oldukça açıktır. Toplumun bir bütün olarak yeniden

Şekil 3.2. Toplumsal emek süresi

üretilmesi ile kapitalist üretim ilişkilerinin doğrudan yönlendirdiği kısmı arasındaki farklılık 20. yüzyıldaki önemli politik hareketlerin odak noktası olmuştur. Toplumsal yeniden üretimin önemli bir kısmı kapitalist üretim ilişkilerinin dışında sürdürülür. Gelişmiş kapitalist toplumlarda bu kapitalizm dışı emeğin en önemli bölümü hane içi üretim ve hane içi emektir. Oysa daha az gelişmiş kapitalist toplumlarda ise önemli bir kısmı geleneksel kırsal üretimdir. Bunun ötesinde gelişmiş kapitalist toplumlarda çalışanların tüketiminin önemli bir kısmı devlet tarafından karşılanmaktadır. Bu nedenle toplumsal harcamalar (kamu eğitimi, sosyal ve emeklilik yardımları, kamu sağlığı, devletçe karşılanan tıbbi bakım ve benzerleri) işçilerin yeniden üretiminde önemli bir rol oynar.

Bu gelişmeleri yansıtabilmek için Marx'ın çizelgesine eklemeler yapmamız gerek. Şekil 3.2'de toplumsal iş günü yeni şekliyle ücretli emek ve ücretli olmayan emeğe karşılık ge-

len iki kısma ayrılmıştır. Dar anlamda emek gücünün değeri, iş gününün sadece ücretli emek bölümünü karşılığı ödenmiş ve ödenmemiş kısımlar şeklinde ayırır (Ücretli olmayan emeğin, karşılığı ödenmemiş emekle aynı şey olmadığına dikkat etmek gereklidir).

Toplumun gerekli emek süresi, bu durumda, ücretli olmayan gerekli emeği de içermekte ve böylece ücretli emek süresinin karşılığı ödenmiş kısmından daha büyük olmaktadır. Karşılığı ödenmiş ücretli emeğin bir kısmı, devlete ödenen vergiler ve devletçe sağlanan ürünler üzerinden toplumsal olarak işçiler tarafından tüketilir. Bu kısım, karşılığı ödenmiş ücretli iş gününün bir parçasıdır.

Emek Gücünün Değeri Yeniden *(Kapital, 1.6)*

Marx'ın emek gücünü ele alışına ilişkin bir diğer husus, oldukça fazla yanlış anlaşılmaya neden olmuştur. Emek gücünün değerini işçilerin emek güçlerinin karşılığında ücret şeklinde aldıkları toplumsal emek süresi miktarı olarak ifade etmiştik. Marx, (çoğu zaman yaptığı gibi) metaların tekil olarak her biri için sarf edilmiş olan emek süresini yansıtan fiyatlar üzerinden mübadele edildiklerini (eşit değişim) varsayarken, bu emek süresinin doğrudan meta emek gücü tarafından içerildiği düşüncesini vurgular:

> Emek gücünün değeri, diğer tüm metalarda olduğu gibi, bu özel unsurun üretimini gerçekleştirmek için, ve sonuçta yeniden üretilmesi için gerekli emek süresince belirlenir. Şayet bir değeri varsa, bu değer toplumun kattığı belirli bir ortalama emek miktarından daha fazlasını temsil etmez. Emek gücü, sadece bir kapasite ya da yaşayan bireyin gücü olarak var olur... Birey ele alındığında, emek gücünün üretimi kendisinin yeniden üretimine ve idamesine bağlıdır. İdame

> etmek için belirli miktarda geçim araçlarına gerek duyar. O halde emek gücünün üretimi için zorunlu olan emek süresi, kendisini bu geçim araçlarının üretilmesi için gerekli olana indirger; başka bir deyişle, emek gücünün değeri emekçinin idamesi için gerekli olan geçim araçlarının değeridir. (1867, s. 170-171)

Eşit değişim varsayımı altında bu ifade biçimiyle ilgili herhangi bir sorun yoktur. İşçiler ücret olarak belirli bir emek süresinin (paranın değeri üzerinden) eşdeğeri olan belirli bir miktar para alırlar. Satın almak için ücretlerini hangi metalara harcıyorlarsa, bu metalar eşit değişim varsayımı nedeniyle fiyatlarıyla tam olarak orantılı miktarlarda emek içerirler. Bu nedenle işçiler aslında metalara ücretlerinin temsil ettiği aynı miktardaki emeği harcamış olurlar.

Oysa eşitsiz değişim söz konusu olduğunda, işçilerin ücretleriyle satın aldıkları metaların, içerdikleri emek miktarını temsil edecek şekilde fiyatlandırıldıkları kesin olarak söylenemez. İşçiler metaları satın alırken, ücretlerine eşdeğer olandan daha fazla veya daha az emek süresini harcamak durumunda kalabilirler, çünkü meta ekonomisindeki diğer özneler gibi onlar da eşitsiz değişim nedeniyle kazanabilir veya kaybedebilirler.

O halde emek gücünün değerini öncelikle, işçilerin tükettikleri metaların içerdiği emek olarak değil, işçilerin çalıştıkları her bir saat karşılığı aldıkları ücretin, üzerinde hak iddia edebileceği miktardaki ortalama toplumsal emek olarak –yani paranın değeri çarpı ortalama ücret– düşünmek önemlidir.

Uzun dönemde, emek gücünün değerinin temel belirleyicisinin, işçilerin ortalama toplumsal yaşam standartlarını korumanın maliyeti olduğunu varsaymak mantıklıdır. Marx şöyle devam eder:

> [İşçilerin] zorunlu ihtiyaçları diye adlandırılanların, aynı zamanda onları karşılamanın yöntemini de anlatan miktar ve kapsamları, kendileri tarihsel gelişimin ürünleridirler ve bu nedenle büyük ölçüde ülkenin uygarlık düzeyine, daha belirgin olarak serbest emekçiler sınıfının içinde şekillendiği koşullara ve dolayısıyla, alışkanlıklar ve konfor düzeyine bağlıdırlar. O halde diğer metaların aksine, emek gücünün değerinin belirlenmesine tarihsel ve manevi bir unsur dahil olmuş olur. Buna rağmen, belirli bir ülkede, belirli bir zaman diliminde, emekçinin gereksinim duyduğu geçim araçlarının ortalama miktarı uygulamada bellidir. (1867, s.171)

Buna ayrıca, eşitsiz değişim düzeninin hüküm sürdüğü bir ülkede geçim araçlarının maliyetinin bilinebileceğini de ekleyebiliriz.

Marx'ın emek gücünü herhangi bir metadan farksız şekilde değerlendiren formülasyonuna dikkatli yaklaşmak gerekir. Kapitalistin bakış açısıyla bu, büyük oranda doğrudur; çünkü emek gücünde kapitalistin ilgilendiği tek şey parasal maliyeti ve üretebileceği değerdir. Ancak bir kapitalist için bile emek gücü ve diğer metalar arasında önemli farklılıklar vardır. Özellikle de ücret pazarlığı anlaşmayla sonlandıktan sonra bile, işçi ve kapitalist arasında emeğin yoğunluğu ve koşullarına dair çatışmalar olmaya devam edeceği gerçeği bunun bir göstergesidir. Toplumsal bir bakış açısından, emek gücü kesinlikle diğer metalarla bir tutulamaz. Çok farklı üretim ilişkileri içinde üretilir. Örneğin, normal olarak emeğin üretimi sürecinde, artık değere kimse tarafından el konulmaz. Toplumsal açıdan emek gücünün üretimi insanların ve onların yetenek, kapasite ve bilinçlerinin yeniden üretimidir; meta üretiminden bile çok daha karmaşık ve hayranlık uyandırıcı bir olgudur.

Genişleyen (Değişen) ve Genişlemeyen (Değişmeyen) Sermaye[3] *(Kapital, 1.8)*

Kapitalist, sermayesini hem emek gücünü hem de uzun ömürlü teçhizatlar ve binalar da dahil olmak üzere emek dışındaki üretim araçlarını satın almak için harcar. Kapitalistin bakış açısından, her iki harcama da kârlı bir üretim için eşit derecede gereklidir.

Öte yandan emek değer teorisi, bu iki tip yatırımın toplumsal anlamda birbirinden farklı olduğunu ileri sürer. Emek dışındaki üretim araçlarının değeri, üretilmiş metanın fiyatında değişmeden yer alır. Öte yandan, emek gücünü satın almak için sarf edilen değer üretilmiş metanın fiyatında, işçilerin karşılığı ödenmeyen emeklerinin kattığı artık değer oranında genişlemiş olarak belirir. Marx, emek dışındaki üretim

---

3 İngilizcede 'variable' ve 'constant' olarak sıfatlandırılan bu iki sermaye kavramı için Türkçede birçok yerde sırasıyla 'değişken' ve 'sabit' sıfatları kullanılmaktadır. Bu şekildeki kullanımları büyük yanlış anlaşılmalara yol açmaktadır. Yazarın da vurguladığı gibi sabit sermaye kavramı iktisatta hammadde, aramal gibi üretim sırasında tüketilen diğer sermaye girdilerinden ayırdetmek üzere, makine teçhizat, bina vb. gibi uzun süre üretime katılan ve kısa vadede tüketilmeyen dayanıklı sermaye mallarını tanımlamak için kullanılmaktadır. İngilizce karşılığı da 'constant capital'dan farklı olarak 'fixed capital'dır. Marx'ın değişen/değişmeyen sermaye kavramlarını kullanarak yaptığı ayrım ise oldukça farklıdır. Marx'ın Almancada 'konstantes Kapital' diye kullandığı değişmeyen sermaye kavramı, onu sadece emek gücünü satın almak için kullanılan sermaye miktarından ('variablen Kapital'den) ayırdetmek için kullanılmıştır. Adlarından da anlaşılacağı gibi emek gücüne harcanan sermaye, yani değişen sermaye, satın aldığı emek gücü üretim sırasında kendi değerinden daha fazla değer yarattığından dolayı üretim sonunda değerini arttırmaktayken (değeri *değişen* bir büyüklük olmakta), değişmeyen sermayenin değeri üretim sırasında nihai ürüne aktarılmakta ancak artmayan (*değişmeyen*) bir büyüklük olarak kalmaktadır. Başka bir deyişle Marx'ın bu ayrımı, iktisatta yaygın olarak bilinen değişken/sabit sermaye ayrımından çok farklı olarak, sadece emek girdisinin fazladan değer yaratabileceği ve emek dışındaki girdilerin kendi değerlerinden daha fazla değer yaratamayacakları anlayışına işaret etmektedir (ed.n.).

araçları için harcanan sermayeyi, üretim süreci boyunca genişlemediği için *değişmeyen sermaye* olarak adlandırır. Emek gücünü satın almak için harcanan sermayeyi ise *değişen sermaye* olarak adlandırır, çünkü bu değer üretim boyunca sürekli olarak artış gösterir.

Örneğin, herhangi bir yılda ortalama bir kapitalist firmanın emek dışındaki üretim girdilerine 100 milyon dolar harcadığını varsayalım. Bu harcamaların 20 milyon doları fabrika ve dayanıklı teçhizatın aşınma yıpranma payına, 80 milyon doları üretimde kullanılıp tüketilen hammaddeye aittir. Üretimde çalışan işçilerin ücretleri için ise 50 milyon dolar harcanmıştır. Eğer firma üretilmiş metaları 200 milyon dolara satarsa, bunun 100 milyon dolarlık bölümünü emek dışındaki girdilerin veya değişmeyen sermayenin karşılığı olarak, 50 milyon dolarlık kısmını ücretlerin veya değişen sermayenin eşdeğeri olarak ve 50 milyon dolarlık bölümünü ise artık değer olarak görebiliriz. Katma değer 200 milyon dolar eksi 100 milyon dolara satın alınan girdiler ya da 100 milyon dolar olurdu. Bu nedenle Marx metaların toplam fiyatını şöyle gösterir:

$$c + v + s \tag{3.6}$$

Burada c değişmeyen sermaye (örnekteki 100 milyon dolar), v değişen sermaye (örnekteki 50 milyon dolar) ve s artık değerdir (yine örnekteki 50 milyon dolar). Örnekteki katma değer, $v+s$, 100 milyon dolardır.

Kapitalist, artık değeri harcanan toplam sermayenin belirli bir yüzdesi olarak ifade eder ve bu yüzdeyi *maliyet üzerine markup* olarak adlandırır. Maliyet üzerine markup oranı şöyle yazılabilir:

$$q = s/(c+v) \tag{3.7}$$

Örnekte bu 1/3'tür (= 50 milyon dolar / 150 milyon dolar).

Emek değer teorisi açısından, kapitalist sistemin artık değer üretme kapasitesi artık değerin oranına, $e = s/v$ (çünkü değişken sermayenin üretim sürecindeki genişleme oranını ölçer) ve *sermayenin bileşimine*, $k = v/(c+v)$ (çünkü bu rakam toplam sermaye yatırımı içinde emek gücünün satın alınması için kullanılan miktarın oranını, dolayısıyla üretim sürecinde her bir dolar sermayenin genişleyen kısmının oranını ifade etmektedir) bağlıdır. (Marx sıklıkla $c/v = (1-k)/k$ oranını *sermayenin organik bileşimi* olarak adlandırır. Sermayenin bileşimi olan k'daki bir *düşüş* c/v değerindeki bir *artışa* karşılık gelir.) Markup oranını artık değer oranıyla ve sermayenin bileşimiyle ilişkilendiren bir özdeşlik vardır:

$$q = s/(c+v) = (s/v)\,[v/(c+v)] = ek \qquad (3.8)$$

Değişmeyen sermaye ve değişen sermayeyi sabit sermaye (dayanıklı fabrika ve teçhizata bağlanmış olan sermaye) ve dolaşımdaki sermaye (ücretler ve hammadde değeri gibi üretimde hızlı bir şekilde dönen sermaye) ile karıştırmamak önemlidir. Sabit sermayenin yıpranma aşınma payı değişmeyen sermayenin bir parçasıdır, ancak hiçbir şekilde tamamı değildir, çünkü hammadde ve diğer hızlı şekilde kullanılan üretim girdilerini satın almak için harcanan sermaye de değişmeyen sermayenin bir parçasıdır. Üretim işçilerinin ücretleri dolaşımdaki sermayenin parçasıdır ancak tamamı değildir, çünkü dolaşımdaki sermaye hammaddelerin değerini de içerir.

Çağdaş kapitalist üretimde yer alan bu değişkenlerin büyüklüklerine ilişkin bir fikir sahibi olabilmek için Amerikan Sayım Bürosu'nun *Yıllık İmalat Raporu*'na göz atabiliriz. Bu

araştırma her yıl Amerika Birleşik Devletleri'ndeki tüm imalatçı işletmelerden, toplam çıktı değerlerini, üretim ücretlerini, üretim dışındaki faaliyetler için ödedikleri ücretleri, üretimde kullanılan girdilere yaptıkları harcamalarını ve yıllık olarak fabrika ve teçhizata yaptıkları yatırım miktarını bildirmelerini talep eder. Bu değerler üzerinden, mamul ürünlerin fiyatlarının c, v ve s kategorileri arasındaki dağılımını hesaplayabilmek mümkündür. Örneğin 1974 yılı için aşağıdaki tablodaki milyar dolar cinsinden değerler bulunmuştur:

Üretilmiş metaların değeri	$c+v+s$	1034,2 dolar
Üretim işçilerinin ücretleri	v	125,0
Girdilere harcanan miktar	c_1	581,7
Yıpranma aşınma (tahmini)	c_2	13,4
Değişmeyen sermaye (c_1+c_2)	c	595,1
Artık değer	s	314,1
Katma değer	$s+v$	439,1

Tabloda c_1 sabit sermayenin hızlı şekilde tüketilen girdilere harcanan bölümü ve c_2 de uzun ömürlü fabrika ve teçhizatların yıpranma ve aşınma paylarını temsil eden bölümüdür.

Artık değer oranı (s/v) 1974'te Amerikan imalat sektöründe 2,51 (%251)'di; dar anlamda emek gücünün değeri ($v/(s+v)$) 0,28'di; sermayenin bileşimi ($v/(c+v)$) 0,17'ydi (sermaye giderlerinin %17'si üretim emeğine harcanmıştı); ve maliyet üzerine markup oranı ($s/(c+v)$) 0,44 (%44) = 2,51 × 0,17'ydi. Üretimde yer alan işçiler 40 saatlik standart haftalık çalışma sürelerinin 11,2 saatini kendileri için çalışmışlar, 28,8 saatinde ise artık değeri oluşturmak için çalışmışlardı. Ancak harcanan sermayenin sadece yaklaşık 1/6'sı emek gücünü satın almak için sarf edilmişti; sermayenin toplam büyüme oranı %44 olması nedeniyle her 1 dolar harcama kapitalist firmalara 1,44 dolarlık satış olarak geri dönmüştü.

Artık değer oranındaki ve maliyetlerin bileşimindeki tarihsel değişiklilerin, sermaye sisteminin toplam kârlılığının gelişiminde çok önemli rolleri vardır ve işçilerin yaşam standartlarındaki, emek verimliliğindeki ve üretim teknolojilerindeki temel değişiklikleri yansıtırlar.

Artık Değerin Açıklanması

Marx'ın artık değerin emek değer teorisi çerçevesindeki kökenine ilişkin açıklaması kapitalist üretime ilişkin çözümlemesinde merkezi öneme sahiptir. Aslen çalışmasının geriye kalan kısmı, bu teoriyi gerçekteki kapitalist üretim olgusunu açıklamakta kullanma girişiminden oluşmaktadır.

Açıklamasındaki temel noktalar, ilk olarak, metaların toplamda kendi değerlerinde mübadele edildikleri, dolayısıyla mübadele sırasında değerlerinin korunduğu fikri ve ikincisi, emek gücü (piyasada sadece kapitalistlerin kullanımına açık olan meta) ve emek (metalara değer katan insan gayretinin üretimde sarf edilmiş olan hali) arasındaki ayrımdır. Artık değerin sistemdeki varlığı, emek gücünün değeri 1'den küçük olduğu sürece mümkündür. Kendi emek güçlerini satmakta özgür olan ancak kendi üretim araçlarına sahip olmayan işçi kitlelerinin yaratılmasıyla tarihsel olarak oluşmuş bu şartlar altında kapitalistlerce el konulan artık değer, sömürünün sonucudur. İşçiler eşdeğerini ücret olarak aldıklarından daha fazla saat çalışırlar.

O halde kapitalist üretim sistemi, yüzeysel olarak tüm bireyler arasında mülk sahipleri olarak (sahip oldukları mülk sadece emek güçlerinden ibaret olsa da) bir eşitlik kuruyor gibi görülse de, toplumsal artık ürüne belirli bir sınıfın şahsen el koymasına dayanır. Bu sömürünün gerçekleştirildiği yön-

tem, emek gücünün ücret karşılığı satılması ve artık değere el konulması, özellikle kapitalist üretime özgüdür. Kapitalist toplum, temelde çelişkili olan bu süreç ile gelişir ve kendini yeniden üretir.

Artık Değerin Neo-Klasik Teorileri

Neo-klasik iktisat teorisinin kapitalist üretimdeki artık değeri eşdeğerlerin mübadele edilmesi çerçevesinde açıklamaya çalıştığını fark etmek ilginçtir. Neo-klasik iktisat teorisinde artık değer (ya da sermayenin kârı) mal ve hizmetlerin farklı dönemler arasında mübadelesinin sadece özel bir durumudur. Bu teoride kapitalist sadece emeği bugün satın alıp çıktıyı yarın satmaktadır. İnsanlar derhal tüketmeyi daha sonra tüketmeye tercih ettikleri için, belirli bir metanın bugünkü fiyatı aynı metanın gelecekteki fiyatından daha fazladır. O halde eğer bir birim emek, bugün bir birim çıktı ile mübadele ediliyorsa ve bugünkü bir birim çıktı, zaman tercihi nedeniyle yarınki iki birim çıktı ile mübadele ediliyorsa, bir birim emek satın alan kapitalist, onu üretimde kullandığında ve sonuçta yarın iki birim çıktıya (2 birim emek değerinde) sahip olduğunda bugün sadece bir birim çıktı tüketen işçiden daha iyi bir durumda olmayacaktır. İki birim çıktı (Marksist iktisattaki artık değeri de içinde bulunduran) farklı bir zaman evresinde var olduğu için, şimdiki zamanın bir birim çıktısıyla eşdeğer olarak görülmektedir.

Bu iki çözümleme aynı durumu farklı şekilde izah etseler de, tamamen çelişkili oldukları çok açık değildir. Asıl soru mal ve hizmetlerin gelecekteki fiyatlarının bugünkü değerinin neden daha düşük olması gerektiğidir. Neo-klasik iktisat teorisi bunu piyasa öznelerinin, özellikle de kapitalistlerin

tüm kaynakların tam istihdam edildiği durumdaki davranışsal eğilimlerine (psikolojilerine) bağlar. Buna karşın Marksist teori, kapitalist sistemin tüm mevcut kaynaklan istihdam etme eğiliminin olmadığını ve kapitalistlerin psikolojisinin artık değer miktarını belirlemediğini, tam tersi, artık değere el koyma olasılıklarının kapitalistlerin davranış tercihlerini belirlediğini öne sürer. Bu anlaşmazlığın kökeni iki ekolce benimsenen farklı iki değer teorisinde ve bu teorilerin ileri sürdüğü, metalar arasındaki eşdeğerliğin iki farklı izahındadır. Neo-klasik teori, mal ve hizmetlerin eşdeğerliklerini tüketicilerin öznel bakış açılarından değerlendirir; Marx ise bunların eşdeğerliklerini nesnel olarak belirli bir toplumsal emek süresini içermeleri açısından değerlendirir. Aynı olgu (artık değere el konulması) biri tarafından öznel eşdeğerlerin mübadelesi, diğeri tarafından nesnel sömürü olarak görülebilir.

4

Kapitalizmde Üretim

Mutlak ve Göreli Artık Değer *(Kapital, 1.12)*

Marx kapitalist toplumun dayanak noktasını, artık değere el konulması ve artık değerin kaynağını da ücretli emek kurumu yoluyla işçilerin sömürülmesi olarak tanımlar. Şimdi dikkatinizi kapitalist üretimin bu yapısal özelliklerinin üretim teknikleri ve örgütlenmesinin gelişimi üzerindeki etkilerini Marx'ın nasıl çözümlediğine çevirelim.

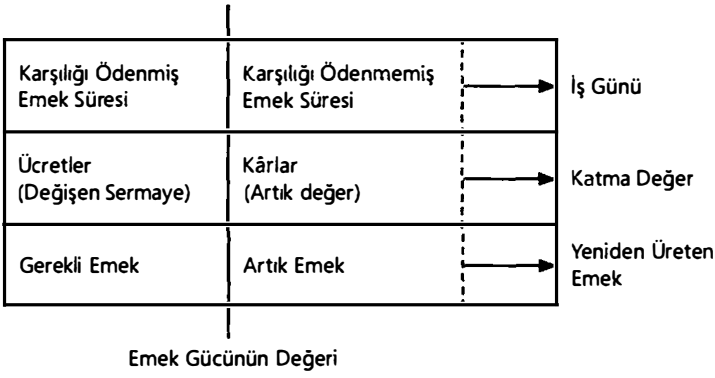
Marx'ın çözümlemesinde toplumsal artık değer iki etkene; toplam toplumsal emek süresine ve bu emek süresinin karşılığı ödenmiş ve ödenmemiş emek arasında, emek gücünün değerince belirlenen kısımlara ayrılışına bağlıdır. O halde emek gücünün değeri, işçilerin belirli bir toplum ve belirli bir zamandaki ortalama yaşam standartları ile emeğin kullanım değeri üretebilme becerisi arasındaki ilişkiye bağlıdır. Çünkü bu etkenler, işçilerin yaşam standartlarını sürdürmek için gereksinim duydukları kullanım değerinin üretimine ayrılacak olan toplumsal emek süresinin oranını belirler. Şekil 4.1 ve 4.2'nin gösterdiği gibi, toplumsal artık değer, karşılığı ödenmiş emeğe tahsis edilmiş olan bölüm sabit tutulduğunda toplam toplumsal emek süresini arttırmak suretiyle ya da toplam emek süresi sabit tutulduğunda karşılığı ödenmiş olan toplumsal emek süresinin bir kısmını azaltmak suretiyle ya da bu iki yöntemin bir karışımı ile genişletilebilir.

Toplumsal emek süresini karşılığı ödenmiş emek oranını arttırmadan uzatmak mümkündür çünkü temel yaşam standartlarını sürdürmek için gereksinim duydukları geçim araçları veriliyken işçiler fiziksel olarak toplumsal üretime daha az veya daha çok emek süresi sağlayabilirler. O halde işçilerle kapitalistler arasında ücret karşılığında ne kadarlık bir emek süresinin harcanacağına dair bir mücadele alanı vardır. Marx, karşılığı ödenmiş kısmın oranı sabit tutulduğunda toplam toplumsal emek süresinin artışını *mutlak artık değer* olarak adlandırır.

Toplumsal emek süresinin karşılığı ödenmiş kısmını azaltmak, verili yaşam standardı seviyesinde, yalnızca işçilerin yaşam standartlarını sürdürmek için tükettikleri metaların üretimi için gerekli olan emek süresi miktarı azaldığı takdirde mümkündür. Bu azalış, kapitalist üretimde emek verimliliğini artıran teknik gelişmeler sayesinde sürekli olarak gerçekleşir. Marx toplumsal emek süresinin, karşılığı ödenmiş kısmının emek verimliliğinin artması suretiyle küçülmesini *göreli artık değer* olarak adlandırır.

Mutlak Artık Değerin Şekilleri *(Kapital, 1.10)*

Mutlak artık değerin en basit şekli, işçilerden her gün, her hafta veya her yıl daha uzun saatler boyunca çalışmalarının istendiği durumdur. Geniş sınırlar dahilinde, günlük çalışma süresinin 10, 12 veya 14 saate; haftalık çalışma süresinin ise 60, 72 veya 100 saate çıkartılması, özellikle rutin işlerde işçilerin etkinliklerini önemli ölçüde azaltmaz ve gerekli geçim araçlarının miktarını önemli ölçüde arttırmaz. Aslında, günlük çalışma süresinin arttırılması suretiyle boş zamanın azaltılması, işçilerin tüketim gereksinimlerinin belirli bir ölçüde

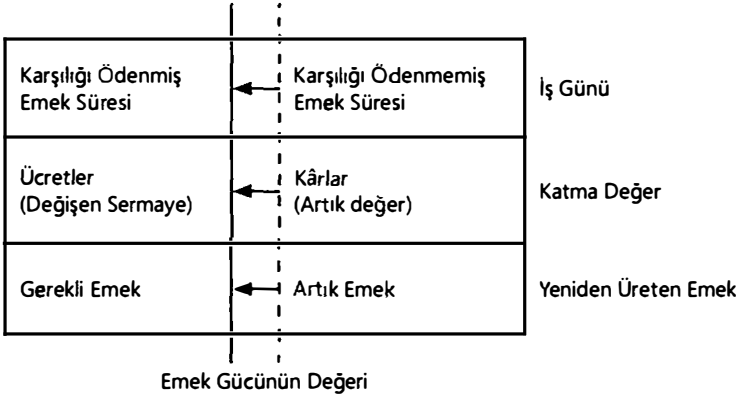

Şekil 4.1. Mutlak artık değer

azalmasına da sebep olabilir. Bu çalışma süresi artışı, kapitalist üretimin ilk safhalarındaki sürekli bir eğilimidir.

İş gününün elbette ki belli mutlak sınırları vardır. Eninde sonunda işçiler öylesine bitap düşecekler ve dikkatlerini öylesine yitireceklerdir ki, verimlilikleri düşecek ve örneğin makine ve hammaddelere verdikleri zararın değeri, ürettikleri ürünün değerinden daha fazla olduğunda negatif değerlere ulaşabilecektir. Ancak bu mutlak sınıra erişilmeden önce bir iş günündeki çalışma süresinin uzunluğuna dair tek sınır, kapitalistlerin taleplerine karşılık işçilerin gösterecekleri direnç olacaktır.

İşçilerin uzun çalışma sürelerine karşı direnme gücü, işverenler karşısındaki genel pazarlık güçlerine ve özellikle de kendi aralarındaki dayanışmaya bağlıdır. Tek bir işçinin, endüstriyel üretimdeki çalışma saati bakımından pazarlık gücü oldukça zayıftır. Kapitalist, üretimi belirli uzunluklardaki vardiyalarla planlar. İşçiye kabul et ya da etme tarzında bir teklifte bulunur; işçi ya standart vardiyanın tamamı süresince çalışacaktır ya da işe alınmayacaktır. Kapitalistler için her bir işçiye yönelik standart çalışma günü süresinde istisnalar oluş-

Şekil 4.2. Göreli artık değer

turmak oldukça maliyetlidir, çünkü işçilerin belirli bir kısmı işi erken terk ettiğinde, üretim sürecinin toptan aksamaması için, yerlerine düzensiz vardiyalarla çalışacak işçiler bulmaları gerekecektir. İşçilerin çalışma süreleriyle ilgili toplu şekilde pazarlık gücü çok daha fazladır. Kapitalist açık ki uzun vardiyayı kısa vardiyaya tercih eder ancak üretimi tamamen durdurmaktansa mevcuttan biraz daha kısa süreli bir vardiyaya razı olacaktır.

Endüstriyel kapitalist ülkelerde çalışma süresiyle ilgili mücadeleler, işçi sendikalarının ortaya çıkışındaki asıl unsur olmuştur. Çoğu gelişmiş ülkede, bu mücadeleler öyle bir uyuşmazlık evresine ulaşmıştır ki, devlet müdahale ederek mesai süresinin düzenlenmesine ilişkin bir standart oluşturmuş ve bu süre standardı aşıldığında işverenin işçilere fazladan ödeme yapmasını (Amerika Birleşik Devletleri'nde normal mesai ücretinin bir buçuk katı kadardır) şart koşmuştur.

Uzatılmış çalışma süresi mutlak artık değerin en belirgin şeklidir. Endüstriyel işgücünün yeni oluşmaya başladığı, kitlesel işsizliğin yaygın olduğu, kapitalist destekçisi ve sendika

karşıtı otoriter hükümetlerin hüküm sürdüğü ve işçilerin direnme imkanlarının zayıf olduğu az gelişmiş kapitalist ülkelerde çalışma saatlerinin uzatılması çabasının yeniden canlanmaya başladığı görülmektedir.

Mutlak artık değerin diğer bir biçimi ise mesai süresi içindeki üretken olmayan sürelerin giderek ortadan kaldırılmasıyla ilgilidir: Kahve molaları, işçilerin kendi aralarındaki mesai içi sosyalleşme faaliyetleri, dinlenme molaları ve benzerleri... Açıkçası, bu süreçlerle ilgili işçiler ve kapitalistler arasındaki pazarlığın dayandığı ilkeler, günlük çalışma süresinin uzunluğuna ilişkin pazarlığın dayandığı ilkelerle tamamen aynıdır: Kapitalist, işçilerden olabildiğince fazla emek elde ederek ücret miktarını arttırmadan karşılığı ödenmeyen emek süresini en üst seviyeye çıkarmayı ister.

Daha az belirgin olsa da, çalışma gününün uzunluğu benzer şekilde çocukların ve kadınların emekleri üzerinde ortaya konan mücadelelerin de arkasındaki asıl meseledir. Ücret, sadece birey olarak işçinin geçim aracı değil, tüm işçi ailesinin geçim kaynağıdır. Kapitalistin önemsediği şey, ailenin elde ettiği ücret karşılığında tüm ailenin ne kadarlık bir toplumsal emek süresini ortaya koyduğudur. Ailenin tüm fertleri ücretli olarak çalıştıklarında, geçinmeleri için ödenmekte olan toplam ücret, toplamda ortaya koydukları emek süresi kadar artmayacaktır. Tek bir işçiye yıllık 2000 saat emek gücü karşılığı, bir aileyi ortalama yaşam standartlarında geçindirmek için gerekli olan 15000 doları ödemek yerine, kapitalist, yıllık 4000 saatlik emek gücü karşılığında, ailedeki bir işçiye 12000 dolar, bir diğerine 8000 dolar ödeyebilir. Kapitalistin bakış açısından bunun anlamı mutlak artık değeri büyütmektir, çünkü toplam toplumsal emek süresi, karşılığı ödenmiş emek süresiyle orantılı bir şekilde artış göstermez.

Aile emeği ile sömürü koşulları arasındaki bu bağlantının, emek piyasasında kadının yeri ve rolü üzerine gerçekleşen politik mücadelelerde önemli etkisi olmuştur. 19. yüzyılda ve 20. yüzyıl başlarında emek konusunda işçilerin sömürülmesini sınırlamak ve düzenlemek için yürütülen girişimler, aile emeği ile toplumsal çalışma günü arasındaki bağlantının farkındaydı. Kadının ve çocuğun sömürülmesini sınırlamaya veya ortadan kaldırmaya yönelik mücadeleler genellikle çalışma gününü sınırlamaya yönelik mücadelelerle bağlantılıdır. Çoğunlukla erkeklerden oluşan sendikaların hemcinsleri olan kapitalistlerle pazarlıkları sonucu eriştikleri çözüm, kadın ve çocuk emeğinin kullanılmasına getirilen kısıtlar yoluyla ailelerin sömürülmesinin sınırlanması şeklinde olmuştur. Bu şekilde iş gününün genişletilmesi baskısına karşı, aile belli bir ölçüde korunmuş, ancak bu, kadınların emek piyasasına erkeklerle aynı koşullarda girebilme haklarından feragat etmeleri pahasına gerçekleşmiştir.

Bu dramatik durum, kadın ve çocukların emek piyasasına erkeklerle aynı koşullarda dahil olabilme haklarını sınırlayan "koruyucu yasaların" aşamalı olarak kaldırılmasıyla 20. yüzyılın sonlarına kadar devam etmiştir. Bir yandan cinsel eşitsizliğin önemli bir kaynağını da ortadan kaldırırken diğer yandan ailelerin emek piyasasına sağladığı toplam emek süresine katkısını arttırarak mutlak artık değere yönelik temel baskıların yeniden üretimine yol açmıştır. Bu gelişim sürecinin önemli bir yönü de çift gelirli ailenin toplumsal bir norm olarak yaygınlaşmasıdır.

Göreli Artık Değer *(Kapital, 1.12)*

Kapitalist üretimdeki ikinci yaygın eğilim, artık değer oranını arttırmaktır. Kapitalist üretim doğuştan devingendir ya da

Marx ve Engels'in *Komünist Manifesto* (1848)'da belirttiği gibi devrimcidir. Eski üretim yöntemleri yerlerini daha geniş üretim ölçeklerini içeren yenilerinin alabilmesi için düzenli olarak tasfiye olur. Sonuç ya belirli bir dizi kullanım değeri üretmek için gerekli emek zamanın kısalması ya da mevcut ürünlerin yerini tamamen yenilerinin almasıdır. Her iki değişim de insanların daha az emek gerektiren yöntemlerle gereksinimlerini karşılayabilmelerini sağlar.

Bu sürecin değer üretimi üzerinde, yalnızca toplumsal işgününün artık değer ve ücretler veya karşılığı ödenmiş ve ödenmemiş emek süresi arasında bölünme oranlarını değiştirdiği sürece etkisi vardır. Eğer emek gücünün değeri, işçilerin kendi ortalama yaşam standartlarını sürdürebilmeleri için ihtiyaç duydukları metaları üretmede gerekli olan emek süresi tarafından düzenleniyorsa, o zaman bu metaları üretmek için gerekli emek süresindeki bir azalma, emek gücünün değerini de azaltacak ve artık değer oranını arttıracaktır.

Emek verimliliğindeki artış sayesinde, emek gücünün değeri azalırken reel ücretlerin ve işçilerin yaşam standartlarının artmasının mümkün olduğunu görmek önemlidir. Artan emek verimliliğinin bir kısmı işçilerin reel harcamalarının artışına sebep olabilir ancak geçim araçları öylesine ucuz hale gelebilir ki emek gücünün değeri düşer. Sermaye birikiminin farklı tarihi evreleri bu bakımdan farklı kalıplarla nitelendirilmiştir. Örneğin 20. yüzyılın ilk birkaç on yılı boyunca işçilerin yaşam standartlarına maddi destek sağlamak, bir ölçüde otomobil gibi dayanıklı tüketim malzemelerine yönelik kitlesel bir pazarı yaratacağı ve kısmen de böyle bir refah artışının emek verimliliğinde çok daha fazla oranda artış sağlayacağı ve dolayısıyla da artık değer artışını beraberinde getireceği hesaplandığı için çoğu Amerikan kapitalistinin bilinç-

li hedefi olmuştur. Kimi çağdaş Marksist araştırmacılar, bu olguyu "Fordizm" (Aglieттta, 1979) olarak adlandırırlar.

Teknik İlerleme: Kullanım Değeri ve Değer *(Kapital, 1.12)*

Bu noktada, teknik gelişmenin değer teorisi anlamında tam olarak ne gibi etkilere sahip olacağı düşünmeye değer bir husustur. Marx'ın, sermaye birikimi sürecinde kâr oranının düşme eğilimine gireceği tartışmasını incelediğimizde yine bu konuya dönmemiz gerekecek.

Kapitalizm altında teknik değişim, bireysel anlamda kapitalistlerin üretim maliyetlerini düşürme gayretleri sonucu gerçekleşir. Üretim maliyetlerini düşüren bir yöntem keşfetmeyi başaran her kapitalist, "olağanüstü kâr"ın keyfini az ya da çok sürer çünkü ürünleri diğer kapitalistlerin ürünleriyle aynı piyasa fiyatıyla satılmaya devam ederken, üretim maliyetleri onlara göre daha düşüktür. Değer teorisi açısından bu olağanüstü kâr, yeniliği gerçekleştiren kapitalistin eşitsiz değişim yoluyla el koyduğu toplumsal artık değerin bir parçasıdır. Bu olağanüstü kâr diğer kapitalistlerin de maliyetleri düşürme yönünde aynı, hatta daha etkili yöntemleri keşfetmeleriyle zamanla kaçınılmaz bir şekilde azalır. Sonunda, üretilen metanın fiyatı rekabet sayesinde yeni, düşük maliyetli üretimini yansıtacak şekilde aşağı çekilir.

Tüm maliyet düşürücü yenilikler üretimde sarf edilen emekten tasarruf etmek üzerine gerçekleştirilmez. Bazı teknik değişimler makinelerdeki ve aletlerdeki yıpranma ve aşınmayı veya üretim sürecindeki hammadde israfını ve dolayısıyla da maliyetleri azaltır. Ancak çoğu maliyet düşürücü yenilik belirli kullanım değerlerini üretmek için daha az emeğe gereksinim duyulmasını sağlar. O halde bu yeniliklerin sonucunda metaların sadece fiyatları değil, aynı zamanda emek

değerleri de azalır. Marx, bu gibi emek tasarrufuna yönelik yeniliklere karşı özel bir ilgi duyar.

Emeğin kullanım değeri verimliliği ile emeğin ürettiği değer miktarı arasında fark vardır. Emek değer teorisi bakış açısından, bir saatlik toplumsal emek süresi, paranın değeri değiştiğinde temsil ettiği parasal miktar değişse bile her zaman aynı değeri üretir. O halde teknik ilerleme bir saatlik toplumsal emeğin ürettiği değeri arttıramaz. Ancak elbette ki bir saatlik toplumsal emek tarafından üretilen herhangi bir kullanım değerini, sözgelimi otomobilleri veya yiyecekleri, oldukça fazla bir miktarda arttırabilir. Emek değer teorisinin temel anlayışına göre, teknik ilerleme, üretilmeleri için gerekli toplumsal emek miktarını düşürerek metaların değerinin azalmasında birinci derecede etkiye sahiptir.

Bu husus teknik değişimin birincil etkisinin metaların fiyatlarını düşürmek olduğu gerçeğinden görülebilir. Farz edelim ki belirli bir toplumda buğdayın fiyatı tam olarak içindeki emek miktarını yansıtıyor olsun. O halde buğdayın fiyatı kendi değerinin paranın değerine oranı kadar olur. Farz edelim ki paranın değeri dolar başına 1/15 toplumsal emek saati olsun. Dahası, farz edelim ki 10 çuval buğday üretmek için 1 saatlik doğrudan emek gerekli olsun ve diğer gereksinim duyulan girdilerin maliyeti de 15 dolar olsun, bu şekilde dolaylı olarak buğdaydaki diğer bir 1 saatlik emeği temsil etsin. Buğdayın fiyatı eşit değişim altında 30 dolar olacaktır ki bunun 15 doları emek harici maliyetleri, kalan 15 doları ise katma değeri içerecektir. Eğer emek gücünün değeri 1/2 ise, saatlik ücret 7,5 dolar olacak ve 15 dolarlık katma değer; 7,5 doları ücret, 7,5 doları katma değer olmak üzere bölünecektir. 10 çuval buğdayın kapitalist üreticiye maliyeti 22,5 dolar olacaktır.

Şimdi farz edin ki aynı 10 çuval buğdayın 2/3 saat doğrudan emek ile üretilebileceği yeni bir teknik geliştirilmiş olsun. Öncelikle 10 çuval buğdayın üretim maliyeti 20 dolara düşecektir (15 dolarlık emek dışındaki girdiler ve 5 dolarlık ücret) ve artık değer 10 dolara yükselecektir. Ancak kapitalistler arasındaki rekabet fiyatları aşağı doğru çekecektir. Emek değer teorisi, fiyatların er ya da geç 10 çuval buğdaydaki katma değerin, doğrudan emek süresinin paranın değeri ile çarpılmasıyla elde edilen büyüklüğe eşit olduğu noktaya düşeceğini ileri sürer. O halde fiyat, emek dışındaki girdilerin maliyetinden gelen 15 dolarla ve buna ek olarak buğdayın üretilmesinde doğrudan sarf edilen 2/3 saatlik toplumsal emek süresi karşılığı olan 10 dolarla, toplamda 25 dolar seviyesinde tutunacaktır. Bu 10 dolarlık katma değerin 5 doları ücretlere ve 5 doları da artık değere ayrılacaktır. Başlangıçta maliyetlerin üzerideki markup oranı ($s/(c+v)$) 7,5 dolar / 22,5 dolar = 1/3'tü. Yeni durumda ise 5 dolar / 20 dolar = 1/4 olacaktır. Bu değişimin sebebi, artık değerin oranı 1 olarak aynı seviyede kalmış olsa da, sermayenin bileşiminin 1/3'ten 1/4'e düşmesidir.

Teknik değişimden sonra, belirli bir miktardaki toplumsal emek, aynı emek saatiyle %50 daha fazla kullanım değeri (buğday) üretebildiği halde, aslında daha önce üretebildiği kadar değer üretir. Değer anlamında kapitalist üretimde bu tipte bir teknik ilerlemenin etkilerini görmek istersek, o takdirde bu değişimlerin emek gücünün değeri üzerindeki ikincil etkilerine bakmamız gerekir. Çünkü ücretler ve artık değer arasındaki katma değer dağılımını, emek gücünün değeri belirleyecektir. Örneğin, buğdaydan yapılan ekmeğin işçilerin yaşam standardı üzerinde önemli bir yeri varsa, buğdayın ucuzlamasının daha ucuz maliyetli ekmek olarak ve daha

ucuz ücretler olarak yansıyacağını düşünebiliriz. Buğdayın maliyeti 10 çuvalda 5 dolar veya asıl fiyatı olan 30 doların %16'sı kadar düşmüştür. Eğer buğday işçilerin tükettiği yegane meta ise ve işçilerin yaşam standartları sabit kalıyorsa, ücretlerinin de saatte 7,5 dolardan 6,25 dolara 1/6 oranında düşeceğini öngörebiliriz. O halde emek gücünün değeri 1/2'den 5/12'ye (0,42) düşecektir. 10 çuval buğdaydaki artık değer 5 dolardan 5,83 dolara (ücretlerin 4.17 doları) ve maliyetler üzerindeki markup oranı %29'a çıkacaktır, ki bu değer halen asıl 1/3 değerinden düşüktür çünkü sermayenin bileşimi 1/4'e düşmüş olacaktır.

Bu örnek Marx'ın kapitalizmdeki teknik ilerlemeye ilişkin merkezi önkabullerinin bazılarını ortaya koyar. Teknik yeniliklerin temel etkisi, kullanım değerlerini üretmek için gereksinim duyulan emek süresini azaltmasıdır. Ancak kapitalistler bu değişimden doğrudan fayda sağlayamazlar çünkü rekabet toplamda fiyatları değerleri yansıtmaya zorlar. Teknik ilerlemenin dolaylı etkisi işçilerin tükettikleri geçim araçlarını ucuzlatmasıdır. Bu değişim ya işçilerin yaşam standartlarının yükselmesini ya emek gücünün değerinin düşmesini ya da her ikisinin bir birleşimini ortaya çıkaracaktır. Bu dolaylı değişimlerin net etkisi emek gücünün değerinin düşmesinin bir sonucu olarak artık değer oranının artışıdır. Ancak sermayenin bileşimindeki bir düşüş tüm düzenlemeler gerçekleştirildikten sonra daha düşük bir markup oranına sebep olur.

Kapitalist ve Üretim Biçimi *(Kapital, 1.13)*

Modern endüstriyel üretimin gelişimi kapitalist toplumsal üretim ilişkileri dahilinde gerçekleşmiştir. Çoğu, modern endüstrinin verimliliğinin kapitalist üretim ilişkileriyle ayrılmaz biçimde bağlantılı olduğunu ve insanoğlunun diğer hiçbir

üretim örgütlenmesinde yüksek toplumsal verimliliğe ulaşamayacağını düşünme eğilimindedir. Dahası, kapitalistler üretimin başlatılmasında ve düzenlenmesinde birçok kritik rolü üstlenmektedirler: Kapitalist toplumun muazzam üretken güçlerini harekete geçiren girişimciler onlardır. İlk bakışta, kapitalistleri bir sınıf olarak ortadan kaldırmak, büyük ölçekli üretimi, yenilikleri ve örgütlenmesiyle tümden ortadan kaldırmakla eşdeğer gibi görünür.

Marx bu varsayımları boşa çıkarmak için oldukça fazla çaba sarf etmiştir. Kapitalist toplumsal ilişkilerle üretken güçlerin gelişimi arasındaki bağlantının yapısal değil, tarihsel olduğunu ortaya koymak ister. Sosyalist bir toplumun, üretimi kapitalist toplumun yapabileceğinden daha iyi –daha üretken ve daha rasyonel biçimde– örgütleyebileceğini öne sürer. Bunu ileri sürebilmek için geniş ölçekli işletmelerin kapitalistler olmadan var olabileceklerine bizi inandırması gerekir. Marx bu düşünceyi kapitalistlerin üretime biçim verirken ve üretimi örgütlerken oynadığı rolü tarihsel olarak inceleyerek ortaya koymaya çalışır. Kapitalistin üretimle ilişkisi üzerine olan genel bakış açısını *Kapital*'de özetler (1867, s.332): "[Biri] endüstrinin öncüsü olduğu için kapitalist değildir, tersine kapitalist olduğu için endüstrinin öncüsüdür. Endüstri öncülüğü sermayenin bir niteliğidir, aynı feodal devirlerde komutanlık ve yargıçlık işlevlerinin toprak mülkiyetinin özellikleri olduğu gibi."

Marx'ın, kapitalist önderlik altında kapitalist toplumsal ilişkiler ile üretken güçlerin gelişimi arasındaki etkileşime ilişkin bakışı, ileri düzeyde ince ve karmaşıktır. Kapitalist, üretken güçleri geliştirir; ancak onu doğrudan güdüleyen unsur artık değere el koyma dürtüsü olduğu için üretimin geliştirilmesi onun için ikincil önemdedir. Bunun ötesinde, kapi-

talistin amacının artık değer olduğu gerçeği onu (ya da temsilcilerini) asıl üreticilerle –yani işçilerle– ücretler, mesai süreleri, çalışma yoğunluğu ve çalışma ortamının sağlık ve güvenlik koşullarıyla ilgili doğrudan çatışma durumuna sokar. Modern endüstriyel üretim bu çatışan güçlerin etkileşimiyle şekillenir.

Her ne kadar başlangıçta emek verimliliğindeki artışlar her zaman kapitalistin çıkarına uygun gibi görünse de, daha yakından baktığımızda bazı ters yönde hareket eden unsurlar günışığına çıkar. Kapitalist, çalışmanın temposunun ve yoğunluğunun denetimini elinde tutmak durumundadır. Ancak bazı yenilikler verimliliği, işçilerin üretim süreci üzerindeki özerkliğini artırmak suretiyle yükseltebilir; buna karşın, kapitalistin emek süreci üzerindeki denetim kapasitesinin önemli kısmı feda edildiğinden artık değeri arttırmayabilir. Kapitalist üretimdeki en başarılı yenilikler, örneğin montaj hattı, emek verimliliğindeki önemli artışla, yenilikle birlikte gelen gözetim unsurları ve emek hızı ve yoğunluğu üzerinde sağlanan denetimin birleşimleridirler. Montaj hattı üzerinde çalışan bir işçinin hat tarafından belirlenen çalışma temposuna uyum sağlamaktaki başarısızlığı derhal göze çarpar ve takip edilebilir. Dolayısıyla, üretken güçlerin gelişmesi sağlanmış olur, ancak bu gelişme belirgin bir biçimde kapitalist toplumsal ilişkiler tarafından şekillendirilmiş bir gelişmedir.

Üretim güçlerinin kapitalizm altında gelişimi, aynı zamanda insanın fiziksel çevreyi denetleme ve şekillendirme gücündeki muazzam gelişmeyi de temsil eder. Fakat bu toplumsal gelişme, doğrudan işçilerin bireysel anlamdaki insani gelişimlerine karşılık gelmez. Kapitalist, gözü artık değerde olduğu için, emek sürecinin işçiler üzerindeki insani etkilerine aldırış etmez. Bu nedenle işçilerin insani yaşamını önemli ölçüde

kısaltabilecek kararlar, artık değeri çoğaltabilmek umuduyla düzenli şekilde alınmaya devam eder. Marx modern endüstrideki yenilik ve örgütlemeye ilişkin güçlü toplumsal tekniklerin gerekliliğini inkar etmez. Bu işlevlerin, artık değer peşinde koşan ve davranışlarının insani sonuçlarını göz önüne almadan kararlar almayı öven bir ideolojiye sahip kapitalistlerin ellerine bırakılıp bırakılmayacağını sorgular. İşçiler, üretim örgütlemesiyle ilgili olan belirli kararlar açısından kendilerine karşı sorumlu olan yöneticilerce daha iyi bir şekilde idare edilemezler miydi? Toplum, özel kişilerce belirlenen üretim organizasyonunun, üretimin toplumsal etkileriyle kaçınılmaz bir çatışmaya gireceği bir noktaya gelmeyebilir miydi?

Üretimin Kapitalist Gelişim Kalıbı

(Kapital, 1.13, 1.14, 1.15)

Marx kapitalist üretim organizasyonlarının sorunlarını *işbirliği*, *manifaktür* ve *makineyle üretim* üzerine ustalıkla yazılmış üç bölümde ele alır.

İşbirliğinde işçi ve onun üretken süreci, üretim yönteminde temel bir değişiklik yapmaksızın diğer benzer işçilerle bir araya getirilir. Kapitalist açısından işçileri bir araya getirmenin avantajı, bu yöntemle çalışma süreci üzerinde daha fazla gözlem ve denetim sağlanması, işçilerin toplumsal etkileşimleri sebebiyle ortaya çıkan insan enerjisi ve tesislerin –binalar, ısıtma ve benzeri– ortak kullanımı sayesinde edilen tasarruftur. Bunun yanı sıra, işçilerin bir araya toplanması sayesinde basit ortaklaşa emeğin ortaya çıkması da mümkün olur. Marx, taşları bir duvarın üzerindeki çalışma noktasına taşıyabilmek için elden ele geçiren taş ustalarının bu iş için gerekli zaman ve çabayı inanılmaz ölçüde azaltmaları örneğini verir. Buradaki en önemli nokta, işbirliğinin işçiler açısın-

dan çok az bir uzmanlaşmayı gerektirmesidir. Emek paylaşılır, ancak işçiler, işlevsel olarak kolayca bir diğeriyle yer değiştirebilir durumdadır.

Öte yandan manifaktür, üretim yönteminin yeniden örgütlenmesi ve işçilerin üretken sürecin belirli bazı aşamalarında ileri düzeyde uzmanlaşmasını gerektirir. Bu klasik Smithgil anlamda *işbölümüdür.* İşçilerin sadece yetenekleri değil, aynı zamanda kullandıkları araçlar da ileri düzeyde sürece özel bir hale getirilmiştir. Marx manifaktürdeki işbölümünü belirleyen ilkelerle, toplumdaki işbölümünü belirleyenler arasında önemli bir ayrım yapar. Toplumdaki işbölümü metaların mübadelesi yoluyla piyasa tarafından düzenlenirken, üretimdeki işbölümü üretim sürecine önayak olan ve onu yöneten kimse olarak doğrudan kapitalistin otoritesiyle düzenlenir. Manifaktür sayesindeki üretim artışları çok fazladır, ancak işçilerin insani gelişimleri üzerindeki maliyetleri de oldukça yüksektir: "Manifaktürde, müşterek emekçileri ve onların üzerinden de sermayeyi toplumsal üretim gücü açısından zenginleştirmek için her bir emekçi, bireysel üretim güçleri yönünden fakirleştirilmelidir" (Marx,1867, s.361).

Manifaktürde işçilerin uzmanlaşması, er ya da geç kapitalist açısından sorunlara yol açar çünkü uzmanlaşmış işçiler belirli vasıfları ve işlevleri tekeline almak üzere etkin bir şekilde örgütlenebilirler. Bir üretim organizasyonu biçimi olarak manifaktür, işçilerin bu şekilde birleşmeleri karşısında son derece savunmasızdır çünkü tek bir üretken işlevin ortadan kalkması, üretimi tümden durdurabilir ve işçilerce geliştirilen vasıfların alternatif kaynaklarını bulmak kolay değildir.

Makine üretiminin ortaya çıkışı, hem üretim ölçeğinin artışı ile toplumsal üretkenlikte ve emeğin emri altındaki mekanik güçte muazzam bir artışı, hem de kapitalistlerin mani-

faktür sürecinde işçi örgütlenmeleri ile olan sorunlarına kısmî bir çözümü getirir. Makine, manifaktüre özgü belirli görevlerdeki uzmanlaşmayı bünyesinde barındırırken, canlı işçinin emeğini genelleştirir. İşçi artık bir makine bakıcısı haline gelmiştir ve böylece nispeten daha kolayca bir makineden diğerine geçebilir. Üretimdeki uzmanlık işlevi işçinin beyninden ve elinden, makinenin kendisine geçmiştir. Bu şekilde kapitalizm, üretimde makine sayesinde en üst noktaya ulaştığında, modern proletaryanın insana dair vahim sorunlarını da üretmiş olur. İşçinin üretim süreciyle organik bir bağı ve piyasanın iniş çıkışlarından onu koruyabilecek bir pazarlık gücü kalmamıştır. Mevcut operatör çalışmayı reddettiği durumda yenilerini eğitmek ve ihtiyaç olduğunda işçileri bir çalışma konumundan diğerine kaydırmak kolaydır. Emeğin sermaye karşısındaki pazarlık gücündeki bu düşüş, doğrudan doğruya iş gününün uzamasına ve çalışma şartlarında bozulmaya yol açar. Böylece şaşılacak derecede güçlü üretim yöntemlerine dahil olan ve işinde bizzat bir zavallı durumuna düşen insanoğlunun karakteristik modern durumuna ulaşırız.

Sonuç

Burada ele aldığımız sorunlar Marx'ın kapitalizme bir üretim biçimi olarak bakışında merkezi öneme sahiptir. Değer teorisi ve uygulamadaki kapitalist hesaplarla ilişkisi gibi biçimsel konulardan daha çok, kapitalist üretimin kendine özgü karakteriyle ilgilidirler.

Marx'a göre kapitalizm kendisinden önceki sınıf sistemlerinden, hakim sınıfın her bir üyesini üretim tekniğini ve örgütlenmesini değiştirmeye yönelik güçlü bir baskı altında tutmasıyla ayrılır. Bu baskı devrimcidir ve her zaman her bir kapitalistin faydası doğrultusunda gerçekleşmez, çünkü üretim-

de ortaya çıkan devrimler, bir yandan kimi zenginlikleri doğururken öte yandan kimilerini de yok eder. Ancak bu baskılar, üretimin kapitalist üretim ilişkileri altındaki özgün biçimini almasını sağlar.

Marx toplumsal üretimdeki değişimleri kabaca iki kategoride sınıflandırır: Ücretleri değiştirmeden işçilerden daha fazla emek elde ederek mutlak artık değeri çoğaltanlar ve işçilerin harcama maliyetlerini düşürmek yoluyla emek gücü değerini düşürerek göreli artık değeri çoğaltanlar. Göreli artık değeri artıran yenilikler, kapitalizmin temelindeki teknik ilerlemeyi destekleme eğilimiyle bağlantılıdır.

Bunun ötesinde, Marx üretimin evriminin tarihini takip edebileceğimizi ve üretimin ayırt edici kapitalist karakteri doğrultusunda çalışabileceğimizi öne sürer. İşbirlikçi üretim biçimlerinden manifaktüre geçiş, kapitalizmin üretimin örgütlenmesinde ortaya koyduğu ilk müdahaleyi işaret eder. Bizzat manifaktürün kendisi kapitalist üretimin ilkeleriyle çelişir çünkü üretim sürecinde ileri düzeyde uzmanlaşmış zanaat işçilerine çok fazla güç kazandırır; bu çelişki makine üretiminin ortaya çıkmasının önemli bir nedenidir.

Marx'ın bu incelemeden çıkardığı en önemli sonuç, sosyalist bir toplumun teknik değişimin yönüne ve örgütlenme biçimine karar vermede azımsanmayacak bir serbestliğe sahip olacağıdır. Eski üretim biçimlerini geçmişe duyulan özlemle, insani değerleri yüzünden yeniden canlandırmak istemeyecek; ama eski üretim biçimlerinin kimi bazı olumlu insani ve toplumsal niteliklerini en ileri teknolojik imkanları kullanan sosyalist bir toplumsal üretim biçiminin geliştirilmesinde somutlaştırmayı deneyecektir.

5

Sermayenin Yeniden Üretimi

Yeniden Üretim *(Kapital, 1.23)*

Yeniden üretim yönünden bakmak, Marx'ın insan toplumu anlayışının teorik merkezinde yer alır: İnsan toplumunda ilişki ve biçimler sistematik bir şekilde yeniden üretildikleri için varlıklarını sürdürürler. Marx insan toplumunun bu olgularının bilgisine ancak bu sistematik yeniden üretim sürecinin anlaşılabilmesiyle ulaşılacağını hissetmiştir. Gerçekten de yeniden üretim yönünden bakmak birçok olguyu anlayışımızı değişime uğratabilir. Örneğin, emek gücünün bir ücret karşılığı satılması ilk başta metaların, biçimsel olarak eşit sahipleri arasında mübadele edilmesinin sıradan bir örneği gibi görünür. Kapitalist işe para, işçi ise emek gücü ile başlar ve her ikisi de tıpkı herhangi bir metanın mübadelesinde olduğu gibi pazarlıkta anlaşırlar. Ancak bu alışverişin tekrarlanması ona tamamen yeni ve daha derin bir anlam kazandırır. Kapitalist, üretim döngüsünün sonunda üretilmiş olan metalara sahip olur ve metaların içerdikleri artık değer dahil tam değerlerini elde eder. Ortalama bir işçi, üretim döngüsünün sonucunda kendini, geriye fazladan bir şey kalmayacak şekilde yeniden üretir. O halde kapitalist kendi faaliyetlerini daha geniş bir ölçekte yeniden üretebilme durumundadır ve işçi hayatta kalabilmek için bir kez daha emek gücünü satmak zorunluluğuyla yüzleşir. Kapitalist üretim toplumsal üretimin örgütlenme-

sinde başlıca yöntem olurken, sonuç kapitalistlerin sınıf olarak toplumsal artık ürüne artık değer biçiminde el koymasıdır. Bu süreç sürekli tekrarlandıkça tüm kapitalistlerin değerlerinin birikmiş artık değer olduğu açıklık kazanır.

Bu nedenle, Marx'a göre sermayenin yeniden üretimi temel olarak kapitalist üretimin sınıf ilişkilerinin yeniden üretimidir. Kapitalist toplumun sınıf ilişkileri sadece emek gücünün satışının tekrarlanmasında ortaya çıkar ve kapitalist üretimin anlaşılabilmesindeki temel unsur, üretim sürecinin kendi başına nasıl işçileri ve kapitalistleri ayrı sınıflar olarak yeniden ürettiğini görmektir. "Emekçi o halde daimi olarak maddi nesnel zenginliği, ancak sermaye biçiminde, kendisi üzerinde egemenlik kurup onu sömüren, kendisine yabancı bir güç şeklinde üretir. Kapitalist ise daimi olarak emek gücünü, ancak zenginliğin öznel kaynağı biçiminde, içerisinde ya da vasıtasıyla gerçekleştirilebileceği nesnelerden ayrıştırılmış olarak üretir, yani kısacası emekçiyi ücretli emekçi olarak üretir" (Marx, 1867, s.571).

Yeniden Üretim ve Sermaye Birikimi *(Kapital, 1.24, 1.25)*

Kapitalist üretimde, sermaye tarafından el konulan artık değerin belirli bir kısmı, üretim sürecine geri sürülür. Bu süreci *sermaye birikiminin parasal yönü* olarak, yani artık değerin yeniden yatırıma dönüştürülmesi sonucu sermayenin kendi değerinin artması şeklinde tanımlayabiliriz. Yeniden yatırıma dönüştürülen artık değer, sadece sermayenin mevcut faaliyetlerini (örneğin tamamen aynı büyüklükte ve tipte fabrika inşa ederek sayısını artırmak gibi) genişletmeye yönelik olursa hem değişmeyen hem de değişen sermaye aynı oranda büyüme gösterecektir. Ücretlerin seviyesi sabit kalırsa, satın alınan toplam emek gücü (ya da daha güncel bir deyişle

toplam istihdam) aynı oranda artış gösterecektir. Bu (sanal) durumu Marx *genişletilmiş yeniden üretim* olarak adlandırır. Bu durum kapitalist toplumsal ilişkilerin, sermayenin yapısında içsel bir değişim olmaksızın daha geniş bir insan topluluğuna ve onların yaşamlarının daha çok yönüne yayılmasına karşılık gelir.

Fakat gerçek hayattaki birikim her zaman üretim süreçlerinin dönüşümünü içerir. Sermaye sadece halihazırda olduğundan daha büyük ölçüde yeniden oluşturulmakla yetinmez, daha çok yeni üretim yöntemlerinin uygulanması ve daha geniş ölçekli üretim olanaklarından yararlanılması yönünde baskı kurar. Kapitalist üretim ilişkilerinin sermaye birikimiyle genişlemesi, daha derin işbölümünü, daha büyük ölçekli işletmeleri, makineli üretimi, vb. destekleyebilecek daha geniş bir piyasa yaratır. Marx bireysel sermayelerin büyümesiyle üretim ölçeğinin giderek genişlemesini sermayenin *yoğunlaşması* olarak adlandırır. Sermaye birikimi aynı zamanda (modern finansal terimlerle) birleşme ve satın almalar yoluyla mevcut sermayelerin kümelenmesi üzerinden gerçekleşen ölçek artışlarını da içerir. Marx bu durumu ise sermayenin *merkezileşmesi* olarak adlandırır. O halde sermaye birikimi, basitçe toplumsal üretimin daha geniş ölçekte tekrarlanmasından çok daha farklı bir olgudur. Birikiminin parasal yönünün ardında sermayenin yapısındaki ve örgütlenmesindeki temel bir değişim ve benzer şekilde, üretim yöntemlerindeki ve ölçeğindeki temel değişimler yer alır.

Üretim sürecindeki bu değişiklikler, sermayenin kârlılığını yönlendiren parametrelerdeki parasal büyüklük değişimleri, göreli artık değere ilişkin tartışmamızın da göz önüne serdiği gibi özellikle artık değer oranındaki ve sermayenin bileşimindeki değişimler olarak yansır.

Çözümleme düzeylerini birbirinden ayırmak için Marx yeniden üretim ve tam manasında sermaye birikimini birbirinden ayırır. Yeniden üretim modellerinde gerçek sermaye birikimine eşlik eden üretimin örgütlenmesi ve yapısındaki değişimleri yok sayar ve kapitalist üretim süreci parametrelerinin ölçeğe bağlı olmaksızın sabit kaldığını varsayarız. *Basit yeniden üretim* modelinde, kapitalistler tüm toplumsal artık değeri tüketirler; bundan dolayı hiçbir artık değer yeniden yatırıma dönüştürülemez ve yatırım sadece son dönemde kullanılıp tüketilen üretim araçlarının yerlerine yenilerinin konulmasına hizmet ederken, üretim tam olarak aynı ölçekte devam eder. *Genişletilmiş yeniden üretim* modelinde, artık değerin belirli bir kısmı yeniden yatırıma dönüştürülür, ancak artık değer oranı ve sermaye bileşimi de dahil olmak üzere sermayenin verimliliğini yöneten parametreler değişmeden kalır. Öte yandan *sermaye birikimi modelleri*, kapitalist üretimin tüm yönlerine ilişkin bir bütün olarak sermaye birikimi etkisini yansıtır ve altında yatan parametrelerdeki değişimlere izin verir. Açık ki, tam sermaye birikimi modelleri haricinde, basit ve genişletilmiş yeniden üretim modellerinde krizlerin oluşmasını beklemeyiz.

Ücretler ve Yedek Emekçi Ordusu[4] *(Kapital, 1.19, 1.25.3)*

Sermaye birikimi, emek gücü talebi üzerinde karşıt etkilere sahiptir. Bir yandan, sermaye değerinin artık değerin ye-

---

4 İngilizce '*reserve army of labor*' tamlamasında, Türkçe tam karşılığı emek olan '*labor*' kelimesinin kullanımı doğru değildir. Marx değerin kökeni olan emek kavramını kullanmada özellikle titizdir. Almanca 'industrielle Reservearmee' diye yazar. Almanca metinlerde bazen '*Reservearmee von Arbeitern*' olarak geçmesine rağmen *Arbeitern* emek değil emekçi ya da işçi anlamına gelmektedir. Yanlışlık bu kavramın Almancadan İngilizceye çevrilmesi sırasında yapılmıştır. Bu nedenle, Almanca aslına sadık kalınarak ve İngilizce yanlışlığı tekrarlanmaktan kaçınarak Türkçe karşılığı olarak 'yedek emekçi ordusu' kullanılacaktır. (ed.n.)

niden yatırıma dönüştürülmesiyle birlikte genişlemesi, emek gücü talebinde artışa neden olur. Genişleyen üretimde kapitalist normal olarak kullandığı emek miktarını arttırmaya ihtiyaç duyar. Öte yandan, sermaye birikimiyle gelen üretim tekniklerindeki değişimler, çoğunlukla üretimde yer alan emeğin işini kaybetmesine yol açar çünkü teknik gelişmeler herhangi belirli bir miktardaki kullanım değerini üretmek için daha az miktarda emeğin yeterli olmasını sağlar. Gelişmiş kapitalist ekonomilerde birbirini izleyen bu işgücü açığı ve artan işsizlik eğilimlerinin önce ilkinin sonra da diğerinin baskın olduğunu görebiliriz.

Teknik değişim yüzünden emeğin işini kaybetmesiyle birlikte normalde ücretli emekçiler olarak çalışmaya ihtiyaç duyan ancak iş bulamayan bir insan topluluğu ortaya çıkar. Bu işsiz işçiler topluluğu kapitalist üretimin kendine özgü bir niteliğidir. Marx bu topluluğu *akıcı yedek emekçi ordusu* olarak adlandırır. Sermaye birikimi, tahrip ettiğinden daha fazla iş yarattığında bu topluluğun miktarı azalır ve tersi durumda ise tekrar eski miktarına geri döner.

Bu akıcı yedekler ordusunun yanı sıra Marx kapitalist toplumlardaki göreli artık nüfusun farklı iki ana bileşenini tanımlar. Kendilerini, örneğin geleneksel tarımcılıkla kapitalist üretim ilişkilerinin dışında yeniden üreten bu insanlar, bir şekilde emek güçlerini satmaya sürüklenebilirler. Böylelikle *saklı yedekler ordusunu* meydana getirirler. Yirminci yüzyıl kapitalist ekonomilerinde bu saklı yedekler ordusu özellikle az gelişmiş ülkelerde varlık göstermektedir ve emek gücünün sürüklenmesi göç biçiminde gerçekleşmektedir. ABD ekonomisine 1970'ler ve 80'lerde Meksika ve Karayiplerden sağlanan emek gücü ve 1960'larda Kuzey Avrupa'da, Güney Avrupa ve Kuzey Afrika'dan gelen misafir işçilerin kullanılması bu sürece ilişkin

örneklerdir. Kadınların işgücüne katılım oranlarının düşük olduğu ülkelerde kadın emek gücünün arz potansiyeli gizli yedekler ordusunun önemli bir kısmını oluşturabilmektedir.

Son olarak Marx *durgun yedekler ordusunu*, yani emek gücünün niteliği gerileyen veya becerileri güncelliğini yitirmiş veya hiç gelişmemiş ve toplumsal üretimin ve örgütlü toplumsal yaşamın uç marjinal noktalarında varlığını sürdürmekte olan insanları ele alır.

Yedekler ordusunun varlığı ve sürekli şekilde yeniden üretimi, ücret seviyesinin önemli bir belirleyenidir Yedekler ordusu, Marx'ın, ücretleri neden toplumsal olarak belirlenmiş asgari yaşam standardın maliyetine yakınsar bir şekilde ele aldığını açıklar. Akıcı ve saklı yedek emekçi ordusundan kaynaklanan mevcut ve potansiyel rekabet, ücretlerin çok fazla miktarda artmasına veya tarihsel olarak tespit edilmiş ortalama yaşam standardının üzerine uzun süreli olarak çıkmasına engel olur.

Sermaye Devresi *(Kapital, 2.1-2.4, 2.7)*

Şimdi sermaye birikiminin genel olarak ele alınmasından, sürecin farklı yönlerinin birtakım özel modellerinin inşasına geçiyoruz. En kolay çalışılabilecek modeller, Marx'ın kendisinin de öne sürdüğü gibi, verimlilik parametrelerinin değişmesine olanak vererek sermaye birikimini tüm karmaşıklığıyla yansıtmaya çalışan modellerden ziyade, bu parametrelerin sermayeleştirilen değerin artışı karşısında sabit kaldığı yeniden üretim modelleridir.

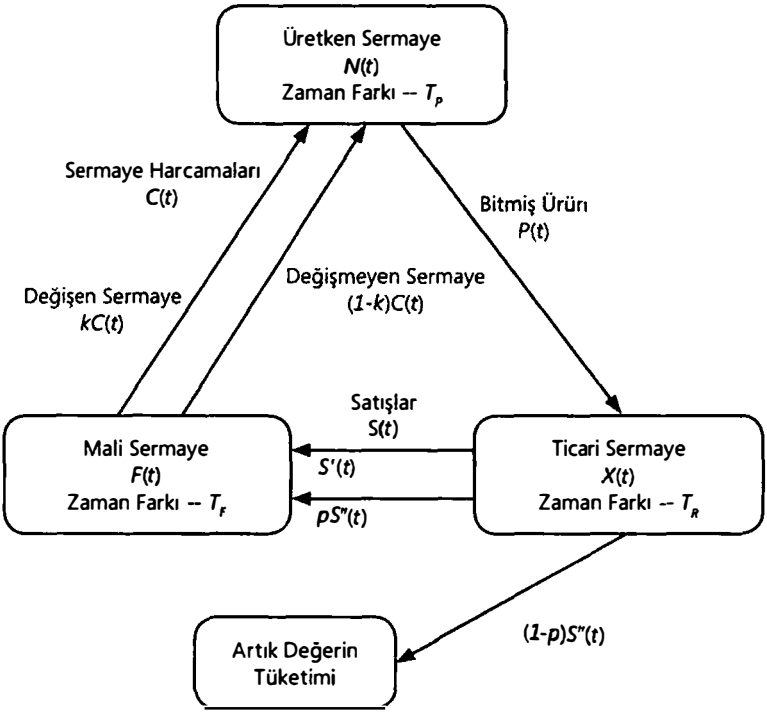
Marx'ın sermaye birikimi sorununu ele almak üzere geliştirdiği temel kavramsal araç *sermaye devresidir*. Halihazırda, her bir sermayenin üretim süreci aşamalarında geçen değer olarak düşünülebileceğini görmüştük:

$$P - M\{\ddot{U}A,\ EG\}\ldots\ (\ddot{U})\ldots\ M' - P' \qquad (5.1)$$

Tabi ki bir kapitalist firma her bir döngüde değerin farklı aşamada olduğu, aynı anda işleyen bu gibi birden çok üretim döngüsüne sahip olabilir. Aslında endüstriyel sermayenin normalde üretim döngüsünden geçen sürekli bir değer akışı vardır ve yeni değer, sürekli üretim sürecine para biçiminde girerken, bitmiş ürünler sürekli olarak oluşmaktadır.

Toplumsal sermaye devresini tüm bireysel sermayelerin bir bütünü oluşturacak şekilde bir araya gelmiş biçimi olarak düşünebiliriz. O zaman kapitalist üretim sürecini üç ana düğüm noktasında bulunan farklı sermaye biçimleri ile –mali sermaye, üretken sermaye ve ticari sermaye– kapalı bir devre olarak düşünmek doğaldır.

Çizelgenin mali sermaye düğümü (5.1) numaralı ifadedeki P ve P' ye karşılık gelir. Bu sermaye para biçimindeki değerdir (para, yani daha geniş bir anlamda herhangi bir para cinsi üzerinden ifade edilen mali varlık) ve *kapitalist* bu parayı emek gücünü ve üretim araçlarını (uzun vadeli üretim kaynaklarına yapılan büyük yatırımlar da dahil olmak üzere) satın almak için harcar. (Marx mali sermayeyi para sermaye olarak adlandırır.) İkinci düğüm, hammadde stokları, yarı bitmiş mamuller ve yıpranma aşınma sonrası kalan tesis ve teçhizatlardan meydana gelen *üretken sermayedir*. Bitmiş ürün, üretimde kullanılarak tüketilmiş olan üretim araçlarının değerini ve harcanan emek gücünün yarattığı katma değeri üzerinde taşıyarak üretimden çıkar. Üçüncü düğüm olan *ticari sermaye* satılmayı bekleyen bitmiş ürün stoklarından oluşur. (Marx ticari sermayeyi *meta sermaye* olarak adlandırır.) Bu metalar satıldıklarında, devredeki değer para biçimine geri döner. 7. bölümde göreceğimiz üzere artık değerin belirli bir kısmı ka-

Şekil 5.1. Sermaye Devresi

pitalistler ve devlet tarafından kısmen üretken olmayan emeğe yapılan ücret ödemeleri şeklinde tüketilir. Başlangıçtaki maliyetlerin geri kazanılmış karşılığıyla birlikte artık değerin tüketilmemiş kısmı, diğer bir üretim döngüsünü finanse etmek için kullanılabileceği mali düğüme geri döner.

İleri düzeyde gelişmiş kapitalist ekonomilerde artık değerin tüketilmemiş kısmının devreye geri döndüğü kanallar dolaylı olabilir. Bir sermayenin artık değerinin bir kısmı kâr payı veya faiz olarak, bir başka sermayeyi artırmak için doğrudan veya bir mali aracı tarafından (örneğin bir banka üzerinden) dolaylı olarak ödünç veren kapitalist hanehalklarına ödenebilir. Toplumsal sermaye devresi düzeyinde bunun net etki-

si, belirli bir kısım artık değerin harcanması, bir kısmının ise sermaye devresine geri iadesi şeklindedir.

Bu sürecin her bir aşaması belirli bir zaman alır. Örneğin üretim süreci emek gücünün ve diğer üretim girdilerinin satın alınmasıyla bitmiş ürünün ortaya çıkış anı arasında geçen belirli bir süreye –*üretim zaman farkı*– ihtiyaç duyar. Aynı şekilde bir metanın alıcı bulması da belirli bir zamanı gerektirir; *gerçekleşme zaman farkı*. Kriz dönemlerinde bu ikinci zaman farkı normalden çok daha uzun sürer, dolayısıyla kapitalist firmaların üretilen metalara alıcı bulmak konusunda yaşadıkları zorlukları yansıtır. Buna ek olarak bir *mali zaman farkı*, değerin gerçekleşmesi (paraya çevrilmesi) ile sermaye yatırımları biçiminde üretim sürecine geri kazandırılışını birbirinden ayırır. Marx bu üç tip zaman farkını kapitalist üretimin farklı aşamalarındaki *devir süresi* olarak adlandırır.

O halde sermaye devresinin düğümlerinin her biri bu düğüme karşılık gelen biçimde bağlanmış değer stokuna karşılık gelir ve tüm düğümler arasında bir biçimden bir sonrakine geçen sürekli bir değer akımı vardır. Mali sermaye ile üretken sermaye arasındaki akım, sermaye harcamaları akımıdır. Üretken sermaye ile ticari sermaye arasındaki akım, üretim sürecinden çıkan bitmiş ürünlerin akımıdır. Ticari sermaye ile mali sermaye arasındaki akım ise ürün satış gelirlerinin akımıdır.

Sermaye modeli devresindeki akım değişkenleri kapitalist firmanın gelir ya da kâr zarar tablosundaki kategorilere karşılık gelir. Sermaye harcamaları, belirli bir dönemde üretime giren emek veya emek dışındaki girdilerin maliyet akımlarıdır. Satış gelirleri akımı, firmanın (veya firmalar grubunun) belirli bir dönemdeki toplam satışlarına eşittir. Üretimden çıkan bitmiş ürünler akımı toplam üretime, yani toplam satışlar ve bitmiş ürün stoklarındaki artışa karşılık gelir.

Sermaye modelindeki stok değişkenler firmanın bilançosunun varlık kısmındaki kategorilere karşılık gelir. Mali sermaye, firmanın mali varlıkları olarak (sahip olduğu nakit, banka hesapları ve diğer şirketlerden veya devletten alınan borçlar) bilanço üzerinde belirir. Üretken sermaye, tesis ve teçhizatlarla birlikte yarı bitmiş ürünler ve stokta bekleyen hammaddelerin değeridir. Ticari sermaye, satılmayı bekleyen bitmiş ürün stoklarının değeridir.

Gerçek bir kapitalist firmanın veya kapitalist grubunun tüm sermaye devresi değişkenleri sıradan muhasebe verilerinden tespit edilebilir. Gerçekten de, kapitalist muhasebenin sıradan uygulamalarının emek değer teorisi kavramlarını bu derece doğru şekilde yansıtabilmesi dikkat çekicidir. Bu durum hem emek değer teorisinin hem de muhasebe uygulamalarının, üretimin kendisi dışında, değerin korunumu ilkesi kuralı üzerinde ısrar etmesinden kaynaklanır. Örneğin üretken sermayenin değeri, geçmişteki tüm sermaye harcamaları toplamıyla üretim sürecinden çıkan tüm bitmiş ürünlerin değerleri toplamı arasındaki fark kadar olmalıdır. İşçilere yarı bitmiş ürünler üzerinde çalışmaları karşılığında ödenen ücretler, muhasebe uzmanlarınca, değerin stok ve akım büyüklükleri arasındaki değişmez bağlantıyı sağlamak için yarı bitmiş ürün stoku değerine yazılır.

Bir Sermaye Devresi Modeli *(Kapital, 2.7, 2.9, 2.12-2.14)*

Sermaye devresi üç değer akımından –sermaye harcamaları, bitmiş ürün değeri ve satış gelirleri– ve üç değer stokundan –üretken sermaye, ticari sermaye ve mali (veya para) sermaye– meydana gelir. Devredeki değer akımı beş parametre tarafından yönetilir – maliyetler üzerine markup oranı (artık değer oranına ve sermayenin bileşimine bağlı olarak de-

ğişen bir orandır), devreye geri kazandırılan artık değerin tamamına olan oranı (*sermayeye katma oranı* olarak adlandıracağım) ve devredeki üç adet zaman farkı (üretim zaman farkı, gerçekleştirme zaman farkı ve mali zaman farkı).

Bu devrenin matematiksel bir temsilini inşa ederken, devredeki zaman farklarının sıradan gecikme süreleri olduğuna ilişkin basitleştirici bir varsayımda bulunacağız. Bu şekilde, sermayeye katılan bir doların üretim sürecinde yalnızca belirli bir zaman süresi kadar kaldığını ve daha sonra tek bir seferde bitmiş ürün olarak bu süreçten çıktığını varsayıyoruz. Zaman farklarının bundan daha gerçekçi, ancak matematiksel olarak daha karmaşık bir temsili, değerin üretim sürecinden zamanla azar azar, bir miktarının daha önce, bir miktarının daha geç çıktığı durumlara izin verecektir.

$C(t)$'yi t zamanındaki sermaye harcamaları akımını, $P(t)$'yi bitmiş ürünlerin (maliyet üzerinden) değer akımını, $S(t)$'yi satış gelirleri akımını, $N(t)$'yi üretken sermaye stokunu, $X(t)$'yi ticari sermaye stokunu (maliyet değeri üzerinden satılmayı bekleyen bitmiş ürün stoku), $F(t)$'yi mali sermaye stokunu, p'yi sermayeye katma oranını, q'yu maliyetler üzerinden markup oranını, T_P'yi üretimdeki zaman farkını, T_R'yi ürünlerin satışındaki bekleme süresini ve T_F'yi para sermayeyi yeniden yatırıma dönüştürmedeki bekleme süresini temsil edecek şekilde kullanacağız. Öyleyse, $C(t)$ yılda harcanan 1000 milyar dolarlık sermaye, $N(t)$ üretken varlıklara belirli bir zamanda bağlanmış olan 3000 milyar dolarlık parasal miktar, q %50 ve T_P değerin üretime girmesi ve üretimden çıkması arasındaki 6 aylık zaman farkı olabilir.

Modelin denklemleri basitçe zaman farkları ve muhasebe uygulamaları ile ilgili varsayımları göstermektedir. O halde t zamanındaki bitmiş ürün değeri akımı $P(t)$, T_P süre önceki sermaye harcaması akımına eşit olmalıdır. Yani:

$$P(t) = C(t - T_P) \tag{5.2}$$

Benzer şekilde, t zamanındaki satış gelirleri akımı ise, üretimle satış arasında sabit bir zaman farkı olduğu varsayımı üzerinden, T_R süre önceki bitmiş ürün akımına karşılık gelir. Tabi ki satış gelirlerinin değeri bitmiş ürünlerin maliyet değerinden daha yüksektir çünkü metalar artık değeri de içeren fiyatlardan satılırlar veya başka bir deyişle, metalar maliyetleri üzerine markup oranında kâr eklenmek suretiyle satılırlar.

$$S(t) = [1 + q]P(t - T_R) \tag{5.3}$$

Borçlanmanın olmadığı basit bir modelde, yeni sermaye harcamaları geçmişteki satış gelirleriyle finanse edilmelidir. Eğer satış gelirlerinin üretim giderlerine karşılık gelen kısmı için $S'(t)$ ve artık değerin gerçekleştiği, paraya çevrildiği kısmı için $S''(t)$ yazarsak, ortaya:

$$S'(t) = P(t - T_R) = [1/(1 + q)]S(t) = S(t)/(1 + q) \tag{5.4a}$$

$$S''(t) = qP(t - T_R) = [q/(1 + q)]S(t) = qS(t)/(1 + q) \tag{5.4b}$$

ve

$$C(t) = S'(t - T_F) + pS''(t - T_F) \tag{5.5}$$

denklemleri çıkar, çünkü artık değerin sadece p oranındaki bölümünün sermaye devresine geri döneceği varsayılmaktadır. Artık değerin kalanı, kapitalistler veya devlet tarafından tüketilmekte veya üretken olmayan emeğe harcanmaktadır.

Demek ki, bilanço ve gelir tabloları ile ilgili muhasebe kuralları, sermaye devresindeki değer stokunun değişimlerini yöneten yasaları ortaya koyar. Örneğin, üretken sermaye, üretim araçları ve emek gücü satın almak için gerçekleştirilen sermaye harcamaları nedeniyle artar ve bitmiş ürün üretim sürecinden çıktığındaysa azalır.

$$dN(t)/dt = C(t) - P(t) \tag{5.6}$$

Benzer şekilde ticari sermaye ve para sermaye stoklarının evrimini yöneten yasaları alttaki gibi yazabiliriz.

$$dX(t)/dt = P(t) - S(t)/[1+q] = P(t) - S'(t) \tag{5.7}$$

$$dF(t)/dt = S(t) - [1-p]S''(t) - C(t) \tag{5.8}$$
$$= S'(t) + pS''(t) - C(t)$$

(5.2)–(5.8) arası denklemler sermaye devresinin temel modelini oluşturmaktadır.

Modelde Basit Yeniden Üretim *(Kapital, 2.18, 2.20)*

Sezgisel olarak bu sistemin olası sonuçlarından birinin, tüm stokların ve akımların aynı geometrik ya da üssel oranda düzgün ve dengeli biçimde büyümesi olduğunu görebiliriz. Marx bu örneği yeniden üretim olarak adlandırır ve sermaye birikiminin tam çözümlemesine giden ilk basamak olarak inceler. Sermaye birikiminin kendisi de aynı altı denkleme riayet eder ancak p ve q parametreleri ve zaman farkları sermaye birikimi sürecinin bir sonucu olarak zamanla değişime uğrar. Örneğin üretim ölçeğinde sermaye birikimi sayesinde gerçekleşen bir artış, artık değer oranına (teknik değişimlerin işçilerin geçim maliyetlerini ucuzlatarak göreli artık değer yaratması yoluyla) ve sermayenin bileşimine (yeni teknikler istihdam edilen emeğe göre daha fazla üretim aracını gerektirebilir) yansıyabilir. Sonuçta q, maliyetler üzerindeki markup oranı, sermaye birikimi devam ettikçe değişecektir. Sabit parametreli modelleri çözümlemek, parametrelerin genel anlamda sürecin bizzat kendisine bağlı olduğu modelleri çözümlemekten daha kolaydır.

İncelenebilecek en basit durum $p=0$ olan, hiçbir artık değerin birikmediği ve kapitalistlerin tüm gelirlerini tükettiği durumdur. Marx bu durumu *basit yeniden üretim* olarak adlandırır. Bu durumda kapitalist ekonomi aynı ölçek ve oranda, zaman içinde değişmeden devam eder ve (5.2)−(5.8) arası denklemler, değişkenlerin karşılıkları art arda yerlerine koyulduğunda aşağıdaki şekle dönüşür:

$$P(t) = C(t-T_P) \tag{5.9}$$

$$S(t) = [1+q]P(t-T_R) \tag{5.10}$$

$$S'(t) = P(t-T_R) = S(t)/(1+q) \tag{5.11}$$

$$S''(t) = qP(t-T_R) = qC(t) \tag{5.12}$$

$$C(t) = S'(t-T_F) = P(t-[T_R+T_F]) \tag{5.13}$$

$$= C(t-[T_P+T_R+T_F])$$

$$C(t) = P(t) = S(t)/[1+q] \tag{5.14}$$

(5.9)−(5.14) arası denklemler (beklediğimiz gibi), kapitalistler tüm artık değeri tükettiklerinde, sermaye harcamaları akımının bir dönemden diğerine sabit kalacağını ve bitmiş çıktı değer akımının yine bu sermaye harcaması akımına eşit olacağını göstermektedir. Model bize bu akımların ne büyüklükte olduğunu söyleyemez. Süreç başladığında hangi seviyedeyseler aynı seviyede kalacaklardır. Bunun ötesinde, satış gelirlerinin değerinin seviyesi tam olarak, q oranındaki kârı da içeren bitmiş çıktının değer akımına eşittir. Kapitalistler tüm qP kadar artık değeri tüketirler.

(5.6)−(5.8) arası denklemler,

$$dN(t)/dt = C(t)-P(t) = 0$$

$$dX(t)/dt = P(t)-S(t)/[1+q] = 0$$

$$dF(t)/dt = S(t)-[1-p]S''(t)-C(t) = 0$$

olduğunu gösterir. O halde bilançodaki değer stoku seviyeleri yine zamanla değişmeden aynı kalacaktır. Bu bilanço kalemlerinin ne büyüklükte olması gerektiğini görebiliriz. Örneğin $N(t)$ üretken sermaye stokunu ele alalım. $C(t)T_P$'ye eşit olmalıdır çünkü sermaye harcamalarının her bir doları T_P kadar zaman boyunca üretken sistem içinde kalır. Benzer şekilde şunları gözlemleyebiliriz:

$$N(t) = C(t)T_P \tag{5.15}$$

$$X(t) = P(t)T_R = C(t)T_R \tag{5.16}$$

$$F(t) = S'(t)T_F = C(t)T_F \tag{5.17}$$

Sistemdeki değer stokları tam olarak akımların varsayılan zaman farklarıyla devam etmesine izin verecek büyüklükte olmalıdır. Örneğin, eğer $C(t)$ yılda harcanan 1000 milyar dolarlık sermayeyse ve T_P üç yıl ise, $N(t)$ = 3000 milyar dolar olmalıdır çünkü son üç yıl boyunca yapılmış sermaye harcamalarından oluşmaktadır.

Bu sonuçlar aynı zamanda basit yeniden üretimdeki kâr oranını da hesaplamamızı sağlar. Kâr oranı r, artık değerin (bir akımdır) üretime bağlanmış olan toplam sermaye miktarına oranıdır:

$$r = \frac{S''(t)}{F(t)+N(t)+X(t)}$$

(5.9) – (5.17) arası denklemlerden aşağıdaki ifadeyi hesaplayabiliriz:

$$r = \frac{qC(t)}{C(t)[T_F+T_P+T_R]} = \frac{q}{T_F+T_P+T_R} \tag{5.18}$$

Marx bu formüle kayda değer bir ağırlık vermiştir. Formül, kâr miktarının, her bir değer parçacığının sermaye devresini

kat ederken ne kadar büyüdüğünü belirleyen markup oranının, değer parçacığının devreyi ne kadar zamanda tamamladığını gösteren sermayenin toplam devir süresine olan oranına eşit olduğunu söyler.

O halde, sermaye devresi modeli basit yeniden üretim durumu için kapitalist bir sistem içinde değer akım ve stoklarının ve kâr oranının bütünsel bir tasvirini vermektedir.

Sermaye Devresi Modelinde Genişletilmiş Yeniden Üretim *(Kapital, 2.21)*

Sermaye devresi modelinde genişletilmiş yeniden üretimi incelemek için tüm akımların ve stokların aynı, bilinmeyen, g üstel oranında artış gösterdiğini varsayalım. O halde örneğin, $\exp(x)$ ifadesinin e^x üstel fonksiyonunu gösterdiği durumda, $C(t) = C(0)\exp(gt)$ olur. Bunu takip eden denklemlerde de üstel fonksiyonun birçok özelliğini, özellikle de aşağıdakileri kullanacağız:

$$\exp(gt - gT) = \exp(g[t - T]) = \exp(gt)\exp(-gT) \quad (5.19)$$

$$d[\exp(gt)] / dt = g[\exp(gt)] \quad (5.20)$$

(5.19) numaralı denklem, üstel bir büyüme patikası boyunca T dönem geriye doğru baktığımızda, değişkenin $t - T$ zamandaki büyüklüğünün t zamandakinin $\exp(-gt)$ katı olduğunu göstermektedir. (5.20) denklemi, üstel büyüyen bir değişkendeki herhangi bir dönemdeki artışın, değişkenin o dönemdeki değeriyle büyüme oranının çarpımına eşit olduğunu göstermektedir.

Öncelikle (5.2)–(5.5) denklemlerini yerine koyma yoluyla sadeleştirebiliriz. (5.2)'yi (5.3)'te yerine koyduğumuzda aşağıdaki denklemi elde ederiz:

$$S(t) = [1+q]C(t-[T_P+T_R]) \tag{5.21}$$

Mevcut satış gelirleri geçmişteki üretimlere bağlı olduğu ve geçmişteki üretimler de daha önceki sermaye harcamalarına bağlı olduğu için, dolaylı olarak mevcut satış gelirleri geçmişteki sermaye harcamalarına bağlı olarak değişir. Aynı mantık sermaye harcamalarının kendi başına kendi geçmiş değerlerine bağlı olduğu sonucunu verir ((5.21)'i (5.5)'te yerine koyalım):

$$C(t) = [1+pq]C(t-[T_F+T_R+T_P]) \tag{5.22}$$

Eğer $C(t)$ ve tüm diğer stok ve akım değişkenleri üstel olarak, aynı bilinmeyen g oranında büyüyorlarsa, $C(0)$ değerinin 0 zamanındaki sermaye harcamaları akımının büyüklüğünü anlattığı durumda, $C(t) = C(0)\exp(gt)$ olacaktır. Bu durumda (5.22) denklemi şu hale gelir:

$$\begin{aligned} C(0)\exp(gt) &= [1+pq]C(0)\exp(g\{t-[T_F+T_R+T_P]\}) \\ &= C(0)\exp(gt)[1+pq]\exp(-g[T_F+T_R+T_P]) \end{aligned} \tag{5.23}$$

Eşitliğin her iki tarafını $C(0)\exp(gt)$ ifadesine böldüğümüzde bu sistemin karakteristik denklemine ulaşmış oluruz:

$$1 = [1+pq]\exp(-g[T_F+T_R+T_P]) \tag{5.24}$$

Ya da, her iki tarafı da $\exp(g[T_F+T_R+T_P])$ ifadesi ile çarptığımızda ve doğal logaritmalarını aldığımızda aşağıdaki sonuca ulaşırız:

$$g = \frac{\ln(1+pq)}{T_F+T_R+T_P} \tag{5.25}$$

(5.25) denklemi kapitalist ekonomilerdeki genişletilmiş yeniden üretim hakkındaki önemli öngörülerin çoğunu bir araya getirir. Genişleme oranının gerçekten de sistemin kilit parametrelerine bağlı olduğunu gösterir: Toplumsal üretim iliş-

kilerinin ve üretim güçlerinin gelişimini, artık değer oranı ve sermayenin bileşiminin çarpımı olarak yansıtan markup oranı q; artık değerin ne kadarının sermaye devresine geri katıldığını belirleyen sermayeye katma oranı p ve devrenin farklı aşamalarındaki gecikme süreleri. Genişleme oranı markup oranı ve sermayeye katma oranı ile artar ve herhangi bir zaman farkındaki artış ile azalır. Bu denklem sonuçta kapitalist toplumlardaki sermaye birikiminin ekonomi politiğini çözümlemek için temel bir çerçeve oluşturur, çünkü sermaye birikimi oranını değiştirmek için politikaların etki etmesi gereken yaklaşık değişkenleri gösterir.

(5.25) denklemi başlangıçtaki $C(0)$ sermaye harcamasının büyüklüğünü belirlemez. Bu, sermaye devresi modelinin yeniden üretim hipotezi altında kilit değişkenlerin mevcut büyüklüklerine değil, sadece oranlarına bağlı olduğu gerçeğini yansıtır. O halde küçük boyutlu bir ekonomi ile büyük bir ekonomi eğer aynı temel sermaye birikimi parametrelerine sahiplerse her ikisi de tam olarak aynı şekilde büyürler. Kolaylık olması için $C(0)$'ın 1'e eşit olduğunu varsayabiliriz. Daha sonra da (5.2) ve (5.3) denklemlerini $P(0)$ ve $S(0)$ değerlerini bulmak için kullanabiliriz.

$$P(0)\exp(gt) = C(0)\exp(g[t-T_P]) \qquad (5.26a)$$

$$= \exp(gt)\exp(-gT_P), \quad \text{ya da;}$$

$$P(0) = \exp(-gT_P) \qquad (5.26b)$$

$$S(0) = [1+q]\exp(-g[T_P+T_R]) \qquad (5.27a)$$

$$S'(0) = \exp(-g[T_P+T_R]) \qquad (5.27b)$$

$$S''(0) = q\exp(-g[T_P+T_R]) \qquad (5.27c)$$

Genişletilmiş yeniden üretim hipotezi altında, bilanço varlıkları kategorilerinin –mali sermaye, üretken sermaye ve ti-

cari sermaye– büyüklükleri (5.6) – (5.8) arası denklemler çözülerek bulunabilir. Örneğin, genişletilmiş yeniden üretimde, üretken sermaye stoku $N(t)$ sistemin geri kalan kısmı ile aynı sabit g oranında büyümelidir. O halde $N(t) = N(0)\exp(gt)$ olmalıdır. Buna göre, üstel büyüme fonksiyonlarının ikinci özelliğini anlatan (5.20) uyarınca $dN(t)/dt = gN(t)$ olacaktır. (5.6) denklemini kullanarak şuna ulaşırız:

$$dN(t)/dt = gN(0)\exp(gt) = C(t) - P(t) \qquad (5.28a)$$

$$= \exp(gt)[1 - \exp(-gtT_p)], \text{ ya da;}$$

$$N(0) = [1 - \exp(-gtT_p)]/g \qquad (5.28b)$$

Tamamen aynı mantık üzerinden, $X(0)$ ve $F(0)$'ı bulabiliriz:

$$X(0) = \exp(-gT_p)[1 - \exp(-gtT_R)]/g \qquad (5.29)$$

$$F(0) = [1 + pq]\exp(-g[T_p + T_R])[1 - \exp(-gtT_F)]/g \qquad (5.30)$$

Bu bilanço büyüklüklerinin hepsi pozitif değerlerdir ve beklenileceği gibi sistemin büyüme oranına ve zaman farklarının büyüklüklerine göre değişir.

Kapitalistler kâr oranını artık değerin üretime bağlanmış sermaye stokuna oranı olarak hesap ederler. Genişletilmiş yeniden üretim patikasında gerçekleşmiş artık değer akımını ve ona bağlı sermaye stokunu ve sonuçta tüm sistemin kâr oranını kesin bir şekilde hesaplayabiliriz. Bu hesaplama açıkça artık değerden yapılan faiz veya vergi ödemelerini göz ardı eder, çünkü mevcut tüm artık değeri, bağlanan sermayenin bir oranı olarak ifade eder. Brüt kâr oranı şöyle yazılır:

$$r = \frac{S''(t)}{F(t) + N(t) + X(t)} \qquad (5.31)$$

Genişletilmiş yeniden üretim patikası üzerinde tüm akımlar ve stoklar aynı oranda büyürler, bu nedenle $r(t)$ zaman boyunca aynı kalır ve r değeri alttaki şekilde yazılabilir:

$$r = \frac{S''(0)}{F(0)+N(0)+X(0)} \tag{5.32}$$

(5.27c) denkleminden $S''(0) = q \exp(-g[T_P + T_R])$ ifadesi görülmektedir. (5.28b), (5.29) ve (5.30) denklemlerinden, 0 zamanında toplam bağlanan sermaye miktarını tespit edebiliriz:

$$F(0)+N(0)+X(0) = pq\exp(-g[T_P + T_R])/g \tag{5.33}$$

Buna göre (5.32)'yi çözdüğümüzde alttaki denkleme ulaşırız:

$$r = \frac{g}{p} = \frac{\ln(1+pq)}{p[T_P + T_R + T_F]} \tag{5.34}$$

(5.34) denklemi kâr oranının büyüme oranının sermayeye katma oranına bölümüne eşit olduğunu veya daha doğrudan bir ifadeyle büyüme oranının kâr oranı ile sermayeye katma oranının çarpımına eşit olduğunu gösterir. Bu denklem kimi zaman "Cambridge denklemi" olarak bilinir ve modern büyüme teorisinde önemli bir role sahiptir.

Eğer $\ln(1+pq)$'yu yaklaşık olarak pq olarak yazarsak, ki bu pq çok büyük olmadığı sürece uygundur, aşağıdakini elde ederiz:

$$r \approx \frac{q}{T_P + T_R + T_F} \tag{5.35}$$

(5.18)'de halihazırda görmüş olduğumuz kâr oranının bu ifadesi Marx'ın genellikle başvurmuş olduğu ifadedir.

Örneğin, emek gücünün değerinin 1/2 ve buna bağlı olarak artık değer oranının 1 (%100) olduğu ve sermaye bileşi-

minin 1/3 ve bunun sonucunda da markup oranının yine 1/3 (%33,33) olduğu bir kapitalist sistemi inceliyor olalım. Eğer zaman farkları, üretimde 12 ay, satış gelirlerinde 6 ay ve finansta 6 ay ise, bir değer parçasının devreyi dolanarak tamamlaması için geçen toplam zaman 2 yıl olur. Eğer artık değerin yarısı sermaye devresine yeniden yatırım olarak geri dönüyorsa, g büyüme oranı $\ln(1{,}1667)/2 = 0{,}077$ (%7,7) değerine eşit olacaktır. Kâr oranı, yaklaşık olarak markup oranının sermayenin toplam devir süresine oranı kadar olacak şekilde, büyüme oranının iki katı veya 0,154 (%15,4) olacaktır.

O halde genişletilmiş yeniden üretim durumu için, sermaye devresi modeli, kapitalist sermaye birikiminin tam bir sayısal tasvirini verir.

Basit Yeniden Üretimde Orantılılık ve Toplam Talep *(Kapital, 2.20)*

Marx *Kapital*'in ikinci cildinde (1893, 20 ve 21. kısımlar), yeniden üretimin sorunsuz devam ettirilmesi için toplumsal sermayenin farklı işlevlere hangi oranlarda tahsis edilmesi gerektiği sorusunu ortaya atar. Marx emek değer teorisinin değişmeyen sermaye –değerleri çıktıların değerinden geri kazanılan üretilmiş girdiler– ve değişen sermaye –çıktının değerine kendi değerinden daha fazla bir değer katan emek gücünü satın almak için harcanan sermaye– arasındaki temel özgün ayrımına bağlı kalır. Analitik gerekçeler nedeniyle kapitalist ekonomiyi iki kesime ayırmayı önerir: Birinci kesim (Kesim I) değişmeyen sermaye unsurlarını yani üretim araçlarını üreten tüm faaliyetleri içerir; ikinci kesim (Kesim II) emek gücünün yeniden üretimi için gerekli geçim araçlarını üreten tüm faaliyetleri içerir. Bununla beraber, bu kesimler, kapitalist ekonominin sektör ve sanayi ayrımlarıyla aynı şey değildir. Bir sektör veya bir sana-

yi tek başına geçim araçlarının ve üretim araçlarının her ikisine birden katkıda bulunabilir. Örneğin tarım sektörü hem emek gücünün yeniden üretimi için yiyecek hem de sanayi için hammadde üretir. Bir fabrikada üretilmiş çelik teller aynı zamanda hem bir fabrikayı hem de bir apartman binasını inşa etmek için kullanılabilir. Bunun gibi daha birçok örnek bulunabilir.

Sermaye devresi sistemini orantılılık sorununu incelemekte, gerek Marx'ın ulaştığı sonuçları kavrayabilmek gerekse onları genelleştirmek için kullanabiliriz. Birinci ve ikinci kesimlerin sermaye devrelerinin denklemlerini ayrı ayrı yazacak ve Marx'ın yaptığı gibi aralarındaki önemli bağlantıları ortaya koyacağız. Öncelikle basit yeniden üretim çözümlemesini ele alacak ve bir sonraki bölümde, genişletilmiş yeniden üretim çözümlemesine yönelik en karmaşık matematiksel sorunları çözmeye çalışacağız.

Her bir kesimdeki zaman farklarının aynı olduğunu farz etsek de, her kesimin kendi markup oranı olabilir. Basit yeniden üretim durumunda her iki kesimin de sermayeye katma oranı sıfıra eşittir.

Kesim I için temel model, (5.2)–(5.5) kullanıldığında (Kesim II için de tamamen aynıdır ancak sadece altsimgeleri farklı olacaktır) şu şekilde yazılabilir:

$$P_1(t) = C_1(t - T_P) \tag{5.36}$$

$$S_1(t) = [1 + q_1]P_1(t - T_R) \tag{5.37}$$

$$C_1(t) = S'_1(t - T_F) \tag{5.38}$$

Basit yeniden üretimde her bir kesimin üretimiyle o kesimin çıktılarına olan toplumsal gereksinimler arasında zorunlu bir bağıntı vardır. Bu, yeniden üretim çizelgelerindeki orantılılık gerekliliklerine ilişkin Marx'ın kilit anlayışını oluşturur. Örneğin Kesim I'in çıktısı, her iki kesimde üretime ilişkin ge-

reksinimlerin karşılanabilmesi için satın alınması gereken üretim araçlarını oluşturmaktadır. Kesim I'in üretim araçlarına olan gereksinimleri değer cinsinden $[1-k_I]C_I(t)$'dir. Çünkü k_I Kesim I'in değişen sermayeye harcadıklarının, yaptığı toplam sermaye harcamalarına oranıdır ve arta kalan da değişmeyen sermaye ya da üretim aracı satın almak için harcanmak durumundadır. Benzer şekilde, Kesim II'nin üretim araçlarına olan gereksinimleri $[1-k_{II}]C_{II}(t)$'dir. Bu alımlar geçmiş üretim döngülerinde kullanılıp tüketilmiş olan üretim araçlarının yerine yenilerinin konmasına karşılık gelir. Sembolik anlamda bu ilişki aşağıdaki gibi ifade edilebilir:

$$S_I(t) = [1-k_I]C_I(t) + [1-k_{II}]C_{II}(t) \qquad (5.39)$$

Kesim II'nin satışlarını, her iki kesimde ödenen ücretlerle ve basit yeniden üretimin varsaydığı şekilde tamamen tüketilen artık değerle ilişkilendiren benzer bir ifade yazılabilir:

$$S_{II}(t) = k_I C_I(t) + k_{II} C_{II}(t) + S''_I(t) + S''_{II}(t) \qquad (5.40)$$

Bu bağıntı, işçilerin ücretlerini ya da kapitalist hanehalklarının paylarına düşen artık değeri elde eder etmez harcadıklarını, bir zaman farkının olmadığını varsaymaktadır.

Sermaye devresi dışından herhangi bir borç alma ve verme gerçekleşmediği sürece, değerin korunumu ilkesi (5.39) ve (5.40)'tan birinin geçerli olması durumunda diğerinin de geçerli olacağını garanti eder.

Basit yeniden üretimde, C_t'in zaman boyunca sabit kaldığını biliyoruz. O halde (5.39) denklemini şu şekilde yazabiliriz:

$$S_I(t) = [1+q_I]C_I(t) = [1-k_I]C_I(t) + [1-k_{II}]C_{II}(t) \qquad (5.41)$$

Bu denklemi, toplumsal sermayenin basit yeniden üretime olanak verecek şekilde bölündüğü C_I/C_{II} oranını bulmak için kullanabiliriz:

$$\frac{C_I}{C_{II}} = \frac{1 - k_{II}}{q_I + k_I} \tag{5.42}$$

(5.42) denklemini Marx'ın kullandığı notasyona geri çevirirsek, Kesim I'deki artık değer ve değişen sermayenin toplamının Kesim II'deki değişmeyen sermayeye eşit olduğunu ifade ettiğini görürüz. Bu ilke Marx'ın basit yeniden üretime ilişkin çözümlemesindeki temel sonuçtur. Kesim I kendi değişmeyen sermayesini yeniden üretir; o halde ürününün değişen sermayesiyle artık değerinin toplamına eşit olan geri kalan değeri, Kesim II için gerekli olan değişmeyen sermayeye dönüşmelidir:

$$s_I + v_I = c_{II} \tag{5.43}$$

(5.42) denkleminin Marx'ın basit yeniden üretim çizelgesi açısından önemi, eğer her iki kesimde (5.42)'de belirtilen oranda sermayelerle başladığı durumda, sistemin sermaye harcamalarında ve çıktılarda herhangi bir değişiklik olmadan düzgün bir şekilde devam edebilecek olmasıdır. Her kesimde, tam olarak gelecekte üretimin aynı miktarlarda gerçekleşmesi için gerekli olan miktarda çıktı üretilecektir.

Kapital'de (1893, 20 ve 21. kısımlar) yeniden üretim için gerekli oranların incelemesiyle iç içe bir şekilde toplam talep sorununun bir incelemesini buluruz. Bu yeniden üretim çizelgelerini incelerken Marx, üretilen metaları gerçekleştiren paranın kaynaklarını belirlemeye çalışır. İncelemelerinden ortaya çıkan ilk anlayış, üretilmiş metalara olan parasal talebin doğrudan veya dolaylı olarak sermaye devresinin kendisinden kaynaklandığıdır. Bu nokta Keynes'in toplam talep çözümlemesinin de temelidir. Üretilmiş metalara olan talep, üç geniş ve kapsamlı kategoriye ayrılabilir: Sermayenin üretim araçlarına olan talebi, işçilerin geçim araçlarına olan talebi ve

kapitalist hanehalklarının (ya da gelirleri artık değerden veya devletten kaynaklanan diğer hanehalklarının) geçim ve lüks tüketim harcamalarına ilişkin talepleri. Kapalı bir kapitalist sistemde bunlar parasal gelirlerin ve dolayısıyla parasal talebin yegane kaynaklarıdır. İşçi ve kapitalist hanehalklarının ve devletin gelirlerini elde etmeleriyle harcamaları arasında gecikme süreleri olabilir ancak sonuçta sermaye devresinin kendisinden türemiş olan bir geliri harcamaktadırlar.

Matematiksel örnekleri basitleştirmek gerekirse, işçilerin ücretlerini harcamaları sırasında gecikme süresinin olmadığını ve kapitalist hanehalklarının da kapitalist firmaların artık değer paylarını harcamaları sırasında ortaya çıkan T_F ile aynı gecikme süresine sahip olduklarını varsayacağız. Aynı zamanda kesimlerin gereksiz şekilde çoğaltılmasını önlemek için, lüks eşya üretiminin Kesim II'nin bir parçası olduğunu varsayacağız. Böylece metalara olan toplam parasal talep için aşağıdaki denklemleri yazabiliriz:

$$\begin{aligned} D(t) = {} & [1-k_I]C_I(t)+[1-k_{II}]C_{II}(t) \\ & + k_I C_I(t)+k_{II}C_{II}(t) \\ & + S''_I(t-T_F)+S''_{II}(t-T_F) \end{aligned} \tag{5.44}$$

İlk satır kapitalist firmaların üretim araçlarına olan talebini, ikinci satır işçi hanehalklarının ücretlerinden yaptıkları harcamalarını ve üçüncü satır kapitalist hanehalklarının artık değerden paylarına düşenden yaptıklar tüketim harcamalarını temsil eder.

Marx'ın çözümlemesindeki en önemli ikinci nokta ise kapitalist firmaların sermaye harcamalarının kendi geçmişteki satış gelirlerinden finanse edildiğidir. Bu görüş genel sermaye devresi modelinde (5.5) ve (5.38) denklemlerinde ifade edilmiştir. Bu bağıntıyı kullanarak ve kapitalist hanehalklarının

harcamalarındaki gecikme süresinin kapitalist firmaların harcamalarındaki gecikme süresiyle eşit olduğu gerçeğinden hareketle, (5.44) denklemini alttaki gibi sadeleştirebiliriz:

$$D(t) = S_{I}(t-T_{F}) + S_{II}(t-T_{F}) = S(t-T_{F}) \qquad (5.45)$$

(5.45) denklemi son derece önemli bir anlayışı ifade eder. Sermaye harcamalarının tamamen sadece geçmişteki satış gelirlerince finanse edildiği varsayıldığı sürece mevcut talebin geçmiş satış gelirlerine bağlı olduğunu gösterir. Basit yeniden üretim durumunda bu ifadenin anlamı yadsınamaz. Bu demektir ki mevcut toplam talep üretilen metaların uygun satış oranlarında gerçekleşmesine yetecek ve yeniden üretim sürecinin devamını sağlayacak büyüklüktedir. Elbette ki kapitalist firma ve hanehalklarının harcamalarındaki gecikme, firma ve hanehalklarının harcama akımlarını finanse edebilmek için para rezervleri ayırmaları gerektiği anlamına gelir. Aslında bu rezerv $S(0)T_{F}$ değerine eşit olmalıdır. Diğer bir deyişle, kapitalistler satış hasılatlarını elde ettikleri zamanla harcama yapabildikleri zaman arasındaki T_{F} süresi boyunca devam eden harcamalarını telafi edebilmek için yeterli miktarda parayı ayırmak zorundadırlar. Marx bu gerçeği *Kapital*'deki (1893, 20. kısım) çözümlemesinde keşfeder.

Marx'ın basit yeniden üretim çözümlemesini iki cümlede toparlayabiliriz. Birincisi, toplumsal sermaye yeniden üretimin düzgün bir şekilde devam edebilmesi için iki kesim arasında uygun oranlarda dağıtılmalıdır. İkincisi, kapitalistler ellerinde yeteri miktarda para bakiyesi tuttukları sürece tüm üretilmiş metaların gerçekleşmesi için gereksinim duyulan toplam talebin finanse edilmesinde herhangi bir sıkıntı duyulmayacaktır.

Genişletilmiş Yeniden Üretimde Orantılılık (Kapital, 2.21)

Şimdi genişletilmiş yeniden üretimin yarattığı daha karmaşık sorunlara geliyoruz. Çözümlemenin temel ilkeleri basit yeniden üretimin çözümlemesiyle aynıdır ancak şimdi her iki kesimdeki sermayeye katma oranlarının artık sıfır değil, pozitif değerler alacağı gerçeğini göz önüne almamız gerekir.

Her iki kesimdeki zaman farklarının aynı olduğu varsayımını sürdürsek de, her kesim kendi markup oranına ve kendi sermayeye katma oranına sahip olabilir. Her iki kesim de aynı oranda genişliyorsa ancak farklı markup oranlarına ve sermayeye katma oranlanna sahiplerse, bir kesimde birikmiş olan sermayenin bir kısmının diğer kesime aktarılması gerekli olabilir çünkü genellikle, bir kesimde genişletilmiş yeniden üretim için ihtiyacı olandan daha fazla sermaye birikimi gerçekleşirken, diğerinde gereği kadar gerçekleşmemektedir. Gerçek kapitalist ekonomilerde bu aktarım, borç verme veya borç alma şeklinde gerçekleşir. Marx, bununla birlikte, çözümlemesinin bu aşamasında borçlanma ve borç almayı göz ardı eder. Bu durumda basitçe, her iki kesimdeki markup ve sermayeye katma oranlarının, aralarında herhangi bir sermaye aktarımına gerek kalmayacak biçimde, aynı orandaki genişlemeleriyle tutarlı olduklarını, yani her kesimin kendi genişlemesini kendi artık değerinden finanse ettiğini varsayacağız.

Kesim I için temel model, aynı basit yeniden üretimde olduğu gibidir (Kesim II için de tamamen aynıdır ancak sadece altsimgeleri farklı olacaktır):

$$P_I(t) = C_I(t - T_P) \tag{5.46}$$

$$S_I(t) = [1 + q_I]P_I(t - T_R) \tag{5.47}$$

$$C_I(t) = S'_I(t - T_F) + p_I S''_I(t - T_F) \tag{5.48}$$

Burada $C_I(t)$ Kesim I'deki sermaye harcamaları akımı, $P_I(t)$ bitmiş ürünlerin akımıdır ve diğer ifadeler de benzer şekillerde gösterilmiştir.

Basit yeniden üretim örneğinde olduğu gibi, her bir kesimin üretimiyle o kesimin çıktılarına olan toplumsal gereksinimler arasında zorunlu bir bağıntı vardır. Örneğin Kesim I'in çıktısı, her iki kesimde üretime ilişkin gereksinimlerin karşılanabilmesi için satın alınması gereken üretim araçlarını oluşturmaktadır. Kesim I'in üretim araçlarına olan gereksinimleri değer cinsinden $[1-k_I]C_I(t)$'dir. Çünkü k_I Kesim I'in değişen sermayeye harcadıklarının yaptığı toplam sermaye harcamalarına oranıdır ve arta kalan da değişmeyen sermaye ya da üretim aracı satın almak için harcanmak durumundadır. Bu alımlar, geçmiş üretim döngülerinde kullanılıp tüketilmiş olan üretim araçlarının yerine yenilerinin konmasına ve sistemin genişleyen yeniden üretim gereksinimleri nedeniyle üretim araçlarının arttırılmasına karşılık gelir. Sembolik olarak bu ilişki, tam olarak basit yeniden üretimde olduğu gibi ifade edilebilir:

$$S_I(t) = [1-k_I]C_I(t)+[1-k_{II}]C_{II}(t) \qquad (5.49)$$

Kesim II'nin satışlarını, her iki kesimde ödenen ücretlerle ve artık değerin tüketilen kısmıyla ilişkilendiren benzer bir ifade yazılabilir:

$$S_{II}(t) = k_IC_I(t)+k_{II}C_{II}(t)+[1-pI]S''_I(t)+[1-p_{II}]S''_{II}(t) \quad (5.50)$$

Bu bağıntı, işçilerin ücretlerini ya da kapitalist hanehalklarının paylarına düşen artık değeri elde eder etmez harcadıklarını, bir gecikme süresinin olmadığını varsaymaktadır. Sermaye devresi dışından herhangi bir borç alma ve verme gerçekleşmediği sürece, değerin korunumu ilkesi (5.49) ve (5.50)'den birinin geçerli olması durumunda, diğerinin de geçerli olacağını garanti eder.

(5.46)-(5.48) denklemleri ardı ardına yerlerine konduğunda alttaki eşitlikler ortaya çıkar:

$$S_I(t) = [1 + p_I q_I]S_I(t - [T_P + T_R + T_F]) \tag{5.51a}$$

$$S_{II}(t) = [1 + p_{II} q_{II}]S_{II}(t - [T_P + T_R + T_F]) \tag{5.51b}$$

Eğer her bir kesim genişletilmiş yeniden üretim dahilinde g oranında genişliyorsa o zaman $S_I(t) = S_I(0)\exp(gt)$ olacaktır –Kesim II için de aynısı geçerlidir– ve toplam sermaye devresini çözdüğümüz aynı yöntemle aşağıdakine ulaşırız:

$$g = \frac{\ln(1 + p_I q_I)}{T_F + T_R + T_P} = \frac{\ln(1 + p_{II} q_{II})}{T_F + T_R + T_P} \tag{5.52}$$

Her iki kesim için de p, q ve zaman farklarının bu bağıntıyla uyumlu olduğunu varsayacağız. Zaman farkları her iki kesim için de aynı ise o zaman $p_I q_I = p_{II} q_{II}$ olacaktır. Ekonomi eğer g oranında büyüyen dengeli bir genişletilmiş yeniden üretim patikasındaysa, o halde satış gelirleri ve sermaye harcamaları akımlarının büyüklükleri arasındaki ilişki, ekonominin tamamı için geçerli olduğu gibi her bir kesim için de geçerli olmalıdır (bkz. s. 96, *Sermaye Devresi Modelinde Genişletilmiş Yeniden Üretim* başlığı):

$$S_I(0) = [1 + q_I]C_I(0)\exp(-g[T_P + T_R]) \tag{5.53a}$$

$$S_{II}(0) = [1 + q_{II}]C_{II}(0)\exp(-g[T_P + T_R]) \tag{5.53b}$$

Genişletilmiş yeniden üretim patikasında, (5.49) denklemi –genişletilmiş yeniden üretime ilişkin orantılılık koşulu– şu şekli alır:

$$S_I(0) = [1 - k_I]C_I(0) + [1 - k_{II}]C_{II}(0) \tag{5.54}$$

ya da (5.53) denklemini kullanarak şu şekilde yazabiliriz:

$$(1 + q_I)C_I(t - [T_P + T_R]) = [1 - k_I]C_I(t) + [1 - k_{II}]C_{II}(t) \tag{5.55}$$

(5.55) denklemini Marx'ın *Kapital*'deki (1893, 21. kısım) sonuçlarının dayanağı olan genişletilmiş yeniden üretimin genel orantılılık koşulu için çözebiliriz:

$$\frac{C_I(0)}{C_{II}(0)} = \frac{[1-k_{II}]\exp(g[T_P+T_R])}{[1+q_I]-[1-k_I]\exp(g[T_P+T_R])} \tag{5.56}$$

Basit yeniden üretim durumunda, $g=0$'dır; çünkü $p_I=p_{II}=0$'dır ve (5.56) denklemi daha önce gördüğümüz (5.42) denklemine indirgenir.

Ancak (5.56) denklemi ayrıca her iki kesimde genişletilmiş yeniden üretimi sürdürmek için gereksinim duyulan orantıları ortaya koyar ve Marx'ın kafasını çok fazla meşgul eden bir sorunu açıklığa kavuşturmamıza yardımcı olur.

Marx genişletilmiş yeniden üretim sorununu zımni olarak, kendisinin "yıl" olarak kabul ettiği dönemler üzerine bir model olarak ele alır. Sermaye harcamaları bir yılın başlangıcında gerçekleşir ve üretim bir yıl içerisinde tamamlanır. Ürün bir sonraki yılın başında çıktıların satışıyla gerçekleştirilir. Kullanmakta olduğumuz notasyonda, Kesim I için $C_I(t)$, t yılının başlangıcındaki sermaye harcamaları, $P_I(t)$, t yılının sonundaki bitmiş ürün akımı ve $S_I(t)$, t yılının başlangıcındaki satış gelirleridir. Benzer notasyon Kesim II için de kullanılmıştır. Marx'ın yeniden üretim çizelgesi üzerinde çalışırken kabul ettiği varsayımlar her bir kesim için alttaki gibidir:

$$P(t) = C(t) \tag{5.57}$$

$$S(t) = [1+q]P(t-1) \tag{5.58}$$

$$C(t) = S'(t) + pS''(t) \tag{5.59}$$

Öne sürdüğü denge koşulu, Kesim I'in çıktısının her iki kesimde değişmeyen sermaye alımları için yapılan sermaye harcamalarıyla gerçekleşiyor olmasıdır.

$$S_I(t) = [1-k_I]C_I(t)+[1-k_{II}]C_{II}(t) \tag{5.60}$$

Marx'ın sistemi fark denklemlerinden oluşmaktadır, ancak (5.57) – (5.60) arası denklemelere bakıldığında (5.46) – (5.49) arası sermaye devresi denklemleriyle, $T_P = T_F$ ve $T_R = 1$ koşullarıyla tamamen aynı olduklarını görülebilir. O halde (5.56) denklemi aynı zamanda Marx'ın çizelgesindeki dengeli büyüme için zorunlu başlangıç koşullarını da vermektedir. Marx'ın modelinde $[1+pq] = \exp(g)$ olduğundan (her iki kesim için de geçerli olarak) (5.56) denklemini alttaki şekilde yazabiliriz:

$$\frac{C_I(0)}{C_{II}(0)} = \frac{[1-k_{II}][1+p_Iq_I]}{[1+q_I]-[1-k_I][1+p_Iq_I]} \tag{5.61}$$

(5.61) denkleminin Marx'ın çizelgesi açısından önemi basittir. Her iki kesimde (5.61)'de belirtilen orantıda sermayeyle işe başlarsak, sistemin dengeli bir genişletilmiş yeniden üretim patikasında düzgün bir biçimde devam edebilmesi mümkündür. Farklı orantılarla başladığımız takdirdeyse, genişletilmiş yeniden üretime ilişkin tüm koşulları sağlayabilmek imkansızdır.

Örneğin, Marx'ın tutarlı bir genişletilmiş yeniden üretim çizelgesi geliştirmeye yönelik ilk girişimini düşünelim (1893, s. 505–521). Rasgele seçilmiş değer birimleri ile alttaki tabloyu oluşturur:

	c	v	s	$c+v+s$
I	4000	1000	1000	6000
II	1500	376	376	2252

Marx her bir kesimin artık değerinin yarısını sermayeye dönüştürdüğünü varsayar; bundan dolayı sermaye devresi notasyonunda $p_I = p_{II} = 1/2$'dir. Açıkça, gerçekleşmesi için Kesim I'de değişen sermaye ve artık değerin 376 değil 375 olması gerekirken, her iki kesimde de sermaye bileşiminin aynı olması-

nı ister: $k_I = k_{II} = 0,2$. Her iki kesimde de sömürü oranı 1'dir. Dolayısıyla markup oranları da aynı olacaktır: $q_I = q_{II} = 0,2$.

Bu varsayımların sonuçlarını izlerken Marx'ı takip edersek, Kesim I'in çıktısına olan talebin kendisinin ve Kesim II'nin değişmeyen sermayesinin tükenen kısmının yerine konmasına ve her bir kesimin belirlenmiş orantıda faaliyetlerini genişletebilmelerine olanak sağlayabilmek için ek değişmeyen sermaye edinmelerine karşılık geldiğini buluruz. Bu talep 6.050'ye eşittir:

c_I	$+c_{II}$	$+p_I[1-k_I]s_I$	$+p_{II}[1-k_{II}]s_{II}$
4000	+ 1500	+ 400	+ 150

Toplam talebin değeri tablodaki Kesim I'in mevcut çıktı değerinden 50 fazladır. Benzer bir hesaplama Kesim II'nin çıktısına olan talebin 50 oranında eksik olduğunu gösterir. Bu uyuşmazlık Marx'ı rahatsız etmiştir ve notlarının birçok sayfasını orantılı bir genişletilmiş yeniden üretimi sergileyecek bir çizelge bulma denemelerine ayırmıştır.

Uyuşmazlığın kaynağı (5.61) numaralı denklemde bulunabilir. Marx tarafından (5.61) denkleminde varsayılan parametreleri kullandığımızda, denge halinde bir genişletilmiş yeniden üretimi sağlayabilmek için gerekli olan C_I'in C_{II}'ye oranının 2,75 olduğunu görürüz. Oysa Marx'ın başlangıç oranı 5000/1875 = 2,6667'dir. Eğer Marx Kesim II'de 1875 yerine 1818,18'lik bir sermaye ile başlasaydı denge koşullarının sağlandığı sonuca ulaşmış olacaktı.

Marx'ın genişletilmiş yeniden üretim incelemesindeki temel öneme sahip bir öngörü, kapitalist bir ekonominin genişlemesi için, toplumsal sermayenin, geçim araçlarının üretimiyle fazladan üretim araçlarının üretimi arasında uygun bir oranda dağılımının sağlanmasının gerektiğidir. Gerekli orantılar her iki kesimdeki sermaye birikiminin temel parametrele-

rine, sermayenin bileşimine, artık değer oranlarına, artık değerin sermayeye katılma oranlarına ve sermaye devresi aşamalarındaki zaman farklarına bağlı olarak değişir. Marx bu sorunu açık bir şekilde ortaya koyar ve basit yeniden üretimin sonuçlarını betimlemek için sayısal örnekler kullanır. Burada görüyoruz ki görüşlerinin tutarlı bir şekilde ilerletilmesi, orantılılık sorununa genel bir çözüm bulmamızı ve dolayısıyla Marx'ın *Kapital*'in ikinci cildinde yarım kalmış olan iddiasını tamamlamamızı sağlamaktadır.

Genişletilmiş Yeniden Üretimde Toplam Talep

Basit Yeniden Üretimde Orantılılık ve Toplam Talep başlığı altında yapılan çözümlemenin genelleştirilmesi beraberinde genişletilmiş yeniden üretim durumundaki toplam talep sorununa yönelik bir yaklaşım getirir. Matematiksel örnekleri sadeleştirmek üzere işçilerin ücret harcamalarında bir zaman farkının olmadığını ve kapitalist hanehalklarının, kapitalist firmalar gibi artık değer paylarını harcamakta aynı T_P zaman farkına sahip olduklarını varsaymaya devam edeceğiz. Yine kesim sayısını gereksiz yere arttırmamak amacıyla, lüks eşya üretiminin Kesim II'nin bir parçası olduğunu varsayacağız. Bu halde metalara olan toplam parasal talebi alttaki gibi gösterebiliriz:

$$\begin{aligned} D(t) = {} & [1-k_I]C_I(t)+[1-k_{II}]C_{II}(t) \\ & + k_I C_I(t)+k_{II}C_{II}(t) \\ & +[1-p_I]S''_I(t-T_F)+[1-p_{II}]S''_{II}(t-T_F) \end{aligned} \tag{5.62}$$

Bu denklemdeki ilk satır kapitalist firmaların üretim araçlarına olan taleplerini, ikinci satır işçi hanehalklarının ücretlerini harcamalarını ve üçüncü satır ise kapitalist hanehalkları-

nın paylarına düşen artık değerden yaptıkları tüketim harcamalarını temsil eder.

Aynı basit yeniden üretim durumunda olduğu gibi, kapitalist firmaların sermaye harcamaları kendi geçmiş satış gelirleri tarafından finanse edilir. Bu görüş, genel sermaye devresi modelinin (5.5) ve (5.38) denklemlerinde ifade edilmektedir. Bu bağıntıyı kullanarak ve kapitalist hanehalklarının harcamalarındaki gecikme süresinin kapitalist firmaların harcamalarındaki gecikme süresiyle eşit olduğu gerçeğinden hareketle, (5.62) denklemini alttaki gibi sadeleştirebiliriz:

$$D(t) = S_I(t-T_F)+S_{II}(t-T_F) = S(t-T_F) \tag{5.63}$$

Sermaye harcamalarının tamamen geçmişteki satış gelirlerince finanse edildiği varsayıldığı sürece (5.62) denklemi mevcut talebin geçmiş satış gelirlerine bağlı olduğunu gösterir. Eğer sistemin g oranında bir genişletilmiş yeniden üretim patikasında ilerlediğini varsayarsak, o zaman aşağıdakine ulaşırız:

$$\begin{aligned} D(t) &= D(0)\exp(gt) = S(t-T_F) \\ &= S(0)\exp(gt)\exp(-gT_F) \\ &= S(t)\exp(-gT_F) \end{aligned} \tag{5.64}$$

Basit yeniden üretim durumunda, $g=0$ iken (5.64) denklemi karışıklık yaratmaz. Mevcut toplam talebin, yeniden üretim sürecinin devamını sağlayabilecek şekilde, üretilmiş metaların tam olarak uygun satış miktarlarında gerçekleşmesine yetecek genişlikte olduğunu anlatır. Daha önce gördüğümüz gibi, kapitalist firma ve hanehalkı harcamalarındaki zaman farkı, firma ve hanehalklarının $S(0)T_F$ kadar bir para rezervini harcama akımlarını sürdürmek için hazırda tutmalarını gerektirir.

Ancak genişletilmiş yeniden üretim örneğinde, $g>0$ iken, (5.64) denklemi bir paradoksla sonuçlanıyor görünmektedir,

çünkü üretilmiş metalara olan toplam parasal talebin düzgün bir genişletilmiş yeniden üretimi devam ettirebilmek için gerekli olan parasal talepten daha az olduğunu gösterir. Bu farklılık g ve T_F sıfırdan büyük olduğu sürece varlığını sürdürecektir. Dahası, talep ile gerçekleşme arasındaki fark, sistem genişledikçe artar. Bundan dolayı, basit yeniden üretimde geçerli olan, kapitalistlerin para rezervleriyle başlamaları çözümü genişletilmiş yeniden üretimde işe yaramayacaktır. Herhangi bir sınırlı miktardaki başlangıç para rezervi, genişletilmiş yeniden üretim patikası üzerinde bir noktada tükenecektir.

Bu paradoks, daha sonraki Marksist yazarların bilhassa da emperyalizm çözümlemesini bunun üzerine inşa eden Rosa Luxemburg'un (1913) dikkatini çekmiştir. Luxemburg sermaye birikimi sürecindeki kapalı bir kapitalist sistemin daima toplam talep yetersizliğine düşeceğini ve bunun sonucunda artık üretimini gerçekleştirmek için dış pazarlar aramaya zorlanacağını ileri sürer. Her ne kadar Luxemburg, Marx'ın kurgusuna içkin olan toplam talep ve gerekli gerçekleşme arasındaki bu farka işaret etmekte haklıysa da çözümü ikna edici değildir. Peki, dış piyasalar kapitalist sistemin artık ürünlerini satın alabilmek için gerekli parayı nereden bulacaktır? Eğer kapitalist sisteme bir şeyler satarak (emek gücü veya hammadde) elde ediyorlarsa, gerçekleşmeye muhtaç metaların değerlerine, en az onlara olan talebe kattıkları kadar değer eklediklerinden aslında talep açığını azaltmamış olurlar. Eğer kapitalist metalar için harcayabildikleri büyük altın stoklarına sahiplerse, kapalı sistemdeki aynı sorun yine ortaya çıkar, yani sürekli genişletilmiş yeniden üretimde herhangi bir sınırlı altın stoku belirli bir süre sonra tükenecektir. Luxemburg'un kendisi de emperyalizmin belirli örnekleri üzerine yaptığı incelemelerinde bu sorunu fark etmiş ve bo-

yunduruk altına alınmış ülkeler tarafından kapitalist ürünleri satın almak için harcanan paranın kaynağının aslında kapitalist sistemden alınan borçlar olduğunu açıkça ortaya koymuştur. Bu eleştiri tabi ki kapitalizmin, korumalı piyasalara, emek gücü ya da önemli hammadde kaynaklarına erişim için rekabet ya da azalan kâr olanaklarının yarattığı yeni yatırım alanları açılmasına yönelik baskı gibi farklı mekanizmalar yoluyla, sistematik olarak emperyalizme yol açtığı görüşünü yadsımaz.

Gerçek kapitalist ekonomiler, sürekli sermaye birikimini devam ettirmek konusunda, devamlı yetersiz talep sorunu yaşamaksızın başarılı olabildiklerine göre (5.64) denkleminde ifade edilen paradoksun çözümü için açık ki genel yöntemler bulunuyor olmalı. Marx kendisi *Kapital*'in ikinci cildinin sonlarına doğru (1893, s. 522–523), Bukharin'in (1972) Rosa Luxemburg'u eleştirirken ele aldığı bir çözüm önerisinde bulunur. Marx tüm üretilmiş metaların para karşılığında mübadele edilmek suretiyle gerçekleştirilmesi zorunluluğunun doğru olmadığına işaret eder. Meta para olan altın, bir kez üretildiğinde, zaten para biçiminde bir değer halini alır ve o halde satılmak zorunda değildir. Eğer biri tam olarak doğru büyüklükte, yani tam olarak parasal taleple gerçekleşme arasındaki (5.64)'te ifade edilen farklılık kadar bir büyüklükte altın üretimi sektörü varsayarsa, gerçekleşme sorunu ortadan kalkar. (5.64) denkleminin sağ tarafında yer alan parasal talep, tüm para harici metaları gerçekleştirmeye yeterlidir ve geriye kalan meta üretimi gerçekleşmeye ihtiyacı olmayan altındır. Altın üretimi sektörü bu dengeyi koruyabilmek için sistemin geri kalanıyla eşit bir oranda büyümek durumundadır. Elbette ki finansal yöntemlerde T_F'yi kısaltan her gelişme, altın üretim sektörünün gereksinim duyulan büyüklüğünü azaltacaktır.

Modern kapitalist ekonomilerde altın üretimi oldukça küçük bir role sahiptir ve para ile altın arasındaki bağlantılar oldukça zayıflamıştır. (5.64) denklemindeki paradoksu çözmenin diğer bir yolu ise mevcut sermaye harcamalarının tamamen geçmiş satış gelirlerince finanse edildiği varsayımını esnetmektir. Kimi bazı sermaye harcamaları, gelecekteki satış beklentilerine karşılık borçlanma yoluyla finanse ediliyorsa, o zaman gerçekleşme açığı kapanır. Bu durum (5.59) denkleminin aşağıdaki biçimde değiştirilmesini gerektirir:

$$C(t) = S'(t-T_F)+pS''(t-T_F)+B(t) \qquad (5.65)$$

Burada $B(t)$ yeni kapitalist borçlanmadır. (5.65)'i sistemin toplam talebini hesaplamakta kullanırsak, aşağıdaki denkleme ulaşırız:

$$D(t) = S_1(t-T_F)+B(t) \qquad (5.66)$$

Görüyoruz ki, kapitalistler tarafından sermaye harcamalarını finanse etmek için yapılan yeni borçlanma, geçmiş satış gelirlerince finanse edilen talep ile yeniden üretimi idame ettirebilmek için gerekli talep seviyesi arasındaki açığı kapatabilir. Aslında kapitalist hanehalklarınca veya devletçe yapılacak bir borçlanma da açığı kapatabilir. Sistemin sürdürülebilir büyüme oranı açıkça bu gibi yeni borçlanmalara bağlıdır: Toplam borçlanma ne kadar fazla olursa, sistem tarafından ulaşılabilecek genişletilmiş yeniden üretim oranı da o kadar yüksek olur.

Bu inceleme önemlidir çünkü kredi ile kapitalist sistemin genişletilmiş yeniden üretim koşulları arasında temel bir bağlantı kurar. Bir kriz sırasında, toplam talep yetersiz olduğunda, genişletilmiş yeniden üretim koşullarının sağlanmasının kredi genişlemesindeki değişikliklerle ilişkili olduğunu ortaya koyar.

Yeniden üretimin dar varsayımlarını temel alarak daha ileriye gidemeyiz. Sermaye birikimi süreci ile kredi (veya altın üretimi) arasında zorunlu bağlantılar olduğunu görebiliriz ancak sistemdeki nedenselliğin yönü, tam dengeli yeniden üretimin bir şekilde sağlandığı varsayımı nedeniyle gizli kalmaktadır.

Sonuç

Kapital'in ikinci cildi sermaye devresinin çözümlemesi üzerinden bir bütün olarak kapitalist sistemin biçimsel bir modelini geliştirir. Bu kavramı bir sermaye devresi modelinde, basit ve genişletilmiş yeniden üretimin matematiksel bir çözümlemesini inşa etmek için kullandık. Kapitalist bir sistemde, artık değer oranına, sermayenin bileşimine, sermaye devresi aşamalarındaki zaman farklarına ve artık değerin sermayeye katılma oranına yansıyan şekliyle, toplumsal ilişkilerin ve üretken güçlerin gelişiminin sistem tarafından sürdürülebilir olan genişleme oranını belirlediğini gördük. Bu tespitlerin üretime yönelik mevcut emek gücü veya hammaddeyle doğrudan bağlantılı olmaması şaşırtıcıdır. Elbette ki, hammadde darlığı, girdi maliyetlerini arttırabildiği ve sermaye bileşimini azaltabildiği gibi, emek gücündeki darlıklar da ücretleri yukarı çekebilir ve böylelikle artık değer oranını azaltabilir. Ancak sermayenin genişleme dürtüsünün bunların ötesinde içsel sınırları vardır.

6

Kâr Oranının Eşitlenmesi

Kâr Oranı *(Kapital, 3.1-3.4)*

Marx'ın kapitalist üretim çözümlemesinin temel noktası artık değerin kaynağının karşılığı ödenmemiş emek oluşudur. Bununla beraber, Marx kapitalist ekonomik ilişkilere girenlerin bu gerçeği algılamakta zorlandığına inanır. Meta ilişkileri onları destekleyen toplumsal gerçeklerin üzerini örtme eğilimindedir ve bunun sonucunda artık değerin kaynağı eleştirel ve teorik bir çaba harcanmadığı takdirde belirsizliğini korur. Örneğin bir işçi emek gücünü kapitaliste değeri üzerinden sattığında, ortaya koyduğu artık emeğin doğrudan farkında değildir. Bir işçi ancak toplumsal ilişkiler topluluğunu bir bütün olarak göz önüne aldığında, bir sınıf olarak kapitalistlerin artık emeği, yine bir sınıf olan işçilerin üzerinden elde ettiklerini algılayabilir.

Aynı bakış açısı sorunu kapitalistler için de geçerlidir. Kapitalist yaklaşık olarak sermayesinin büyümesiyle ilgilidir çünkü sermaye ilk görüşte kendiliğinden büyüyen değer olarak belirir. Bu nedenle artık değer kapitaliste, yatırılmış bulunan sermayeye bir eklenti olarak görünür. Artık değerin kaynağının işçilerin sömürülmesinde bulunan kökeni kapitalist bireyler için soyut ve önemsizdir.

Artık değerin kaynağının gizemli bir hale gelişi, nicel anlamda artık değer oranında olduğu gibi artık değerin değişen

sermayenin bir parçası olarak değil de üretime yönelik toplam ödenmiş (veya bağlanmış) sermayenin bir parçası olarak ifade edilmesiyle gerçekleşir. Bu oran *kâr oranı* olarak adlandırılır. Gerçek kapitalist ekonomilerde kapitalistler artık değer üzerinden birçok kesintiye maruz kalırlar: Üretken olmayan emeğe satış ve idari harcamalar için yapılan ücret ödemeleri, rant (kira), faiz ve vergiler (7. Bölüm). Şimdilik bu gibi farklı tipteki artık değer biçimlerini göz ardı edip, yalnızca yatırılmış toplam sermaye içindeki toplam artık değer oranına bakacağız. Bu, genel olarak kapitalistler tarafından kâr oranını hesaplamak için kullanılanlara göre daha geniş bir artık değer ölçümüdür (Bu ölçü, eğer bahsi geçen kesintilerin hiçbirisi olmasaydı, klasik anlamdaki kâr oranı olurdu.).

Eğer üretim sürecinde bağlanmış toplam değeri K ile gösterirsek, kâr oranı r şöyle yazılır:

$$r = \frac{s}{K} = \left[\frac{s}{v}\right]\left[\frac{v}{v+c}\right]\left[\frac{v+c}{K}\right] \tag{6.1}$$

ya da

$$r = ekn = qn \tag{6.2}$$

$e = s/v$ artık değer oranı veya sömürü oranını, $k = v/[v+c]$ sermayenin bileşimini ve $n = [v+c]/K$ *sermayenin devir hızı*, yani sermaye yatırımı akımının üretim devresine bağlı sermaye stokuna oranını göstermektedir. 5. bölümde gördüğümüz gibi, sermaye devresi modelinde, basit yeniden üretimde tam olarak, genişletilmiş yeniden üretimde ise yaklaşık olarak $n = 1/[T_P + T_R + T_F]$'dir.

Kâr oranı, artık değer ile onu elde etmek için yatırılmış olan sermayenin tamamı arasında bir bağ kurar. Bu ifadede artık değerin emek değer teorisine göre gerçek toplum-

sal kökeni belirsiz bir hale gelir. Öncelikle değişen sermaye ile değişmeyen sermaye arasındaki ayrım tamamen silinmiştir, çünkü markup oranı emek maliyetlerini emek dışı maliyetlerden ayırt etmeksizin kapitalistin toplam maliyetleri üzerinden hesaplanmıştır. Dahası, devir hızı oranının hesaba katılması artık değer ile, sermayenin sadece o dönemde bitmiş ürünlerde ortaya çıkan parçası değil, tamamı arasında bir bağlantı kurar.

Kârın kökeni teorisi, kâr oranı ve kâr oranı değişikliklerine ilişkin açıklamaların temelini oluşturur. (6.1) denkleminde kâr oranının çarpanlarına ayrılması, bir çözümleme yöntemini ortaya koyar çünkü bu şekilde bakıldığında kâr oranındaki herhangi bir değişikliğin artık değer oranında, sermayenin bileşiminde ya da sermaye devir hızındaki değişiklikler üzerinden gerçekleşmesi gerektiği görülmektedir. Bu, neo-klasik iktisattaki kâr oranı açıklamasıyla, kâr oranını sermayenin marjinal ürünü veya sermayenin kıtlık fiyatı veya şimdiki ve gelecekteki ürünlerin zamanlar arası göreceli denge fiyatı olarak tanımlayan açıklamayla tezattır.

Kâr Oranının Eşitlenmesi *(Kapital, 3.8-3.10)*

Neo-klasik ve Marksist iktisat teorisi taraftarları, farklı kapitalist sektörlerdeki kâr oranlarının sermayeler arasındaki rekabet tarafından eşitlenmesine yönelik bir eğilimin varlığına dair hemfikirdirler. Bu görüşün arkasındaki en basit gerekçe, sermayenin kâr oranlarının düşük olduğu sektörlerden kâr oranının yüksek olduğu sektörlere doğru hareket edeceği kanısıdır. Bu yönelim kâr oranlarının düşük olduğu sektörlerdeki satış rekabeti baskısını azaltır ve çıktıların fiyatlarının bu sektörlerde artmasına, dolayısıyla da brüt kârın ve kâr

oranının artmasına olanak verir. Simetrik olarak sermayenin yüksek kârlı sektörlere yönelimi, bu sektörlerdeki satış rekabeti baskısını artırır ve kâr miktarını ve oranını düşmeye zorlar. Bu süreç, kâr oranlarını, birçok farklı sektörde eşitlenmeye doğru itecektir.

Eşit kâr oranları mefhumu uygun bir düzeyde çözümlenmelidir. Yukarıda bahsedilen teoriler gerçek bir ekonomide farklı sektörler arasında her an aynı kâr oranının gözlemleneceğini ileri sürmez. Teknolojideki, talepteki ve kaynak erişimindeki değişimler farklı sektörlerin maliyet yapılarını sürekli olarak değişime uğratacaklar ve böylelikle kâr oranları arasında sürekli olarak farklar ortaya çıkartacaklardır. Sermayeler arasındaki rekabet bu farkları aynı süreklilikte düzenli olarak törpüler ve kâr oranları arasında yakınlaşma meydana getirir. Bunun ötesinde, sermayeler arası rekabet teorisi soyutlama düzeyini düşürdüğümüzde kısıtlar kazanır. Eğer sermayenin hareket özgürlüğüne karşı engeller mevcutsa, açıkça eşitlenme süreci çalışamaz. O halde birtakım sermaye üretim ölçeği, potansiyel rakiplerinden gizli tutabileceği belirli teknolojilere erişim veya yasalar sayesinde korunuyor olmasından dolayı belli avantajlara sahipse, sermaye hareketliliğinin kâr oranlarını eşitlemeye dönük eğilimi uzunca bir süre gerçekleşmeyebilir. Bu olanaklar kâr oranının eşitlenmesi eğilimi ile çelişmez, çünkü bunlar genel eğilimin kısıtlarını temsil ederler.

Sermayenin gerçekten de sektörler arasında kâr oranını eşitlemek üzere yer değiştirdiğini düşünmek gerekli de değildir. Aslında farklı sektörlerden içinde bulunulan sektöre doğru fiilen bir sermaye hareketi olmasa da, sermayenin bu şekilde hareket edebileceği tehdidinin varlığı bile yüksek kâr oranlı sektörlerde kâr oranlarının ve fiyatların düşmesi için yeterlidir.

İktisat teorisyenleri kâr oranlarının sektörler arasında eşitlendiği mevcut iktisat modellerinin geçerliliği konusunda genel olarak hemfikirdirler. Bu modeller çeşitli zeminlerde olumlanmışlardır. Öncelikle, intibak süreci hızlı olduğunda, mevcut ekonomiler farklı sektörlerde birbirine çok yakın kâr oranları sergiler ve bu durumda tam eşitlik modeli iyi bir yakınsama olur. İkinci olarak, gerçek ekonomiler büyük şoklara açık ve sermayenin hareketliliğine yönelik ciddi engellere sahip olsalar bile, kâr oranlarının eşitlendiği modellerin çalışılması, geliştirilmekte olan iktisat teorisinin tutarlılığına ilişkin iyi bir mantık sınavı olur. Üçüncü olarak, eğer bir teori kâr oranlarının eşitlendiği bir durumu başarılı bir şekilde açıklayabiliyorsa, gerçek ekonomide oldukça önemli olan rekabete ilişkin belirli kısıtlamaları göz önüne alacak şekilde güçlendirildiği takdirde, eksik rekabet durumlarını da açıklayabilme şansı oldukça yüksektir.

Kâr oranlarının eşitlendiği ekonomi modellerini çalışmanın bir başka, daha soyut ve Hegelci gerekçesi vardır. Sermaye hayret verici bir şekilde kendiliğinden büyüyen bir değer olarak görünmektedir. (Elbette ki emek değer teorisine göre bu kendiliğinden büyümenin sırrı işçilerin sömürülmesidir.) O halde sermayenin en basit belirlenimi kendiliğinden büyüme oranı ya da kendiliğinden potansiyel büyüme oranı, yani kâr oranıdır. Bir grup sermayeyi incelemek istediğimiz için, hepsinin bu temel belirlenim çerçevesinde aynı olduğu, yani hepsinin aynı kâr oranına sahip olduğu varsayımıyla işe başlamak doğaldır. Bu, sermayeleri birbirinden ayırt eden ve kendiliğinden potansiyel büyüme oranlarındaki farklılıklara yol açan belirli nitelikleri ortaya koyabileceğimiz tam çözümlemeye doğru atılmış ilk adımdır. Bu sözü geçen niteliklere örnek olarak teknolojik gelişim eşitsizliğini, tekelleşmeyi ve rekabete yönelik yasal engelleri sayabiliriz.

Eşit Değişim ve Eşit Kâr Oranının Uyuşmazlığı *(Kapital, 3.8)*

Eşit değişim koşulları altında, yani, her üretilmiş metanın parasal değeri doğrudan ve dolaylı olarak metanın içinde şekillenmiş toplumsal emeğin paranın değerine bölünmesine eşit olduğu durumda, her sektördeki katma değer o sektörde harcanan yaşayan emek süresiyle orantılıdır. Eğer ücret oranı tüm sektörlerde aynı ise, artık değer oranı da tüm sektörlerde aynı olacaktır ve sonuçta bir sektörde üretilmiş ve paraya çevrilmiş olan artık değer miktarı da o sektörde harcanmış emek süresiyle orantılı olacaktır. Ancak harcanan birim emek süresi başına bağlanmış olan sermaye miktarı, her sektörde aynı olmayabilir. Eğer aynı değilse –ve aynı olduğunu düşündürecek iyi bir teorik ve deneysel gerekçe de yoksa– bir sektördeki artık değerin o sektörde yatırılmış sermayeye oranı, yani kâr oranı, sektörler arasında farklılık gösterecektir. Bu durumda, emek değer teorisinin varsayımları ve eşit değişim varsayımı, *Kapital*'in üçüncü cildinde yer alan kâr oranlarının eşitlenmesiyle ilgili bölümleri yazarken (birinci cildi henüz yayınlamadan önce) Marx'ın da açıkça farkında olduğu gibi, sektörler arasında kâr oranlarının eşitlenmesiyle uyumlu değildir.

Bu noktayı iyi bir şekilde örneklendirebilmek için iki sektöre sahip –buğday ve çelik– basit bir ekonomi modelini kullanabiliriz. Dönem sonunda tek birimlik buğdayın üretilmesi için dönemin başında 1 birim emek ve 1/4 birim çelik girdisi gerekiyor. Dönem sonunda tek birimlik çeliğin üretilmesi içinse dönemin başında 1 birim emek ve 1/2 birim çelik girdisi gerekiyor. Bağlanmış olan sermaye işçi ücretlerinin ve girdisi sağlanan çeliğin maliyetine eşittir. Bu teknolojiyi bir girdi-çıktı tablosunda alttaki gibi özetleyebiliriz:

	Girdi			
Ürün	Buğday	Çelik	Emek	Çıktı
Buğday	0	1/4	1	1
Çelik	0	1/2	1	1

Bir birim çelik içinde ne kadar emek, doğrudan ve dolaylı olarak içerilmiştir? $v_Ç$ bir birim çeliğin emek değeri ise aşağıdaki denklemi sağlaması gerekir:

$$v_Ç = 1 + [1/2]v_Ç \tag{6.3}$$

Çünkü bir birim çelikte 1 birimlik doğrudan emek ve 1/2 birim çelik içinde içerilen emek miktarı vardır. Benzer şekilde bir birimlik buğdayın emek değeri olan v_B aşağıdakini sağlamalıdır:

$$v_B = 1 + [1/4]v_Ç \tag{6.4}$$

Bu iki denklem de kolayca çözülebilir (aslında (6.3) denklemi kendi başına da çözülebilir) ve emek değerleri $v_Ç = 2$, $v_B = 3/2$ olarak bulunur. Paranın değeri 1 ise, yani bir birim emek tarafından yaratılan katma değer 1 dolarsa, eşit değişim koşulları altında buğdayın ve çeliğin fiyatları $p_Ç = 2$ dolar, $p_B = 1{,}5$ dolar olur. Bir birimlik çelikteki katma değer, bir birimlik buğdayda olduğu gibi tam olarak 1 dolardır.

Farzedelim ki birim emek gücü başına ücret 0,5 dolar olsun ve 1 birim emek gücü, fiilen harcanmış 1 birimlik emek süresine karşılık gelsin. Bu durumda, birim çelik başına artık değer 0,5 dolar ve birim buğday başına artık değer de aynı şekilde 0,5 dolar olacaktır. Bununla birlikte, birim çelik başına bağlanmış olan sermaye miktarı 1,5 dolardır (sürecin başlangıcında satın alman 1/2 birim çeliğe karşılık gelen 1 dolar ve sürecin başlangıcında işçilere ödenen ücrete kar-

şılık gelen 0,5 dolar). Bir birimlik buğdayı üretmek için bağlanan sermaye ise 1 dolardır (sürecin başlangıcında satın alınan 1/4 birim çeliğe karşılık gelen 0,5 dolar ve sürecin başlangıcında işçilere ödenen ücrete karşılık gelen 0,5 dolar). Bu fiyatlardaki çelik üretiminde kâr oranı, o halde 1/3=0,5 dolar/1,5 dolar=% 33,33'tür. Oysa buğday üretimindeki kâr oranı 1/2=0,5 dolar/1 dolar=%50'dir.

Bu sonuç genellikle doğrudur. Farklı sektörlerdeki fiyatlar eşit değişime karşılık geliyorsa ve ücretler aynıysa, işçi başına yatırılan sermaye değeri tüm sektörlerde aynı olmadıkça kâr oranları eşit olmayacaktır. Tabii ki gerçek ekonomilerde ücret oranları sektörler arasında bir örnek değildir ancak mevcut (farklı sektörlerdeki işçilerin yetenekleri ve pazarlık güçleri arasındaki farklılıklar dolayısıyla) farklılıkların her bir sektörde birim emek başına yatırılmış olan sermaye miktarıyla ilişkili olduğunu düşünmek için de herhangi bir sebep yoktur. O halde ücret oranlarındaki bu gerçek farklılıklar kâr oranlarını eşitlememize yardımcı olmayacaklardır.

Bu modeli Marx'ın *Kapital*'de (1894, s.155–157) kullandıklarına benzer şekildeki tablolarla ifade edebiliriz. Farzedelim ki ekonomi 10000 birim çelik ve 10000 birim buğday üretiyor olsun. Bu durumda alttaki bağıntılara ulaşırız:

Sektör	*c*	*v*	*s*	*c+v+s*	*p*	*s/v*	*r* (%)
Buğday	5000	5000	5000	15000	1,50	1	50,00
Çelik	10000	5000	5000	20000	2,00	1	33,33
Toplam	15000	10000	10000	35000		1	40,00

Sorun (genellikle *dönüşüm sorunu* olarak adlandırılır) kâr oranının eşitlenmesinin emek değer teorisiyle uyumlu olduğunu açıklayabilmektir.

Marx'ın Yöntemi *(Kapital, 3.9)*

Marx, eşit değişim varsayımımızdan vazgeçersek ve meta fiyatlarının metalarda içerilen doğrudan ve dolaylı emek miktarından fazla ya da az olabilmesine olanak verirsek, kâr oranlarının eşitlenmesinin emek değer teorisiyle uyumlu olacağını ileri sürer. Emek değer teorisi, bir bütün olarak ekonomideki toplam katma değerin toplam toplumsal emek süresinin bir ifadesi olması anlamında geçerli olmaya devam eder. Sektörler arasındaki kâr oranlarını eşitleyen fiyatları, Marx, *üretim fiyatları* olarak adlandırır.

Marx'ın yöntemi önceki kısımda geliştirilen örnek üzerinde alttaki gibi işleyecektir. Çelik üretimindeki kâr oranı ortalamanın altındadır, oysa buğday üretimindeki kâr oranı ortalamanın üzerindedir. O halde, buğday fiyatı düşmeli ve çelik fiyatı artmalıdır. Marx bu fiyat değişimlerinin artık değeri iki sektör arasında sadece yeniden dağıtabileceğini söyler. Aslında, 1000 dolarlık bir artık değeri buğday sektöründen çelik sektörüne kaydırabilseydik, her iki sektörde de değişmeyen ve değişen sermayeyi aynı bırakarak, kâr oranlarının eşit hale geleceğini bulurduk. Bu durumda yeni tablo alttaki gibi olurdu:

Sektör	*c*	*v*	*s*	*c+v+s*	*p*	*s/v*	*r* (%)
Buğday	5000	5000	4000	14000	1,40	1 (0,8)	40,00
Çelik	10000	5000	6000	21000	2,10	1 (0,2)	40,00
Toplam	15000	10000	10000	35000		1	40,00

Buğdayın ve çeliğin yeni fiyatları, birim fiyata ulaşmak için toplam satış hasılatının (buğday örneğinde 14000 dolar) çıktı miktarına (10000) bölünmesiyle hesaplanır. Marx sermayelerin rekabeti sonucunda buğday fiyatının 1,40 dolara düşeceğini ve çelik fiyatının 2,10 dolara yükseleceğini ileri sürer.

Paranın değeri aynı kalır. Bunun sonucunda buğdayın fiyatı kendi değerinin altında (fiyatı bir birim buğdayda içerilen 1,4 birim emeğe karşılık gelir, oysa gerçekte 1,5 birim emek içermektedir) ve çeliğin fiyatı kendi değerinin üzerindedir. Her bir sektörde üretilmiş olan artık değerin oranı değişmemiştir ancak her sektörde gerçekleşen artık değerin görünen oranı değişmiştir (bu görünen oranlar parantez içinde belirtilmiştir).

Bunun ötesinde Marx, artık değerin yeniden dağıtılmasının değerin toplam akımı üzerinde etkisinin olmadığını öne sürer. Bu yolla emek değer teorisi bir ekonominin bütünü için tam olarak geçerli olmaya devam eder. Onun üretim fiyatlarını bulmaya yönelik yöntemi, (1) toplam artık değeri, toplam katma değeri, toplam değişen sermayeyi ve toplumsal artık değer oranını; (2) ekonominin bütünü için değişmeyen sermayeyi ve toplam satış hasılatlarını ve (3) tüm ekonominin ortalama kâr oranını sabit tutar.

Marx bu yöntemin genel olduğunu ve emek değer teorisinin ekonominin bütünü için tüm sonuçlarını korurken aynı zamanda kâr oranını eşitleyen üretim fiyatlarını hesaplayabilmenin mümkün olduğunu iddia eder.

Bu yöntem kabul edilebilir olsaydı, bu gerçekten emek değer teorisinin kâr oranının eşitlenmesi ilkesiyle olan uyumluluğunun güçlü bir ispatı olabilirdi. Aslında emek değer teorisi herhangi bir fiyatlandırma kuralıyla, hatta kâr oranını eşitlemeyen bir kuralla bile uyumlu olabilirdi çünkü emek değer teorisi teknik değişimi, tekelleşmeyi ve devlet müdahalesini göz önüne almıştır.

Marx'ın Yöntemindeki Eksiklik *(Kapital, 3.9)*

Engels *Kapital*'in ikinci cildi yayınlandığında emek değer teorisinin kâr oranının eşitlenmesi ilkesi ile olan tutarlılığına

ilişkin sorunu çözebilmek için Marksist olmayan iktisatçılara meydan okuduğu bir giriş bölümünü dahil etmiştir (Bu sorun aslında Ricardocu iktisat teorisinin gelişiminde önde gelen bir sorundur). Engels Marx'ın bu ilkeler arasındaki ilişkiyi açıkladığını ve bu başarısının, Marx'ın yönteminin, Marksist olmayan araştırma alanlarının ileri sürdüğü konulara karşı yaptıkları saldırılarda dahi, Marksist olmayan iktisatçıların yöntemlerine olan üstünlüğünü kanıtladığını iddia etmiştir. Engels'in bu kısmen maço tavrı, Engels'in *Kapital*'in üçüncü cildini yayınlamasıyla, Marx'ın çözümüne utandırıcı, düşmanca, eleştirel bir ilginin yönelmesini garanti etmiştir.

Bu eleştirilerin ilk işaret ettikleri nokta, son tabloda, örneğimizdeki şekliyle, çeliğin 2,10 dolara satıldığının fakat üreticilerin çeliği başlangıçtaki eşit değişim fiyatı üzerinden 2,00 dolardan satın aldığı varsayıldığı için Marx'ın yönteminin tutarsız olduğudur. Eğer çeliğin fiyatı 2,10 dolar olsaydı, 10000 birim buğday üretmek için gereksinim duyulan 2500 birim çelik 5000 dolara değil, 5250 dolara mal olurdu ve çelik sektörü tarafından gereksinim duyulan 5000 birimlik çelik 10500 dolara mal olurdu. Yalnızca bu düzeltme ile tablo şu hale gelir:

Sektör	*c*	*v*	*s*	*c+v+s*	*p*	*s/v*	*r* (%)
Buğday	5250	5000	3750	14000	1,40	1 (0,75)	36,59
Çelik	10500	5000	5500	21000	2,10	1 (1,1)	35,48
Toplam	15750	10000	9250	35000		0,925	35,92

Ancak bu tabloda iki sektördeki kâr oranları eşitlenmemiştir. Dahası, katma değerin ve dolayısıyla paranın değerinin değiştiği gibi, toplumsal artık değer oranı ve toplumsal kâr oranının ikisi de değişmiştir.

Marx'ın yöntemine yönelik bu eleştirinin geçerliliği genel olarak kabul edilir. Ancak kimileri daha ileri gitmiş ve Marx'ın değişen sermayeyi tutarsız bir şekilde ele aldığını ileri sür-

müştür. Başlangıçtaki (eşit değişimin olduğu) tabloda, parasal ücret 0,50 dolardır ve buğdayın fiyatı 1,50 dolardır. Bir an için işçilerin ücretlerini sadece buğdaya harcadıklarını varsayarsak, bu birim emek gücü başına 1/3 birim buğday oranında reel ücret anlamına gelir. Ancak Marx'ın çözüm önerisinde buğdayın fiyatı 1,40 dolara düşmüştür. Parasal ücret 0,50 dolar seviyesinde kaldığında, reel ücret birim emek gücü başına 0,357 birim buğdaya yükselir. Çözümünü eleştirenler, Marx'ın *Kapital*'deki, emek gücünün değerinin emek gücünü yeniden üretmek için gerekli olan geçim araçlarını üretmede gereksinim duyulan emek süresi olduğu ifadesi üzerinde dururlar. Dönüşümün öncesinde bir birimlik emek gücünün yeniden üretilmesi için 1/3 birimlik buğday gerekliyse eğer, dönüşümün sonrasında neden yine aynı miktarın gerekli olmadığını ve Marx'ın neden reel ücreti 0,4667 dolara (buğdayın fiyatı 1,40 dolar olduğunda 1/3 birim buğday satın alabilen miktara) düşecek şekilde düzeltmediğini sorgularlar. Bu durum, tabloda daha ileri giden bir düzeltmenin yapılmasının gerekliliğini, değişmeyen sermaye değeriyle birlikte değişen sermaye değerinin de değiştirilmesinin gerekliliğini ortaya koyar.

Bu ikinci eleştiri, herkesçe geçerli kabul edilmemiştir çünkü emek gücünün değeri, daha önce de görmüş olduğumuz gibi, paranın değeriyle parasal ücretin çarpımı olarak veya işçilerin fiilen tükettikleri metalarda içerilmiş olan emek olarak yorumlanabilmektedir. Eşit değişim varsayımı altında bu iki yorum da eşdeğerdir, ancak dönüşüm sorunuyla uğraşırken gözardı edilen varsayım tam da bu varsayımdır. Emek gücünün değerini, birim emek gücünün, onu karşılığında işçilerin ücret biçiminde aldıkları soyut toplumsal emek miktarı olarak yorumlayan birinci tanımına bağlı kaldığımızda, dönüşüm tablosunda değişen sermayenin değerinde bir düzeltme yap-

mak durumunda kalmayız. Burada yapmamız gereken şey, paranın değeriyle parasal ücreti sabit tutmaktır. Marx'ın yöntemi bunu yapar, ancak görmüş olduğumuz gibi değişmeyen sermayenin fiyatlarını çıktıların fiyatları olarak aldığımızda paranın değeri değişir.

Marx'ın yöntemini dönüşüm işlemini fiyatlar ve kâr oranları birbirine yaklaşıncaya kadar tekrar tekrar yineleyerek uygulayabiliriz (Shaikh, 1977). Nihai tablonun özellikleri tam olarak bu yinelemenin nasıl uygulandığına ve her tekrarlama esnasında tam olarak hangi büyüklüklerin sabit tutulduğuna bağlı olarak değişir. Çözüme, aynı zamanda fiyatların ve kâr miktarının yerine getirmesi gereken koşulları kâğıda dökmek suretiyle ve sonuçta ortaya çıkan denklemlerin çözülmesiyle ulaşılabilir.

Marx'ın Yaklaşımının Tamamlanması

Öncelikle, Marx'ın yönteminin, Marx'ın artık değerin dönüşüm sürecinde sadece yeniden dağıtılabileceği düşüncesiyle tutarlı bir şekilde takip edilebileceğini göstermemiz gerekir. Bu yaklaşım, paranın değeri ile emek gücünün değerini (parasal ücretin paranın değeri ile çarpıldığı haliyle) dönüşüm boyunca sabit tutmamızı gerektirir.

Takip ettiğimiz örnek üzerinden, nihai fiyatlar ve kâr oranı r aşağıdaki denklemleri sağlamalıdır:

$$p_{\text{Ç}} = [1 + r]([1/2]p_{\text{Ç}} + 1/2) \tag{6.5}$$

$$p_{\text{B}} = [1 + r]([1/4]p_{\text{Ç}} + 1/2) \tag{6.6}$$

$$10000(p_{\text{Ç}} - [1/2]p_{\text{Ç}}) + 10000(p_{\text{B}} - [1/4]\, p_{\text{Ç}}) = 20000 \tag{6.7}$$

İlk iki denklem ücret oranı 1/2 olarak veriliyken, her iki sektörde de kâr oranının eşit olmasını ve üçüncü denklemse artık değerin aynı kalmasını gerektirir (paranın değerini sabit

tutacak olan bir kısıt). Bu denklem sisteminin çözümü şöyledir: $p_{ç} = 2{,}2078$ dolar, $p_{b} = 1{,}4480$ dolar ve $r = \%37{,}65$. Nihai tablo da şöyle olur:

Sektör	c	v	s	$c+v+s$	p	s/v	r (%)
Buğday	5250	5000	3960	14480	1,448	1 (0,79)	37,65
Çelik	11040	5000	6040	22080	2,208	1 (1,21)	37,65
Toplam	16560	10000	10000	36560		1	37,65

Bu yaklaşımı herhangi sayıdaki meta ve herhangi yapıdaki girdi-çıktı katsayıları için kullanmak mümkündür. Marx'ın yöntemi için ileri sürdüğü birinci grup iddiaların tamamı karşılanmıştır: Katma değer, artık değer ve artık değer oranı başlangıçtaki eşit değişim tablosuna göre değişmemiştir. Buna karşın, diğer iki grup iddiası bu yaklaşımda karşılanmamıştır. Değişmeyen sermayenin değeri aynı kalmamıştır ve bunun sonucunda metaların toplam fiyatı değişmiştir. %37,65 olan nihai toplumsal kâr oranı, başlangıçtaki %40'lık eşit değişim toplumsal kâr oranı ile aynı değildir. Nihai tablo, sistemdeki toplam artık değerin toplam toplumsal emek süresine karşılık gelmesi ve sistemdeki artık değerin işçilerin karşılığı ödenmemiş emeğine karşılık gelmesi anlamında emek değer teorisinin temel iddialarıyla uyumludur. Artık değer aslında eşitsiz değişim tarafından yalnızca yeniden dağıtılmıştır.

Reel ücretin artmış olduğu doğrudur. İşçilerin sadece buğday tükettiklerini farz edersek, bu durumda 0,50 dolar parasal ücret ilk tabloda 1/3 birimlik buğday satın alırken, şimdi 0,345 birimlik buğday satın alabilir.

Marx'ın Yaklaşımının Başarısızlığı

Eğer Bortkiewicz (1949), Seton (1957), Morishima (1973), Medio (1972) ve aynı iddialara sahip çıkan diğerleri gibi,

emek gücünün değerinin aslında işçilerin tüketimlerinde içerilen emek süresi olduğunda ısrarcı olursak, farklı bir biçimde ilerlemek durumunda kalırız. Dönüşümde paranın değerini değil, ama reel ücreti sabit tutmamız gerekir. Bu takdirde denklemler alttaki gibi olur:

$$p_{Ç} = [1 + r]([1/2]p_{Ç} + w) \tag{6.8}$$

$$p_{B} = [1 + r]([1/4]p_{Ç} + w) \tag{6.9}$$

$$w = [1/3]p_{B} \tag{6.10}$$

İlk iki denklem, parasal ücret w ile gösterildiğinde yine kâr oranının aynı kalmasını gerektirir. Üçüncü denklem ise artık parasal ücretin 1/3 birimlik buğdayı alabilecek miktarda olmasını gerektirir. Bu denklemleri r kâr oranı ve $p_{Ç}/p_{B}$ fiyat oranı için çözmek mümkündür: $r = \%39{,}45$ ve $p_{Ç}/p_{B} = 1{,}5354$ bulunur. Artık fiyatları standartlaştırmak için herhangi bir yolu seçebiliriz. Örneğin, durumu son bölümdeki sonuçla kıyaslanabilir hale getirebilmek için artık değerin 20.000 dolar seviyesinde kalmasını sağlayabiliriz. Bu durumda p_{B}'nin 1,4452 dolar ve $p_{Ç}$'nin 2,219 dolar olduğunu buluruz. Ücret $[1/3]p_{B} = 0{,}4817$ dolar olur ve nihai tablo şu şekilde ortaya çıkar:

Sektör	*c*	*v*	*s*	*c+v+s*	*p*	*s/v*	*r* (%)
Buğday	52547	4817	4088	14452	1,445 1	(0,85)	39,45
Çelik	11095	4817	6278	22190	2,219 1	(1,31)	39,45
Toplam	16642	9634	10366	36642		1,076	39,45

Kâr oranı gerçekten de eşitlenmiş olur ve paranın değeri aynı kalır, ancak artık değer 10000'den 10366'ya yükselerek, toplumsal artık değer oranını 1'den 1,076'ya çekecek şekilde farklılaşmış olur.

Bu yöntemi herhangi sayıdaki meta ve herhangi yapıdaki girdi-çıktı katsayıları için kâr oranlarını eşitlemek üzere kul-

lanmak mümkündür, ancak genel olarak sonucu başlangıçtaki artık değerin bir yeniden dağılımı olarak görmek imkansızdır. O halde, bu durumda Marx'ın, artık değerin ve artık değer oranının dönüşüm sırasında korunduğuna dair olan ilk iddiasının iki bölümü dahi geçerli olamamış olur. Elbette ki, buğdayın ve çeliğin fiyatlarını toplam artık değer 10000 olacak şekilde eşit oranda seçebilirdik, ancak bu durumda katma değer değişmiş ve artık değer oranı yine 1,076, yani başlangıçtaki 1 değerinden farklı olmuş olurdu.

Dönüşüm Sorununun Önemi

Garip gelebilir ancak, yukarıda betimlenen farklılıklar *Kapital*'in üçüncü cildinin yayınlanmasından beri emek değer teorisinin tutarlılığı üzerine ve iktisadi çözümleme için yararlı bir çerçeve oluşturup oluşturmadığı konusunda teknik iktisadi tartışmaların ana odağı olmuştur. Bu tartışmada üç konum tespit edilebilir.

İlk olarak, emek değer teorisini eleştirenlerin bir kısmı dönüşüm sorununu çözmenin tek tutarlı yolunun reel ücreti sabit tutmak olduğunda ısrar eder. Bu, onların *Kapital*'deki (1867, s.170-171) emek gücünün değerinin belirlenmesiyle ilgili olan pasajı yorumlama şeklidir. Daha önce görmüş olduğumuz gibi, bu yöntem dönüşmüş olan kârı yeniden dağıtılmış artık değer olarak görmeyi olanaksız hale getirir. Eleştirmenler, özellikle Samuelson (1971) ve Robinson (1960), bunu emek değer teorisinin pozitif iktisadi çözümleme için gereksiz olduğunun nihai ispatı olarak değerlendirirler. Onların görüşüne göre, değer üzerine böyle bir yaklaşım iktisadi çözümlemeye bir şey katmaz. Doğrudan üretim fiyatları üzerinden de başlanabilir. Bu görüş, emek değer teorisinin, meta üreticisi bir toplumda toplam artık değerin sarf edilen toplam toplumsal emeğin bir

ifadesi olduğu düşüncesini göz ardı eder. Emek değer teorisi ile eşit değişim hipotezini birbirine karıştırır.

İkinci olarak, emek değer teorisinin kimi taraftarları reel ücreti sabit tutan çözüm şeklini kabul etmişler ve dolayısıyla mevcut fiyatların, kâr oranlarının eşitlenmesi yoluyla belirlendikleri sürece, gerçek emek değerleriyle sadece uzak ve çarpıtılmış bağıntılarının olduğunu kabul etmişlerdir. Bununla beraber bunlar, emek değer muhasebe çizelgesi ile reel fiyatlar arasında, reel fiyatların ancak ve ancak emek değerinde hesaplanan artık değerin pozitif olması durumunda pozitif olabileceği anlamında nitel bir ilişkinin olduğunda ısrar ederler; Morishima (1973) bu ilişkiyi Temel Marksist Teorem olarak adlandırır. Bu görüşün destekçileri, sonuç olarak, emek değer teorisine uygulamaya dair biçilen en zayıf rolü kabul ederler.

Son olarak, emek gücü değerinin parasal ücret ve paranın değerinin çarpımına eşit olduğu görüşünün yandaşlarını –örneğin Duménil (1980), Lipietz (1982) ve Foley (1982)– sayabiliriz. Marx'ın yaklaşımındaki asıl önemli noktanın, artık değerin toplam toplumsal emek süresini tam olarak temsil ettiği ve artık değerin tam olarak karşılığı ödenmemiş emek süresine karşılık geldiği düşüncesi olduğunu ileri sürerler. Marx'ın bu denklikleri (değişmezlikleri) ortaya koyan yaklaşımını tamamlayan birinci yöntemi kullandıkları için, bu iktisatçılar, hiçbir şeyin emek değer teorisini, uygulamaya yönelik iktisadi çözümlemeye ilişkin kesin ve tutarlı bir teorik çerçeve olarak kullanmaktan alıkoyamayacağını ileri sürerler. Aslında, bu bakış açısından kâr oranının eşitlenmesi önemsizdir. Piyasa fiyatları ne olursa olsun, sermayeler arası rekabet önemli oranda başarısız olsa dahi, emek değer teorisi toplam kapitalist üretim ilişkilerinin eksiksiz ve güçlü bir anlatımıdır.

Fiyatların emek değerlerinden sapması nedeniyle ortaya çıkan sorunlar ikincil derecede öneme sahip olan, artık değerin eşitsiz değişim yoluyla dağıtılmasıyla ilgilidirler.

Özet

Kâr oranı kapitalist ekonomik sistemde, artık değerin ve onu belirleyen etmenlerin katılımcıların karşılaştığı biçimidir. Bu biçimde artık değer ve karşılığı ödenmemiş emek süresi arasındaki bağlantı gizlenir. Sermayenin kendisi kâr miktarının kaynağı ve düzenleyicisi olarak görünür: Fazla miktarda sermayeye sahip olanlar artık değerden orantılı şekilde daha fazla pay alırlar.

Ancak çalışan bir birey veya tek bir kapitalist firma seviyesinde görünmez olan şey, toplumsal bir bakış açısına geçtiğimizde görünür duruma gelir. Böylece toplam toplumsal değer ve işçilerle kapitalistler arasındaki toplumsal emek süresi bölüşümü arasındaki bağlantı anlaşılabilir olur. Bu bağlantı, kâr oranını emek gücünün değeri kavramı üzerinden emeğin verimliliğine ve işçilerin yaşam standartlarına bağlayan, kâr oranı ve hareketleri için güçlü belirlenimler ortaya koyar.

Emek değer teorisinin ortodoks iktisat tarafından yapılan eleştirisi, artık değer ve karşılığı ödenmemiş emek süresi arasındaki bağlantıyı genel üretim modellerinde sürdürmenin mantıksal olarak mümkün olmadığı iddiasına dayanır. Gördüğümüz gibi bu eleştiri sırasıyla iki temel fikre dayanır. Birincisi, emek değer teorisinin (toplumsal artık değerin toplumsal emek süresini temsil ettiğine dair iddiası) eşit değişim hipoteziyle (metaların parasal değerlerinin doğru şekilde emek değerlerini yansıttığına dair düşünce) birlikteliğinin uygunsuzluğudur. İkincisi, emek gücünün değerinin, iş-

çilerin ücret olarak 1 saatlik emek gücü sarfı karşılığında aldıkları soyut toplumsal emek miktarı olarak değil, işçilerin tükettikleri metalarda içerilen somut emek olarak yorumlanmasındaki ısrardır. Gördüğümüz üzere, emek gücünün değerini ilk biçiminde yorumlamak ve bu varsayım çerçevesinde artık değer ve karşılığı ödenmemiş emek süresi arasındaki nicel bağlantıyı dikkatli bir biçimde ortaya çıkartmak mantıksal olarak mümkündür.

Kapitalist ekonomik ilişkilerin açıklayıcı çözümlemesi yönünde elverişli ve işlevsel bir çerçeve olan emek değer teorisinden vazgeçmek için dönüşüm sorununa özgü bir gerekçenin olmadığı görülmektedir.

7

Artık Değerin Bölüşümü

Artık Değerin Biçimleri

(Kapital, 3.16-3.18, 3.21-3.25, 3.37-3.45)

Gerçek kapitalist toplumlarda doğrudan işçilerin sömürülmesiyle ilgili olmayan birçok önemli gelir akımını gözlemleriz. İşlenmemiş arazi sahibi, toprağı üzerinde bir saatlik bir emek bile harcanmadığı halde rant (kira) elde eder. Para sahibi, bir kapitalist gibi emek piyasasına girmeden veya herhangi bir üretim örgütlemeden belirli bir faiz karşılığında parasını borç verebilir. Birçok firma halihazırda üretilmiş olan metaları, sahibi oldukları sürece hiçbir şekilde emeğin eli değmediği halde, sadece becerikli bir şekilde alıp satmak suretiyle kayda değer miktarda ticari kazanç sağlayabilir. Bu gelirler kapitalist toplumda çok önemli bir rol oynar. Birçok insanın, içinde toplumsal varlıklarının araçlarını bulduğu kovukları oluştururlar. Bu yüzden eğer kapitalist bir ekonominin iç mekanizmalarını kavramak istiyorsak, bunların kapitalist üretimle olan kesin ilişkilerini anlamamız gerekir.

Önceki paragraflarda sözü geçen her bir örnek, emek değer teorisine yönelik bir tehdit ortaya koymaktadır çünkü her bir örnekte elde edilen gelir, işçilerin üretimde fiilen sömürülmeleriyle bağlantısızdır. Marx, bu nedenle, emek değer ve artık değer teorilerinin kapitalist toplumdaki ekonomik olgula-

nın tamamını açıklayabilmedeki yeterliliklerini gösterebilmek için bunları çözümlemek ister.

Her bir örnekte Marx'ın açıklaması aynı şekli alır. Bu gelirlerin, onları elde eden aracıların üretimde meydana getirilmiş olan artık değerin bir kısmını, ona ilk olarak el koymuş olan endüstriyel kapitalistlerden alabilecek pazarlık konumunda olduklarından dolayı ortaya çıktığını ileri sürer. Marx'ın kurduğu çerçevede rant, faiz ve ticari kâr gibi tüm bu gelir biçimleri, miktar olarak halihazırda emek gücünün değeri ve sarf edilmiş olan toplumsal emek süresi tarafından belirlenen artık değerden çıkmaktadır. Bu durumlardaki kuramsal sorun bu tür gelirlerin nasıl ortaya çıktığını ve davranışlarını açıklayabilmektir.

Rant *(Kapital, 3.37-3.45)*

Farklılık Rantı[5] *ve Kâr Oranlarının Eşitlenmesi* *(Kapital, 3.38)*

Marx'ın üretim fiyatı kavramı bir kapitalist üretim sistemindeki kâr oranlarının, tüm kapitalistlerin aynı üretim tekniklerine erişimleri mümkün iken nasıl eşitlenebileceğini gösterir. Gerçek kapitalist toplumlarda farklı sermayeler farklı tekniklere erişim sağlayabilirler. Öncelikle, yeni üretim tekniklerini elde etmede ortalamanın ilerisinde olan bazı kapitalist üreticiler her zaman vardır. Marx bu sorunu, sekizinci bölümde göreceğimiz gibi, kâr oranının düşme eğilimine ilişkin çözümlemesinde uzun uzun tartışır. Ancak kapitalist üreticiler tekniklere olan erişimlerinde belirli kaynakların verimliliğinde-

5 İngilizcesi '*differential rent*' olan bu kavram için Türkçe 'diferansiyel rant' ya da 'farklılık rantı' kullanılmaktadır. Burada yeterli anlamı verdiği için 'farklılık' tercih edilmiştir (ed.n.).

ki doğal farklılıklar nedeniyle de birbirlerinden ayrılabilirler. Tarımda, örneğin topraklar verimlilik açısından farklıdırlar. Madencilikte zengin cevherlere olan erişim, belirli bir miktardaki çıktı elde edebilmek için gerekli olan emek girdisi miktarını azaltır. Eğer kapitalist üreticiler emek gücü ve diğer üretim girdileri ve ürünleri için aynı fiyatlarla karşılaşırsa, içlerinde daha üstün kaynaklara erişimi olanlar, daha düşük maliyetlere ve böylelikle de daha yüksek kâr oranlarına sahip olacaklardır. Peki, bu durum kapitalistler arasındaki kâr oranlarını eşitlemeye yönelik rekabet eğilimiyle nasıl bağdaşabilir?

Marx bu sorunu çözümlemeye (içinde bulunduğu döneme uygun düşmeyen bir biçimde) üstün kaynaklar üzerinde, başlangıçta mülkiyet hakkının olmadığını varsayarak başlar. Herkes sığır sürüsünü en güzel otlak sahasında besleyebilir veya madenini zengin bir mineral yatağına kurabilir veya bir petrol havzasına petrol kuyusu açabilir. Bu şartlar altında üstün kaynaklara karşı aşırı talep olacak ve bu kaynaklar hızla tükenecektir. Ancak tüm kapitalistlerin aynı teknolojiye erişimi olacak ve kâr oranı eşitlenecektir. Modern kaynak dağılımı teorisi bu durumu "müştereklerin trajedisi" olarak görür ve aşırı talep baş gösterdiğinde kaynakların dağılımının verimsizlikle sonuçlanacağının altını çizer. Öte yandan Marx, bu durumu kapitalist ile kaynak sahibi arasında yeni bir toplumsal ilişkinin ortaya çıkacağı bir zemin olarak görür.

Şimdi farz edelim ki, nadir bulunan üstün nitelikli kaynaklara ilişkin mülkiyet hakkı belirlenmiş olsun. Bu durum, belirli bir kişi veya bir özneye, üreticileri üstün nitelikli kaynaklara erişmekten mahrum bırakabilecek bir gücün sağlandığı anlamına gelir. Kaynak sahibi, kapitalist üreticinin üstün nitelikli kaynağı kullanarak sahip olacağı artık değerin belirli bir payı için pazarlık edebilir. Aslında kaynak sahibi bu pazar-

lıkta, bu kaynağın kullanımı sayesinde ortaya çıkan maliyetteki azalmanın sonucu olarak elde edilen tüm fazladan artık değeri daima kendine ayırabilir. Rant miktarı bundan az olduğu sürece, kapitalist kaynağı kullanmaya yönelik bir motivasyona sahip olur; eğer daha fazla ise kapitalist başka bir yere gider.

Marx bu teoriyi bir değirmen için güç kaynağı olarak kullanılabilecek olan bir akarsuyun sahibinin durumunu inceleyerek betimler. Farz edelim ki, alternatif üretim yöntemi, değirmene buharlı bir motor ile güç sağlamak olsun ve buhar teknolojisi ile sağlanmış çıktının maliyeti 90 dolar olarak gerçekleşsin. Kâr oranı %33,33 ve sermaye devir hızı 1 ise (yani maliyet aynı zamanda yatırılmış olan sermayedir) çıktının fiyatı (buhar teknolojisi kullanımda olduğu sürece) 120 dolara, yani 90 dolarlık maliyetle 30 dolarlık kârın toplamına eşit olacaktır (90 doların %33,33'ü). Kapitalist eğer akarsuyu kullanırsa, buhar motoru kullanması durumunda ödemesi gereken bazı masraflardan kurtulacaktır. Farz edelim ki, çağlayan kullandığımızdaki üretim maliyeti sadece 60 dolar olsun. Rantın olmadığı durumda, üretici her bir birim çıktı için 60 dolarlık bir kârın sahibi olacaktır. Üreticinin kâr oranı ortalama kâr oranı olan %33,33'ün oldukça üzerindeki bir değer olan %100'dür. Bu durumda Marx, akarsuyun sahibinin birim çıktı başına 40 dolarlık bir rant için pazarlık edebilecek bir konumda olacağını, üreticiyi 60 dolar olan maliyeti üzerinden –buhar motorunu kullanması durumuyla tamamen aynı olacak şekilde– 20 dolarlık bir kâr bırakacağını ve akarsu kullanılarak yapılan üretimin kâr oranını ortalamaya eşitleyeceğini ileri sürer.

Bu çözümlemeyle ortaya çıkan önemli sonuç, rantın toplumsal olarak ortaya çıkarılmış bir gelir olduğu ve herhan-

gi bir kaynağın değer üretme gücüne karşılık gelmediğidir. Örneğin, biraz önce incelenen durumdaki buharlı üretimin maliyeti 60 dolara düşerse, akarsu tamamen aynı üretken niteliklere sahip olsa da, akarsu sahibinin bir rant elde etmek için sahip olduğu güç ortadan kalkar. Eğer akarsu üzerinde mülkiyet hakkı olmasaydı, potansiyel üretkenliği aynı kalacak ancak rant olmayacaktı.

Farklılık rantının bu çözümlemesi, her ne kadar Marx, Ricardo'nun çıkartmaya çalıştığı bazı sonuçlarla ilgili belirgin tereddütlere sahip olsa da temel hatlarıyla Ricardo'nun rant teorisiyle benzerlikler gösterir.

Mutlak Rant *(Kapital, 3.45)*

Marx zamanının bir kısmını mutlak rant konusunu çözümlemeye ayırmıştır. Bu kavram, modern toplumsal ilişkiler bakış açısından biraz gizemlidir. Mutlak rant, görece verimliliğinden bağımsız şekilde bir toprak sahibince cebren zapt edilmiş bir kaynağa erişim için ödenen paradır. Bu gibi ödemeler, on dokuzuncu yüzyıl Almanyasında kırsal toplumsal ilişkilerdeki siyasette önemli bir rol oynamıştı. Bu nedenle, her ne kadar yirminci yüzyılın gelişmiş kapitalist ülkelerinde oldukça önemsiz bir rolü olsa da, Marx bu konuyla ilgilenmiştir.

Toprak sahipleri mutlak rantı sadece özel anlaşma veya yasal baskı yoluyla tezgah kurarak uygulamaya koyabilir. Bu tür tezgahlar olmadığında, toprak sahipleri arasındaki rekabet rantın mutlak bileşenini sıfırlanmaya zorlar. Marx bu noktayı, mutlak rantın sınıfsal bir olgu olduğunu ve köylüler ve kapitalist çiftçilerle ilişki içinde bir sınıf gibi örgütlenen toprak sahiplerinin güç ilişkilerini yansıttığını ortaya koyarak ifade eder. Toprak sahipleri arazinin mevcut verimliliğinden bağımsız şekilde sadece bir sınıf olarak erişim ücreti uygulayabilirler.

Toplumsal Artık Değer Olarak Rant *(Kapital. 3.37)*

Rantı kapitalistler ödediği sürece (farklılık rantı veya mutlak rant olması fark etmez), toplumsal artık değerin bir parçasıdır. Varlığı, değer üretimi veya artık değere el konulmasını yöneten, Marx'ın geliştirmiş olduğu genel ilkeleri değiştirmez.

Kıt kaynaklar üzerinde rant uygulamasının olmasının, kıt üstün kaynaklar üzerinde mülkiyet hakkının olmadığı ve aynı zamanda tüm kapitalistlerin aynı tekniklere erişimlerinin olduğu bir durumla karşılaştırıldığında üretim fiyatı üzerinde etkisinin olacağı doğrudur. Akarsu örneğinin ortaya koyduğu gibi, bir kapitalist, rantı brüt kârdan düşülüyor olarak görür. Üretim fiyatı, sermayenin, kullanımda olan en verimsiz kaynaklar üzerinden ortalama kâr oranına el koyabileceği bir noktaya yükselmek durumundadır ve daha iyi durumdaki kaynaklar üzerindeki rantlar ise buna bağlı olarak, onlarla birlikte kullanımda olan sermayeler üzerindeki kâr oranını eşitleyecek seviyelere gelirler.

Rant getiren ve el konulmuş kıt kaynakların olmadığı durumda, kapitalist bir sistem için, toplumsal sermayenin sektörler arası dağılımını bilmeden üretim fiyatlarını hesaplamak mümkündür. Bu şekilde hesaplama, sermaye bir sektörden diğer bir sektöre yer değiştirdikçe maliyet koşulları değişmeyeceğinden dolayı mümkündür. Ancak el konulmuş kıt kaynaklar olduğunda, bir sektördeki üretim ölçeği kullanılan marjinal kaynağın kalitesini ve dolayısıyla da o sektördeki üretim fiyatını etkileyecektir. Akarsu örneğinde, değirmen sektörünün toplumsal çıktısı hiç bir buhar üreticisinin faaliyet gösteremeyeceği bir seviyeye düşseydi ve akarsu yöntemi kullanımda olan en yüksek maliyetli üretim yöntemi olsaydı, çıktının fiyatı üretici asgari maliyetleri ve sermaye yatırı-

mı üzerindeki ortalama kâr oranını elde edene kadar düşerdi. Rant ortadan kalkar ve o sektörde üretim fiyatı değişirdi.

Faiz *(Kapital, 3.21-3.25)*

Faiz ve Borç Verme *(Kapital, 3.21-3.22)*

Biri bir diğerine borç verdiği zaman, borç veren taraf genellikle geri ödeme için sadece borç verilen tutar kadar değil, aynı zamanda *faiz* olarak adlandırılan ek bir tutar için daha pazarlık edebilme konumunda olur. Faiz, artık değerin en basit şeklidir çünkü paranın borç verilmesiyle faizin elde edilişi arasında hiçbir süreç yoktur. Marx'ın şematik terimleriyle, faizin şekli alttaki gibi gösterilir:

$$P - P + \Delta P \qquad (7.1)$$

Burada P borç verilen para veya anapara, ΔP faiz veya anapara ile birlikte geri ödenen artık değerdir.

Faiz tutarını anaparaya ve borcun sürdüğü zaman süresine böldüğümüzde saf getiri oranını, yani *faiz oranını* buluruz. Örneğin borç veren taraf 1 yıl için 1000 dolar veriyor ve yıl sonunda geriye 1100 dolar alıyorsa, faiz 100 dolardır ve faiz oranı yıllık %10'dur.

Faiz biçimi muhtemelen para kadar eskiye dayanır ve dolayısıyla meta biçimi kadar eskidir. Ancak farklı toplumlarda borç alan ve verenlerin motivasyonları gibi faiz oranını açıklayan ilkeler de farklılık gösterebilir. Örneğin eski Roma'da borç alan kimseler genellikle, saltibi öldükten sonra kendilerine kalacak olan bir mülkün belirli bir kısmını önceden harcamak isteyen varisler olurdu. Bu örnekte borç üzerindeki faiz ödemesi, muhtemelen varisin daha önce ölmesi durumuna karşı borç vereni koruyacak şekilde bir sigorta primi un-

sunu da içermekteydi. Geleneksel tarım topluluklarında yetersiz bir hasat elde eden köylüler de hayatlarını idame ettirebilmek için genellikle borç alırlardı. Modern kapitalist toplumlarda borç alma ve verme işlemlerinin büyük çoğunluğu, amaçları artık değer elde etmek ve iflas tehdidi ile karşı karşıya kaldığı durumlarda ekonomik devamlılığını sağlamak olan kapitalist firmalarca gerçekleştirilir. Buna karşın önemli bir kısım borç alma ve verme işlemi, satın aldığı evi ve kişisel harcamalarını finanse etmek için borçlanan hanehalklarını ve devleti de içerir.

Faiz ödemesi meta eşdeğeri olmayan bir değer transferini içerdiği için faizin temeli her zaman için eşitsiz değişimde veya sömürüdedir. Sömürü şekli doğrudan veya dolaylı olabilir. Kendi emeği ve ürettikleriyle faizini ödeyen borçlu yoksul köylü, doğrudan sömürülmektedir. Sonunda (kölelerin sömürülmesine dayalı olan) mal ve mülkten gelen gelirle faiz ödemesini yapan Romalı varis ve ücretli emekten elde ettiği artık değerle faiz ödemesini yapan kapitalist firma, faizlerini bir başkasını sömürmek suretiyle ödemişlerdir. Faizi sömürüye veya eşitsiz değişime dayandıran çözümleme, borçlanma işlemini harekete geçiren motivasyon unsurlarıyla ilgili hiçbir ipucu vermez: İki taraf da oldukça tatmin olmuş olabilirler ve borçlanma ve borç verme fırsatının tamamen iyi bir şey olduğuna inanabilirler. Ancak toplumsal bir bakış açısıyla, transfer edilen değer, toplumsal emekten kaynaklanmak zorundadır ve faiz şekli göstermektedir ki faiz elde eden taraf, karşılığında doğrudan eşdeğer emek süresi feda etmemektedir.

Kapitalist Üretimde Faiz *(Kapital, 3.23)*

Gelişmiş kapitalist toplumlarda her ne kadar hanehalkı ve devlet borçlanması kayda değer ise de Marx, işlemlerinin

faiz oranının şekillenmesinde baskın ve belirleyici olduğunu düşündüğü kapitalist firmaların borçlanmasına odaklanmıştır. Kapitalist, başlangıçta para sermaye olarak sermaye devresine eklemek ve sonucunda artık değer elde etmek için borç alır. Borçlanma işin içine dahil olduğunda, Marx'ın sermaye devresi çizelgesi şu şekle dönüşür:

$$P_0 - P - M\{\ddot{U}A,\ EG\}\ldots\ (\ddot{U})\ldots\ M' - P' - P'_0 \qquad (7.2)$$

Burada *P0* borç verenin borçlanan kapitaliste aktaracağı başlangıçtaki parayı temsil eder. Daha sonra herhangi bir para, sermaye gibi sermaye devresine girer ve artık değerin elde edilmesine katkıda bulunur. P'_0 borçlu kapitalistin borç veren kapitaliste anapara ve faiz karşılığı yaptığı geri ödemedir.

Böylelikle Marx, kapitalist firmalar tarafından gerçekleştirilen faiz ödemesinin, kapitalist üretimde elde edilmiş olan artık değerin bir parçası olduğu sonucuna ulaşır. Oysa kapitalist bir toplumdaki tüm faiz ödemeleri, kapitalist firmalarca yapılan faiz ödemeleri değildir. Örneğin işçi hanehalkları, ev satın almak veya tüketim harcamalarını finanse etmek için borç alabilirler. Faizi doğrudan ücretlerinden öderler. Böyle bir işlemdeki faiz, kesin olarak sömürüyü temsil eder çünkü işçi hanehalkı bir eşdeğeri olmaksızın toplumsal emek süresindeki hakkının bir kısmından vazgeçer, ancak bu, emek gücünün alımı veya satımı şeklindeki bir sömürü değildir. Yine, faizin kökeni sömürüde yatmaktadır demek, bu işlemin adil olmadığı veya irade dışı olduğu anlamına gelmez. İşçi ve borç verenin her ikisi de kendilerini içinde buldukları toplumsal durum dikkate alındığında, borç işlemi nedeniyle hallerinden oldukça memnun olabilirler. Devlet borçları devlet gelirlerinden geri ödenir. Bu artık değerin kaynağı-

nı anlayabilmek için, kapitalist artık değerin vergilendirilerek paylaşılmasının veya ücretler üzerindeki vergilerin veya doğrudan devlet tarafından örgütlenmiş kapitalist üretimden doğan artık değerin sayılabileceği, devlet gelirlerinin kaynağına göz atmamız gerekir.

Faiz Oranının Dışsallaştırılması *(Kapital, 3.24)*

İleri düzeyde gelişmiş kapitalist ekonomilerde, borçlanma ve borç verme günlük ticaretin rutin ve bürokratikleşmiş bir özelliği haline gelir. Bir tarafta borç alanlar arasındaki rekabet, diğer tarafta borç verenler arasındaki rekabet, herhangi diğer bir piyasa fiyatı gibi, dahil olan öznelerin kararlarına dışsalmış gibi görünen piyasa faiz oranını şekillendirir. Her ne kadar faizin kaynağı aslında kapitalist bireylerin el koyduğu artık değerdeyse de her kapitalist, faiz oranını kendisinin dışındaki zorunlu bir gerçek gibi görür. Kapitalist toplumun daha esrarlı yanılsamalarından birçoğunu bu süreç yaratmaktadır.

Öncelikle kapitalist el koyduğu artık değeri, kendi sermayesini borç verseydi alabileceği faiz miktarıyla, (pozitif ya da negatif olabilecek) geri kalan miktar arasında bölmeye sürüklenir. Kalan miktarı, yani yatırılmış olan sermaye üzerinden piyasa oranındaki faizin ödenmesinden sonra geriye kalan artık değeri, Marx *işletme kârı* olarak adlandırır. Kapitalist kendi para sermayesini piyasa faiz oranı üzerinden borç verebileceği için, artık değerin faiz bileşeni kapitalistin verdiği üretim kararlarından bağımsız bir parasal getiri gibi görünür. Oysa işletme kârı, iyi veya kötü kader ya da iyi veya kötü kararlar nedeniyle yükselir veya düşer; böylelikle de kendisinin doğrudan üretim sürecini idare etmesinin bir getirisi gibi görünür. Bu algılama, kârın, işçilerin sömürülmesinden orta-

ya çıkan toplumsal artık değer değil, yönetimin, risk almanın veya gözetim harcamalarının bir getirisi olduğu düşüncesinin önemli bir kaynağıdır.

Kapitalistin faiz oranını bir maliyet olarak görmesi için borç almış olması gerekmez. Para sermayesini faiz oranıyla borç vermiş olabileceği için, faiz oranı onun için kendi sermayesini kendi üretim sürecinde kullanmasının bir fırsat maliyeti gibi görünür. Yalnızca piyasa faiz oranına eşdeğer bir kâr elde etmeyi başarabilmişse, her ne kadar toplumsal bakış açısından toplumsal artık değere el konulmasına katkı sağladıysa da, bir anlamda girdiği zahmete karşılık gösterebileceği herhangi bir kazancı olmamıştır.

Faiz oranı toplumsal bir olgu olarak ortaya çıktığında, kapitalist toplumdaki herkes parayı, borç verilmesi durumunda faiz oranı üzerinden artacak şekilde büyüme potansiyeli olan bir değer olarak görmeye mecbur kalır. Bu nedenle faiz oranı, sadece kapitalist için değil, ekonomi dahilindeki her harcama kararı için bir fırsat maliyetini teşkil eder. Herkes sürekli olarak, her harcamayla, parayı faiz oranında artmaya bırakma seçeneği arasında mukayese yapmak zorundadır. Bu gereklilik, getirileri belirli bir gecikmeyle gelecekte ortaya çıkacak olan harcamalara karşı sistematik bir önyargının gelişmesine sebep olur. İktisatçılar, kapitalist toplumda gelecekteki getirilerin değerini düşüren bu yaygın eğilimi gözlerken, ortaya çıkan davranışı *zaman tercihi* olarak adlandırır. Aslında bazı iktisatçılar, faiz oranının, bireylerin psikolojik yapısında doğuştan var olan bir zaman tercihi nedeniyle ortaya çıktığını ileri sürmeye çalışmışlardır. Marx gerçeğin bunun tam tersi olduğunu ileri sürer: Kapitalist toplumda, bireylerin kararlarında bir zaman tercihine yol açan unsur, artık değere el konulması temelinde ortaya çıkan faiz oranıdır.

Faiz Oranının Belirlenmesi

Kapitalist üretimin baskın olduğu bir ekonomide, borçlanan ve borç veren taraflar, temelde kapitalist firmalardır. Hanehalkları ve devlet, kapitalist borçlanma ve borç verme ile yaratılmış olan para kaynaklarının bulunduğu devasa piyasanın içinde yer alıyor olabilirler ancak Marx'ın varsayımına göre faiz oranı, kimi bir tarafta borç veren, kimi diğer tarafta borçlanan olarak yer alan kapitalist firmaların arasında gerçekleşen pazarlık sırasında ortaya çıkar. Bankaların veya diğer finansal aracı kurumların varlığı, bu tabloyu belirgin bir şekilde değiştirmez. Birbirleriyle doğrudan pazarlık etmek yerine, borç alan ve borç veren tarafların her biri, aracılarla faiz oranı seviyesi üzerine birbirinden ayrı şekilde pazarlık ederler.

Marx, faiz oranı seviyesini kâr oranıyla bağlantılı şekilde belirleyen genel bilimsel bir ilkenin olmadığını ileri sürer.

> Bir ülkede geçerli olan ortalama faiz oranı –sürekli olarak dalgalanan piyasa oranlarından ayrı olarak– herhangi bir yasa ile tespit edilemez. Bu evrende, iktisatçıların doğal bir kâr oranından ve doğal bir ücret oranından sözettikleri anlamda doğal bir faiz oranı diye bir şey yoktur... Ortalama rekabet koşullarının, borç veren ile alan arasındaki dengenin, borç verene neden %3, 4, 5, vesaire oranında faiz ya da brüt kârın %20 veya %50 gibi belirli bir yüzdesini vermesi gerektiğini açıklayabilecek iyi bir gerekçe yoktur. Rekabetin, sırf rekabet olarak herhangi bir şeyi belirlemesi halinde, bu belirleme rastlantıya bağlı, tamamen gözlemsel bir belirlemedir ve ancak ukalalık ya da fantezi, bu rastlantıyı bir zorunluluk gibi göstermeye kalkışacaktır. (1894, s. 362–363)

Olağan koşullar altında, faizin el konulan artık değer miktarının toplamının üzerine çıkmaması gerekir, çünkü bu takdirde borç alanların borç almak için bir nedenleri kalmayacaktır. Benzer şekilde faiz oranı eksi değerlere düşemez çün-

kü bu takdirde de borç verenlerin borç vermek için bir istekleri kalmayacaktır.

Ukalalık yapma ve fantezi kurma riskini göze alarak, Marx'ın faiz oranı açıklamasını belirli yönlerde ilerletmeye çalışabiliriz. Öncelikle yirminci yüzyıl koşulları altında, değer açısından faiz oranı eksiye düşebilir çünkü çoğu potansiyel borç veren için değeri sıfır getiri oranında tutabilmenin güvenli bir yolu yoktur. Modern bir para sisteminde potansiyel bir borç veren, bir bankaya veya devlete nakit para yatırmak suretiyle borç verebilir ya da varlıklarını, muhafaza etmesi, koruması ve nakde dönüştürmesi maliyetli olan fiziksel meta stoklarına çevirebilir. Marx'ın aklında açıkça, borç verenin borç vermek yerine, düşük bir maliyetle altın tutmayı seçtiği bir meta para sistemi bulunmaktadır.

İkincisi, kâr oranı veriliyken, faiz oranını yöneten bazı önemli sistematik ilkeler mevcut olabilir.

Kapitalist firmalar eğer değerin üretimi ve nakde çevrilmesinde belirsizliklerle karşılaşmadılarsa, fiilen borçlanmak için doğabilecek masrafları da içerecek şekilde, faiz oranını muhtemelen kâr oranıyla aynı oranda teklif edeceklerdir. Aldığı bir borç üzerinden ortalama bir kâr oranını elde edebileceğinden kesin emin olan bir kapitalist firma, faiz oranı bu ortalama kâr oranından düşük olduğu sürece borçlanmaya istekli olmaya devam edecektir ve faiz oranı ortalama kâr oranına ulaşmadıkça da borç vermeye istekli olmayacaktır.

Ancak gerçekte artık değere, bireysel sermaye düzeyinde el konulması kesinlikten uzaktır ve sermaye faiz zorunluluklarını karşılamada kronik şekilde yeterli miktardaki artık değeri gerçekleştiremediği durumda, iflas yoluyla ekonomik anlamda bir yok oluş olasılığıyla karşı karşıya gelir. Bu koşullar altında, faiz oranı ile kâr oram, gerçekleştirmiş oldukları kâr

oranları ve iflas riskleri bakımından kapitalist firmaların dağılımına bağlı olarak birbirinden farklılaşabilir.

Marx'ın faiz oranı teorisi, faiz oranının zaman içinde herhangi bir anda meydana gelen yeni borçlanma işlemlerinde şekillendiğini vurgulayan ödünç verilebilir fon teorilerinin geleneğine aittir. Faiz oranının öncelikle eski borçların ikinci el piyasalarında şekillendiğini ileri süren likidite tercihi teorileriyle (Keynes, 1936) karşıtlık oluşturur.

Hayali Sermaye

Bir faiz oranı borç alma ve verme işlemlerinin kargaşası arasında ortaya çıktığında, başka şaşırtıcı ekonomik etkiler de meydana getirir. Kapitalist üretimde artık değere el konulmasıyla ortaya çıksın ya da çıkmasın her gelir akışı faiz oranına bağlı olan bir fiyatı –*getiri değerini*– denetimine alacaktır.

Örneğin devlet tahvillerini ele alalım. Devlet kendi tahvilini elinde bulunduran bir kişiye yılda 100 dolar ödemeyi taahhüt ederek bir gelir akışı yaratır. Eğer faiz oranı %10 ise ve akışın süresiz olarak devam etmesi bekleniyorsa (geri ödeme tarihi bulunmayan tahvil) bir yatırımcı tahvile karşılık 1000 dolar ödemeye istekli olacaktır. Bu 1000 dolar, yatırımcı için bir sermaye gibidir çünkü yatırımcı bu parayı devlet tarafından geri ödenecek olan bir faiz akışına karşılık öder; ancak ödenen bu para halihazırda kapitalist üretime yatırılmış olan hiçbir değere karşılık gelmez çünkü faiz, devletin gelir kaynaklarından ödenmektedir. Marx bu sermaye değerini *hayali sermaye* olarak adlandırır çünkü sahibine bir sermaye değeri gibi görünür ancak aslında toplumsal üretken sermayenin gerçek bir parçası değildir.

Birçok benzer olgu kayda değer öneme sahiptir. Halka açık bir şirketin hissesenetleri sahibine kuruluş tarafından ya-

pılan temettü ödemelerinden bir pay alma hakkı sağlar. Bu temettü ödemeleri ve kuruluş işletmesinin fiili kârı arasındaki ilişki çok yakın değildir, çünkü yönetim işletme kârının daha az ya da daha geniş bir miktarını ödemeyi veya işletme kârı akışına nazaran daha sabit bir temettü ödemesi akışı sağlamayı kararlaştırabilir. Piyasa, aynı devlet borcuna karşılık aldığı faiz ödemesini toplam sermayeye kattığı gibi, ortalama faiz oranından muhtemel temettü akışını da sermayeye katacaktır. Ortaya çıkan sermaye değeri, kuruluşça fiilen yatırılmış olan sermaye değerinin oldukça üzerinde olabilir. Bu fazlalık, hayali sermayedir. Hayali sermayedeki iniş çıkışlar finans alanında en dramatik hadiselerin bazılarının nedenidir. Örneğin faiz oranı yükseldiğinde, muazzam miktardaki hayali sermaye bir anda yok olabilir, buna karşın fiilen üretime yatırılmış olan sermaye ya hiç değişmez ya da çok az miktarda değişir.

Tüm üretken doğal kaynakları içeren toprağın fiyatı da benzer bir örnektir. Kıt üretken kaynakların mülkiyeti bir rant geliri akışının elde edilmesini sağladığı için, piyasa bu akışı da faiz oranıyla bağlantılı olarak sermayeye katacaktır. Bu yolla, birikmiş sermayede herhangi toplumsal bir karşılık olmaksızın, hususi anlamda azımsanmayacak kadar çok miktarda bir zenginlik yaratılmış olur.

Ticari Kâr: Üretken ve Üretken Olmayan Emek

(Kapital, 3.16-3.19)

Üretim Yapılmadan Sağlanan Kâr *(Kapital, 3.16)*

İşçiler doğrudan sömürülmeden gelir elde edilen üçüncü önemli örnek, *ticari sermayeyi* içerir. Ticari kapitalist, mevcut metaları üretken bir biçimde dönüştürmeksizin alıp sata-

rak kâr sağlar. Örneğin meta aracıları söz gelimi bitkisel sıvı yağ satın alır ve bir süre elinde tuttuktan sonra sonuçta bitkisel yağa herhangi bir katkıda bulunmaksızın olduğu gibi satarak belirli bir kâr sağlarlar.

Bu *ticari kâr* emek değer teorisi için bir bilmecedir çünkü yeni değer yaratmak üzere hiçbir emek sarf edilmemiştir. Bu nedenle ticari sermayenin kâr olarak el koyduğu artık değerin nereden geldiği sorusu ortaya çıkar.

Bu sorun, sermayenin nakliye veya iletişim hizmetlerine dahil olduğu durumlar için geçerli değildir. Bir metayı, bir noktadan diğer bir noktaya taşımak, onun kullanım değerini değiştirir ve üretimin bir yönünü oluşturur. Üretim sürecinin zorunluluklarından olan iletişim hizmetleri de hammaddeler gibi üretimin doğrudan girdilerindendir. Birçok durumda aynı sermaye bir metanın hem nakliyesi hem de o metanın dönüştürülmesi (sözgelimi daha küçük birimlerde dağıtımı) gibi üretken faaliyetlerle ve metayı sadece almak ve satmak gibi üretken olmayan faaliyetlerle kâr etmek için kullanılabilir. Bu örneklerde ticari kâr sorunu sermaye kârının safi alım ve safi satım faaliyetine karşılık gelen bölümüyle sınırlı kalır.

Ticari Kârın Eşitsiz Değişimdeki Kökeni *(Kapital, 3.17)*

Marx ticari kârın emek değer teorisi çerçevesinde eşitsiz değişimden kaynaklandığını açıklar. Ticari sermayenin metaları değerlerinin (veya üretim fiyatlarının) altında aldığını ve değerlerinde sattığını ileri sürer. Aradaki fark, ticari sermayenin gelirinin kaynağıdır.

Eşitsiz değişim durumunda çoğunlukla olageldiği gibi, bu durum metalarını değerlerinin altında satan meta üreticilerinin çıkarına ters olarak görülmek zorunda değildir. Üretici bir

kapitalist, ticari sermayenin işlevlerini de kendi içine alıp ürettiği metaları nihai tüketicilerine kendi pazarlayabilirdi. Ancak bunun maliyetli ve zahmetli olduğuna dair birçok sebep vardır. Üretici; üretim sürecine, teknolojiye, üretken emek gücünün seferber edilmesine ilişkin oldukça fazla bilgi ve beceriyi denetleyebilirken, piyasa ve dağıtım hakkında çok fazla bilgi sahibi olmayabilir. Bu nedenle metayı nihai tüketici satın alıncaya kadar bekletmeden tam değerinin biraz altına bir aracıya satmak daha ucuza malolabilir.

Bu bakış açısından ticari sermayenin ayrı bir sektör olarak ortaya çıkması, sermaye çizelgesi devresindeki düğümlerden birinin ikiye bölünmesi anlamına gelir. Benzer bir şekilde, mali sermayenin de ayrı bir kategori olarak ortaya çıkışı sermaye devresindeki para sermaye düğümünün ikiye ayrılmasına karşılık gelmiştir. Tarihsel olarak bu iki düğümün üretken sermayeden bağımsızlık seviyesinde bazı salınımlar olduğunu görürüz. Belirli zamanlarda küçük ve iyi örgütlenmemiş üretken sermayelere göre ticari sermaye ve mali sermaye güçlü ve iyi gelişmiş bir durumda olabilir. Farklı zamanlarda üretken sermeyenin bir araya toplanması, onun mali ve ticari işlevleri de yeniden içine almaya çalışmasına yol açabilir.

Ticari sermayenin kârına ilişkin bu görüşün önemli ve analitik sonucu, ticari sermayenin kârlılığını belirleyen unsurların üretken sermayesinin kârlılığını belirleyen unsurlardan farklı olduğu iddiasıdır.

Üretken sermayenin kârlılığını çözümlerken emek verimliliği, üretim sürecinin planlanması ve ücret seviyesindeki değişimleri de göz önüne almak durumda kalırız. Ticari sermayenin kârlılığını çözümlerken ise durumun ticari sermayenin piyasadaki uzmanlık bilgisine veya rekabet konumuna bağlı olduğunu fark ederiz.

Ticari Sermaye ve Kâr Oranının Eşitlenmesi

(Kapital, 3.17)

Ticari sermaye ile üretken sermayenin kârlılıklarını belirleyen unsurların farklı olduğu gerçeğine rağmen, ticari sermaye yine de kâr oranının eşitlenmesi sürecine katılır. Metaları alıp satma yoluyla kâr elde etmek için ticari kapitalistin belirli bir miktar sermayeyi bağlaması gerekir ve bu sermaye ortalama kâr oranına erişme eğilimindedir. Ayrı bir ticari sermaye sektörünün geliştiği noktada, ticari sermayeler arasındaki rekabet eşitsiz değişimin derecesini, ticari kapitalistlerin kendi gelirlerinin ortalama kâr oranını ancak karşılayabileceği seviyeye kadar daraltmaya çalışır.

Bu etki, emeğin değil de sermayenin kendi başına değer yarattığı yönündeki yanılsamayı güçlendirir. Aşırı uç durumlarda, ticari sermaye kârının sarf edilen emekle veya üretimle hiçbir ilişkisinin olmadığı çarpıcı bir şekilde ortadadır. Marx'ın açıklaması ticari sermaye üzerindeki kârın, yaratılan ve üretken sermayenin el koyduğu ancak ticari sermaye ile paylaşılan artık değerin nasıl bir parçası olarak görülebileceğini ortaya koymaktadır.

Üretken ve Üretken Olmayan Emek ***(Kapital, 1.16, 3.17)***

Ticari faaliyetler belirli bir ölçeğe ulaştıklarında sermayeye duyduğu kadar emeğe de ihtiyaç duyarlar. Alım ve satım işlemlerinin yürütülmesi, kayıtların tutulması ve piyasa bilgilerinin elde edilmesi insan zamanını ve gayretini gerektirir. Ancak toplumsal bakış açısıyla bu faaliyetler toplam kullanım değeri çıktısına artık değer eklemezler. Üretildiği andan itibaren değerin ve artık değerin tekrar dağıtılması mücadelesiyle ilgilidirler.

Marx, Adam Smith'in vurgulamış olduğu, *üretken* ve *üretken olmayan emek* arasındaki ayrımı ele alır. Smith (1776, 2. Kitap, 3. Bölüm) üretken emeğin birbirleriyle tutarlı olmayan pek çok kısmi tanımını yapmıştır. Başlangıç noktası, kapitalist tarafından işe alınan emek ile ev hizmetçilerinin sağladığı emek arasındaki karşıtlıktır. Sanayi işçisi piyasada üretim maliyetlerini çıkarmak ve üzerine bir artık değer elde etmek üzere satılacak olan bir meta üretir. Oysa hizmetçi işverenine doğrudan bir hizmet sağlar ancak piyasaya yönelik hiçbir şey üretmez. Smith ilk tür emeği kendi maliyetini geri ödediği ve bir artık değer meydana getirdiği için *üretken*, ikincisini ise değer üretmemenin yanı sıra değeri tükettiği için *üretken olmayan* emek olarak adlandırır. Smith ne yazık ki bu görece açık olan ayrımı, oldukça farklı bir diğerini ortaya koymak suretiyle kafa karıştırıcı bir hale getirmiştir. Bu diğeri, fiziksel bir ürün üreten emek ile hizmet üreten emek arasındadır. Buradaki sorun, piyasada maliyetini aşan fiyata satılan bir hizmeti üreten emeğin, dayanıklı fiziksel bir nesneyi satılmak üzere üreten emek kadar ilk anlamında üretken olduğudur. Son olarak Smith, üretken emeğin toplumsal zenginliği arttırdığını, oysa üretken olmayan emeğin bu zenginliği tükettiğini ileri sürerek bireysel ve toplumsal bakış açıları arasındaki önemli bir ayrımı ortaya koymuştur. İngiltere Kralı'nın toplumsal zenginliği üretmeyip tükettiği için, ordu, donanma ve genel olarak devlet bürokrasisindekiler gibi üretken olmayan bir emekçi olduğuna dair ünlü tespitini bu bağlamda yapmıştır. Buradaki karışıklık, toplumsal bakış açısından üretken olmasa da emeğin tek bir kapitaliste artık değer sağlamak için kullanılabileceğidir. Örneğin meta reklamına tahsis edilmiş olan emek, eğer iki rakibin çabaları aynı fakat karşıt etkilere sahipse, dolayısıyla da birbirinin etkisini aslında yok ediyorsa, toplumsal anlamda

tamamen üretken olmayan emektir. Ancak eğer reklam hizmetleri bu amaçla kurulmuş olan firmalarca meta gibi üretiliyorsa, her harcanan emek kendi maliyetini çıkarmakta ve onu çalıştıran kapitaliste, her ne kadar üretken sektörlerden aktarılmış olsa da, bir artık değer kazandırmaktadır.

Marx, Smith'in ortaya çıkardığı karışıklığı bir nevi diyalektik bir şaka ile vurgular. Öncelikle her üretim biçiminin üretken ya da üretken olmayan emeği kendi bakış açısından ve kendi mantığı çerçevesinde tanımlayacağını söyler. Söz konusu karışıklık, ileri sürdüğüne göre, Smith'in, üretkenlik kavramının değere veya artık değer üretkenliğine sıkıca bağlı olduğu özellikle kapitalist ekonomiyi tarif ettiğinin farkında olmamasıdır. Oysa daha akılcı şekilde örgütlenmiş bir toplumda üretken kelimesi insan ihtiyaçlarını karşılayan faaliyetlerle ilgili olabilecekken, kapitalist toplumda artık değer üreten faaliyetlerle ilgilidir. Marx bu ayrımı akılcı biçimde yeniden inşa edebilmek için kapitalist toplumda, toplumsal artık değere ve dolayısıyla potansiyel sermaye birikimine katkı sağlayan emeği, üretken olarak görmemiz gerektiğini ileri sürer.

Öncelikle bu tutum, Smith'in açıklamasını karmaşık hale getiren, dayanıklı nesnelerin üretimi ile hizmetler arasındaki ayrımı reddeder. Nakliye ve iletişim gibi hizmetler, toplumsal artık değere dayanıklı fiziksel nesnelerin üretimininki kadar katkı sağlayabilirler. Ancak artık değer üretilip üretilmediğinin toplumsal sınamasının yapılmasında ısrar ederek Smith'in birinci tanımlamasının da ötesine geçer. Yukarıda tarif edildiği gibi, ürün reklamı yapan emek, kendi kapitalisti için kesinlikle artık değer üretmektedir; ancak aynı kesinlikle toplumsal artık değere katkı sağlamadığı, daha ziyade onu tükettiği söylenebilir; yani o halde üretken olmayan emek olarak görülmelidir.

Smith'in ayrımını yeniden inşa ederken Marx'ın onu evrensel bir kategori olarak tasdik etmediğini unutmamak çok önemlidir. Farklı bir üretim şeklinde, toplumsal üretkenliği tanımlamak için muhtemelen farklı bir grup kategori ortaya çıkabilecektir. Ancak üretken emeğin toplumsal bakış açısıyla artık değer üreten emek olarak tanımlanması kapitalist üretim açısından anlamlıdır ve sermaye birikiminin çözümlenmesinde önemli yer tutar.

Üretken emeğe ilişkin olarak uygun ve tutarlı bir tanıma sahip olmanın, onu somut şartlar dahilinde ölçebilme sorununu çözmeyeceğinin farkında olmak önemlidir. Çoğu örnek göreceli olarak tartışma götürmeyebilir ancak her zaman için sınırda olan kolayca çözülemeyecek örnekler de olacaktır. Özellikle yirminci yüzyıl kapitalist toplumundaki herkes kabul etmelidir ki, üniformalı hizmetçiler toplumsal ürünün bir tüketim şeklini temsil etmektedir; dolayısıyla da üretken olmayan emek olarak görülmek durumundadırlar: Peki, bu durumda temel araştırmalarda görev alan mühendis ve bilim insanları ile ilgili ne söylenebilir? Ürünleri (temel bilgi) metaya dönüşmez ve piyasada doğrudan satılamaz. Kendilerinin ve laboratuar asistanlarının aldıkları ücretler, kullandıkları teçhizat ve ortamlar gibi kaynaklar çoğu modern kuruluşta artık değer üzerinden karşılanır. Öyleyse aynı şekilde, temel araştırmaların da üretken olmayan emek olarak görülebileceği iddia edilebilir.

Yararlı, Gerekli ve Üretken Emek

Son örnek, bu alanda teorik kavramların anlamları konusunda ne kadar dikkatli olmamız gerektiğini oldukça etkili bir biçimde ortaya koyar. Çoğu insan buna, temel araştırmaların modern kapitalist toplumlar için hayati önem taşıdığı-

nı ve verimliliğin ve yaşam standartlarının arttırılması için gerekli olduğunu, üretken olmadıkları iddiasının saçma olduğunu ileri sürerek tepki gösterir. Adam Smith'in okuyucuları, onun İngiltere Kralı'nın üretken olmadığıyla ilgili tespitini daha ılımlı karşılamışlardı.

Bu karmaşayı çözmek üzere Marx ve Smith yararlı, gerekli ve üretken emek arasında bir ayrımı ortaya koyarlar. Örneğin devlet bürokrasisini (Kralı da içine alacak şekilde) ele alalım. Smith bu görevlilerin üretken olmasalar bile toplumun sürekliliği için oldukça gerekli olabileceklerini ileri sürer. Benzer bir şekilde, Marx da silahlı kuvvetlerin –her ne kadar artık değeri üretmek yerine tüketseler de– kapitalist toplumun yeniden üretilmesinde oldukça gerekli olabileceğini ileri sürer.

Satılabilir bir meta üretmediği için kapitalist toplumda üretken olmadığı öngörülen ancak kesinlikle yararlı olan birçok zahmetli faaliyet mevcuttur. Örneğin çocuk bakımı ve ev temizliği işleri toplumun yeniden üretilmesi için açıkça gereklidir ve son derece yararlıdır. Ancak bu emek çoğunlukla aile içi üretim ilişkileriyle yürütüldüğü için genellikle satılabilir bir ürün olarak ortaya çıkmaz veya doğrudan artık değer üretmez; dolayısıyla da üretken değildir. Araştırmacı bilim insanı ve tanıtım reklamı yazarında olduğu gibi, ev işlerini yapan kişinin artık değer üretimine dolaylı olarak (söz gelimi emek gücünün yeniden üretim maliyetlerinin düşük tutulmasını sağlamak suretiyle) katkı sağladığı öngörülebilir. Ancak üretken emeğin anlamını sermayenin yeniden üretimine dolaylı yoldan katkıda bulunan tüm faaliyetleri içine alacak şekilde genişletirsek, bir süre sonra ortada üretken olmayan diye nitelendirebileceğimiz bir faaliyet kalmaz. Üretken emeğin ya dar ama anlamlı bir tanımına bağlı kalmak ya da tümden bu ayrımdan vazgeçmek daha uygun olabilir.

Eğer bir kimse, çoğu neo-klasik iktisatçı gibi, gelir sağlayan herhangi bir faaliyetin bir ürün ya da hizmet üretimine karşılık gelmesi gerektiği görüşüne katılıyorsa, onun için bu ayrım çok fazla bir anlam ifade etmeyecektir. Aslında bu tutum, toprak ve sermaye sahiplerinin katma değerin bir bölümüne el koyma konumunda olmalarından dolayı, toprak ve sermayenin katma değerin belirli bir kısmını ürettiğini savunan neo-klasik görüşle tam uyumludur. Benzer şekilde bu iktisatçılar, finansal hizmet üreticilerinin veya reklamcıların, piyasada para ettiklerinden dolayı, yiyecek veya giyim üreticileriyle aynı manada bir ürün veya hizmeti ürettiklerini ileri sürerler. Neo-klasik iktisatçıların bu görüşüne karşı tek istisna, gelirleri zorunlu vergi sistemi ile ortaya çıkan ve dolayısıyla değer anlamında üretken olmayan devlet bürokrasisidir.

Üretken Olmayan İşçilerin Sömürülmesi *(Kapital, 3.17)*

Ticaret, finansal hizmet ve reklam gibi sektörlerde yer alan ücretli emekçilerin toplumsal artık değere (veya katma değere) katkı sağladıklarının öngörülemeyeceği ve sonuçta üretken olmadıkları gerçeğine rağmen bu aynı işçiler (kolaylık olması için üretken olmayan işçiler olarak adlandıracağız) üretken işçilerle aynı şekilde sömürülmektedirler. Ücretli emek ilişkisi üzerinden sömürü, bir işçi ücret olarak karşılığını aldığı emek saatlerinden daha fazla miktarda emek saati sarf ediyorsa gerçekleşir.

Üretken olmayan işçi, bu anlamda aynı üretken işçi gibidir. Üretken olmayan bir işçi yılda 2000 saat harcıyorsa ve paranın değeri dolar başına 1/15 saatse, bu emek saatinin para karşılığı 30000 dolardır.

İşçinin ücreti söz gelimi 1000 saatlik bir toplumsal emek süresini temsil edecek şekilde yılda 15000 dolar ise, aynı üret-

ken işçilerde olduğu gibi, sarfettiği emek süresinin yarısının karşılığı ödenmemiş demektir.

Bir işçi için bir işin toplumsal üretkenlik derecesini algılayabilmek çok zordur. Üretim planlama kayıtlarını düzenlemekten (ki bu üretken bir emektir çünkü üretim planlama üretim sürecinin doğrudan bir parçasıdır) vergi formlarını düzenlemeye (ki bu üretken olmayan emektir çünkü vergi formlarının işlenmesi yeni bir değerin yaratılmasından çok değerin dağıtılmasıyla alakalıdır) atanan bir memur yaptığı işle ilgili algısında muhtemelen az bir değişiklik yaşayacaktır. Buradaki kritik nokta kapitalist üretim ilişkileri dahilinde hem üretken işçinin hem de üretken olmayan işçinin tüm emek sürelerini işverenleri için sarf etmiş olmaları ve sadece emek sürelerinin bir bölümüne denk şekilde ücret alıyor olmalarıdır.

Amerikan Ekonomisindeki Değer Akımları, 1983

Bu bölümde sunulan görüşleri ileri düzeydeki kapitalist ekonomilerdeki değer üretimi ve değer akımına dair bir fikir sahibi olmak için kullanabiliriz. Kullanacağım rakamlar, Amerika Birleşik Devletleri'nin 1983'teki ekonomik durumunu Başkan'ın Ekonomik Raporu'nda (1984) sunulduğu şekliyle yaklaşık bir şekilde yansıtacaktır ancak bu rakamlar kesin bir tablo ortaya koymaktan çok fikir verici olabilmeleri için yuvarlanmış ve değiştirilmişlerdir.

ABD'nin 1983'teki nüfusu yaklaşık 235 milyondu ve bunun yaklaşık 175 milyonu 16 yaş üzeri ve bakıma muhtaç olmayan kişilerden oluşuyordu. Bu potansiyel iş gücü dahilinde 100 milyon kişinin belirli bir işi vardı ve yaklaşık 10 milyon kişi ise işsizdi veya aktif olarak iş aramaktaydı. O halde 1983'te ABD'deki saklı yedekler ordusunun yaklaşık 65 mil-

yon kişi ve akıcı yedekler ordusunun ise yaklaşık 10 milyon kişi olduğunu söyleyebiliriz

100 milyon çalışandan yaklaşık olarak yarısı üretken emek gerektiren işlerde ve diğer yarısı ise üretken olmayan emek gerektiren işlerde çalışmaktaydı. (Wolff, 1986, 5. Bölüm'de, 1976'da toplam iş gücünün yarısından fazlasının üretken olmayan sektörlerde veya üretken sektörlerdeki üretken olmayan görevlerde istihdam edildiğini öngörür.) Üretken şekilde istihdam edilmiş olan 50 milyon kişi, tüm yıl boyunca yaklaşık olarak 83 milyar saat çalışmıştır.

Bu süre boyunca 2 trilyon 500 milyar dolar yeni değer üretmişlerdir (devlet çalışanlarının ücretleri katma değerin parçası olarak sayılmamıştır.). Toplumda kişi başına üretilen toplam değer 10000 doları aşmıştır. Demek ki her üretken çalışan yılda yaklaşık olarak 50000 dolarlık yeni değer veya her çalışma saatinde yaklaşık 30 dolarlık katma değer üretmiştir. (Bu durum, paranın değerinin her bir dolarlık katma değerde içerilen 1/30 saatlik veya 2 dakikalık üretken emek süresi kadar olduğu anlamına gelir.) Bu üretken işçilerin ücretlerinin yaklaşık değeri 1 trilyon dolar veya üretken işçi başına yıllık 20000 dolar ya da saatte 12 dolardır. Bu rakamlar çeşitli yan ödemeleri de kapsamaktadır. Demek ki cebe giren asıl rakam bundan daha düşüktür. Ücreti 1 trilyon dolar olan bu üretken işçiler artık değer olarak yaklaşık 1 trilyon 500 milyar dolar üretmişlerdir. Bu yüzden üretken işçilerin ortalama sömürülme oranı yaklaşık olarak 1,5 (%150)'dir. Üretken işçiler ücretlerinin eşdeğerini üretmek için çalıştıkları her bir saate karşılık artık değer üretmek için 1,5 saat çalışmışlardır.

Peki, bu inanılmaz miktardaki artık değere ne olmuştur? 1 trilyon dolarlık en büyük kısmı ticaretteki ve devletteki üretken olmayan işçilerin ücretlerini ödemeye harcanmıştır. Rant

ve kira gelirleri yaklaşık 100 milyar dolar, net faiz yaklaşık 250 milyar dolar ve tüm vergiler düşüldükten sonra işletme kârı yaklaşık olarak 150 milyar dolar tutar. Bu rakamlar ekonomik gelişmeye ilişkin bazı şaşırtıcı paradoksları yansıtır. Amerikan ekonomisi emek verimliliğinin oldukça yüksek seviyelerine ulaşmıştır ve sonuçta hem artık değer oranı hem de artık değer miktarı aşırı şekilde büyümüştür. Ancak bu artık değerin büyük bir kısmı ürünün dağıtılmasına ve değerin üretimi sırasında meydana gelen anlaşmazlıkları çözme çabalarına harcanmıştır. Sonuçta değerin göreceli olarak daha az bir kısmı mülkiyet geliri biçimini almış ve bundan daha da az bir kısmı ise işletme kârı şeklinde kapitalistlerin elinde kalabilmiştir.

Bu rakamlar aynı zamanda kapitalist bir ekonomiyi gözlemlerken üretken olmayan emek olgusu düzenli olarak göz önüne alındığına ne kadarlık bir farkın oluşacağını vurgular. Eğer tüm istihdam edilen emeği üretken olarak farz etseydik sadece 500 milyar dolarlık bir artık değerimiz olurdu ve sömürülme oranı ise sadece 0,25 (%25) olurdu. Marx'ın bakış açısına göre, bu şekildeki bir değerlendirme, kapitalist sistemin ulaştığı verimlilik seviyesini ve sağlayabileceği artık değer miktarını ciddi şekilde hafife almamıza sebep olur.

8

Azalan Kâr Oranı

Kapitalist Üretimin Niteliği *(Kapital, 3.13)*

Marx insan toplumunun geliştikçe değişime uğrayan yönleriyle ilgilenmiştir. Ona göre toplumsal bir süreci anlayabilmek, her şeyin ötesinde, deviniminin karakteristik yapısını anlayabilmekti. Emek değer teorisi, basit ve genişletilmiş yeniden üretimin özel durumlarıyla birlikte, kapitalist üretimde olanların betimlenmesi için kullanılabilecek hesaba dayalı bir çerçeve sağlar ancak nitel değişim sorununu doğrudan ele almaz.

Marx, kapitalist üretimin temel niteliğine ilişkin kendine özgü ve iyi formüle edilmiş bir görüşe sahipti. Bu doğrultuda kapitalizmi, *teknik olarak ilerici* bir üretim biçimi olarak görmüştü. Bu düşünce *Komünist Manifesto*'da (Marx ve Engels,1848) ve Marx'ın kapitalist toplumla ilgili tüm eserlerinde canlı bir şekilde ortaya çıkar. Erken sınıflı toplumlar teknik değişimleri hiçbir zaman kapitalizm kadar kurumsallaştırmamışlardır. Kapitalist toplum, üretim yöntemlerinin sürekli olarak kökten değişimini ve bununla birlikte kimi kapitalistlerin servetlerinin sürekli artıp azalmasını, sistemin tümden devamını sağlayan merkezi bir enerji olarak kabul eder. Marx, kapitalist toplumun tarihsel olarak, teknolojinin de dahil olduğu üretim güçlerinin geliştirilmesi misyonuna sahip olduğunu düşünmüştür.

O halde kapitalist üretimin tam olarak anlaşılması, sadece işçilerin sömürülmesindeki artık değerin kaynağının çözümlenmesini ve bir yeniden üretim biçimi olarak sermaye devresinin oluşturulmasını değil, aynı zamanda teknik gelişmelerin toplumsal ilişkiler ve dolaşım üzerindeki etkileri hakkında da bilgi sahibi olmayı da gerektirir. Nicel anlamda teknik değişim sömürü ve sermaye devresini, artık değer oranını, sermaye harcamalarının bileşimini, artık değerin sermayeye katılma oranını ve sermaye devresinin çeşitli aşamalarının devir sürelerini yöneten parametreleri değişime uğratır.

Sermaye Birikiminin Sonuçları *(Kapital, 3.13)*

Marx *Kapital*'de (1894, 13. Kısım) kapitalist toplumsal ilişkilerin kuruluşu ve sermaye birikiminin sonuçlarına ilişkin basit bir taslak otaya koyar. Öncelikle, kapitalistlerin basitçe önceki üretim biçimlerinden miras kalan görece verimsiz teknik üretim yöntemlerini ele geçirdiklerini ileri sürer. Bu yöntemler emeği oldukça verimsiz bir şekilde istihdam ettiklerinden dolayı yüksek miktarda artık emek süresi sağlamakta yetersizdir. Buna karşın, emek hariç diğer tüm girdiler için çok küçük miktarda sermaye harcamasına gerek duyulması nedeniyle kapitalist için avantajlıdır. O halde kapitalist üretimin bu ilk aşamasında, sömürü oranlarının düşük ve aynı zamanda sermaye harcamalarındaki göreceli ücret payının ya da sermaye bileşiminin yüksek olmasını beklemeliyiz. Düşük sömürü oranlarına rağmen, sermaye yatırımlarındaki markup oranı yüksek olabilir çünkü markup oranı q, sömürü oranı ve sermayenin bileşiminin çarpımına eşittir: $q = ek$. Kâr oranı, devir hızları çok yavaş olmadığı takdirde oldukça yüksek olabilir.

Sermaye birikimi üretim yöntemlerini sistematik bir şekilde değiştirerek ilerler (bir süre sonra bu sürece Marx'ın gözünden daha detaylı olarak bakabileceğiz). Marx, belirli bir süre geçtikten sonra, üretim yöntemlerinin daha fazla emek verimliliği sağlayacak ve çok daha fazla miktarda ve değerde emek dışı girdilerin kullanılacağı şekilde dönüşüme uğrayacağını ileri sürer. Emek verimliliğindeki çarpıcı artış, çok daha fazla miktarda artık emek süresi ve dolayısıyla çok daha yüksek oranlarda artık değerin ortaya çıkmasına olanak verir. Marx her ne kadar üzerinde fazla durmasa da, bu süreçte işçilerin reel yaşam standartları artsa dahi bu doğrudur. Bu yeni üretim yöntemleri, her bir birim emek girdisi için çok daha fazla emek dışı girdiye gereksinim duyacaktır. Netice itibariyle de sermaye harcamalarının ücretlerin oluşturduğu kısmı küçülecektir. Marx, uzunca bir birikim döneminin sonunda sermaye devresi parametrelerinin değişeceğini ve sömürü oranı olan e'nin ciddi oranda yükseleceğini, sermaye harcamalarının bileşimi olan k'nın ve markup oranı q'nun aynı şekilde küçüleceğini düşünmüştür.

Buradaki önemli nokta, Marx'ın üretimdeki bu değişim kalıbının rasgele veya kazara olmadığı, sermaye birikiminin kendisinin teknik ilerlemeci yönü nedeniyle ortaya çıkan sistematik bir etki olduğunda ısrar etmesidir. Kapitalist toplumun gelişimindeki karakteristik yapı artan emek verimliliğini, emek verimliliğinden daha yavaş artmakta olan reel ücretleri, dolayısıyla da artan artık değer oranını, ücretlere tahsis edilmiş olan sermaye harcamalarının düşen oranlarını ve daha düşük markup ve kâr oranını içerir. Hemen herkes bu yapının kapitalist toplumun mevcut gelişimiyle olan uyumluluğunun farkındadır ancak en büyük ihtilaf en sondaki konu –kâr oranının zamanla azalacağı iddiası– üzerinde ortaya çıkar.

Marx tüm bu değişimler bütününü kapitalist gelişimin tek bir iç eğiliminin uzantıları olarak düşünmüştür.

Smith ve özellikle de Ricardo azalan kâr oranı üzerine çok fazla vurgu yaptıkları için, Marx tüm bu kalıba kâr oranının azalma eğilimi olarak atıfta bulunur. Marx bu eğilimi kendi keşfetmemiştir, halihazırda politik iktisatçıların çalışmalarında yer etmiş, kabul gören bir gerçek olarak ele almıştır. Kâr oranının azalma yasasına, modern ekonomi politiğin en önemli keşfi olarak derken öncelikle bu kavramın Ricardo ve Smith'in çalışmalarında sahip olduğu yeri kasteder.

Ricardo'nun Azalan Kâr Oranı Teorisi

Marx azalan kâr oranı üzerine tartışmasını Ricardo'nun teorisinin bir eleştirisi üzerine inşa eder. Bu nedenle Ricardo'nun görüşünü gözden geçirirsek, Marx'ın ortaya koyduğu temel noktaları daha kolay kavrayabiliriz.

Ricardo (1817) sadece tek bir ürünün, mısırın (yani tahıl) olduğu bir ekonomiyi ele alarak işe başlar. Kapitalist bir çiftçi, işçilerin ücretlerini yeni bir tahıl hasadını gerçekleştirdikleri süre boyunca onlara yiyecek sağlamak üzere ayni ödeme yaparak karşılar. Ricardo'nun temel modelinde açık bir şekilde göz önüne aldığı tek sermaye harcaması budur. Tahıl ücretinin miktarı, Malthusgil tarzda, emek gücünün artışıyla düzenlenir. İşçilerin kendini idame ettirmesini ve sabit bir nüfus seviyesinde yeniden üretilmelerini sağlayacak işçi başına düşen belirli bir miktar ücret seviyesi bulunmaktadır. Ücret bu seviyenin üzerine çıktığında, nüfus artışı geçekleşir; altına düştüğündeyse nüfus azalır.

Ricardo'nun kâr oranı, bir işçi tarafından en verimsiz toprakta üretilen artık tahıl miktarının geçimlik ücrete oranı tarafından belirlenir, çünkü ücret yegane sermaye harcaması-

dır. Marx'ın terimleriyle, Ricardo hem sermayenin devir hızının hem de sermaye harcamalarının bileşiminin 1 olduğunu varsaymaktadır çünkü ücret ödemeleri yegane sermaye harcamasıdır. Bu varsayımların ışığında, kâr oranı, rant ödemesi olmayan topraktaki artık tahıl miktarının tahıl üzerinden verilen ücrete oranı olan artık değer oranına eşittir.

Bu kâr oranı Ricardo'nun modelinde belirlendiği anda daha verimli olan toprakların rantını da belirler. Bir işçinin daha verimli bir toprakta üretebildiği değer (ki bu, kendi ücreti ile bu ücret üzerinden kâr oranı tarafından belirlenen kazancın toplamını aşan miktardadır), toprak sahibinin rantına dönüşecektir. Bunun ötesinde, aynı kâr oranı, sistemin diğer sektörleri için –sözgelimi imalat sektörü için– ortalama kâr oranı haline de dönüşür çünkü bir kapitalist muhtemeldir ki her zaman sermayesini marjinal topraklardaki tarımsal üretime yönlendirebilir.

Ricardo'nun modelindeki tahılın emek değeri kullanımdaki en az verimli arazide bir birim tahıl üretmek için gerekli olan emek süresine –bu arazideki emek verimliliğinin tersine– eşittir. Eğer daha az verimli bir arazi kullanılacak olsaydı, tahılın emek değeri artardı. Denge ücreti sabit bir tahıl miktarı olduğu için, emek gücünün değeri de artardı çünkü tahıl cinsinden ücret daha büyük bir miktarda emek değerini temsil ederdi.

Ricardo'nun sermaye birikimiyle azalan kâr oranı konusundaki açıklamasını dayandırdığı mekanizma budur. Sermaye birikimi, kapitalist tarafından karşılanabilecek toplam ücret miktarını ve dolayısıyla da emek talebini arttırır. Bu durum ücreti geçici olarak yükseltir ve nüfusun artmasına yol açar. Ancak daha büyük bir nüfusun yiyecek talebi de daha fazladır. Bu nedenle tarımsal üretim daha az verimli olan topraklara da yayılmak durumunda kalır. Bu yayılma, tahılın ve

emek gücünün değerini arttırır, kâr oranını ise düşürür; çünkü bir işçi tarafından en az verimli arazide üretilen (ücretin üzerindeki) artık tahıl daha verimli olan bir arazide üretilenden daha az olacaktır. Ricardo bu çözümlemeyi mantıksal sonucuna, yani nüfusun öylesine çok arttığı ve bunun sonucunda bir işçinin marjinal arazide ancak kendi ücretini karşılayabileceği kadar üretebildiği ve kâr olarak el konulabilecek bir artık kalmadığından kâr oranının sıfıra düştüğü bir durağan duruma götürür. Bu noktada Ricardo, sermaye birikiminin durduğunu çünkü tüm toplumsal artık ürünün toprak sahiplerince tüketilen rant biçimini aldığını ileri sürer.

Ricardo'nun teorisi azalan kâr oranını değişmeyen teknoloji nedeniyle azalan verime dayandırır. Teknolojik gelişmeler tüm topraklardaki emek verimliliğini arttırabilseydi, kâr oranını da kesinlikle arttırabilir ve birikim sürecinin daha fazla ilerlemesine izin verebilirdi.

Marx'ın Ricardo'nun Teorisine Dair Eleştirisi *(Kapital, 3.13)*

Marx'ın Ricardo'ya yönelik en önemli eleştirisi, onun kapitalist üretimin teknik ilericiliğini göz ardı ettiğidir. Marx'a göre, daha önce de gördüğümüz gibi, kapitalist üretimin özü, her zaman için emek verimliliğini arttırabilen yeni teknikleri benimsemesindedir. Marx'ın ortaya attığı bu bilmecenin amacı, düşen kâr oranını kesin şekilde teknik gelişimin bir sonucu olarak açıklayabilmektir. Kapitalist sistem, Ricardo'nun asıl vurguladığı olgu olan azalan getiriler sorununu düzenli olarak ortadan kaldırır, ancak Marx'ın görüşüne göre, yine de kâr oranında bir azalma söz konusudur.

Bunun ötesinde Marx, azalan kâr oranı açıklamasının Ricardo'nun teorisinde olduğu gibi, düşen artık değer oranı-

na dayandırılmaması gerektiğini savunur. Marx'ın göreli artık değer tartışmasında üzerinde durduğu gibi, artık değer oranı tarihsel deneyimi içerisinde teknik gelişimle birlikte bir artış eğilimi sergilemiştir.

Ancak Ricardo'nun varsayımları kâr oranını artık değer ile eşit hale getirdiğinden dolayı artık değer oranı artarken, kâr oranında bir azalma mantıksal olarak olanaksızdır. Marx, Ricardo'nun en can alıcı hatasının değişmeyen sermayeyi göz ardı etmesi olduğunu ileri sürer. Devir hızını sabit tutsak bile, kâr oranı sömürü oranıyla değil, sömürü oranıyla sermaye harcamalarının (toplam sermaye harcamalarının bir parçası olarak ücretler) bileşiminin çarpımıyla orantılı olacaktır. Sermayenin bileşimini açık bir şekilde ortaya koyduğumuzda, artık değer oranının arttığı ancak sermaye harcamaları bileşiminin daha büyük bir oranda azaldığı ve dolayısıyla kâr oranının azaldığı bir süreci kavrayabilmek mümkündür. Marx'a göre aslında gerçek ekonomilerdeki kapitalist birikimde gördüğümüz süreç budur. Kapitalizm üretim sürecini emek verimliliğini arttırma yönünde kökten değiştirir ancak aynı zamanda üretimde kullanılan emek dışı girdilerin miktarını çok büyük oranda arttırır. O halde, kâr oranındaki azalma, göreli artık değer olgusu ile birlikte kapitalist birikimin kalbinde yatan üretimin dönüşümü sürecinin yalnızca bir başka yönüdür.

Marx'ın Azalan Kâr Oranı Teorisi *(Kapital, 3.15)*

Marx, kapitalizm dahilindeki teknik gelişim dinamiklerine ilişkin, göreli artık değerden doğan artık değer oranı artışıyla, sermaye harcamaları bileşimindeki düşüşten doğan kâr oranı düşüşünü bütünleştirecek bir teori inşa etmeye girişir. Böyle bir teoriyi oluşturmaktaki bariz sorun, kapitalistlerin kâr oranını düşüren yeni üretim tekniklerini neden sahip-

lendiklerini açıklayabilmektir. Bu noktada Marx, kapitalistlerin kişisel çıkarlarıyla kapitalist sınıfın bir bütün olarak uzun vadeli çıkarları arasında can alıcı bir fark olduğunu ileri sürer. Aslında rekabet, Marx'a göre, kapitalist bireyleri her birine kişisel olarak avantajlı gibi görünen ancak kolektif anlamda tüm sistem için daha düşük ortalama kâr oranıyla sonuçlanan kararlar vermeye zorlar. *Kapital*'de (1894, s.264–265) bunu aşağıdaki gibi özetler:

> Hiçbir kapitalist, kâr oranını düşürdüğü sürece, ne kadar verimli olursa olsun ya da artık değer oranını ne kadar çok arttırırsa arttırsın, yeni bir üretim yöntemini gönüllü bir şekilde uygulamaya geçirmez. Yine de bu tür her yeni üretim yöntemi metaları ucuzlatır. Böylelikle kapitalist, bunları başlangıçta üretim fiyatlarının üzerinde veya belki de değerlerinin üzerinde satar... Bunu, bu metaların üretimi için toplumsal olarak gerekli olan ortalama emek süresinin yeni üretim yöntemleri için gerekli olan emek süresinden daha fazla olduğundan dolayı yapabilir... Ancak rekabet bunu genelleştirir ve genel yasaya tâbi hale getirir. Bunu kâr oranında bir azalma izler; belki önce söz konusu alanda gerçekleşir ancak er ya da geç geri kalan diğer alanlarla bir denge sağlanır ve sonuç, nihayetinde kapitalistin iradesinden tamamen bağımsızdır.

Maliyetleri düşüren yeni bir üretim tekniği keşfeden bir kapitalist, diğer kapitalistler aynı tekniği elde edene ve rekabet ürün fiyatını düşmeye zorlayana kadar, metalarını mevcut fiyatlarla satmaya devam ederek olağanüstü bir kâra el koyabilme konumuna gelir. Bu olağanüstü kârlılık, daha yüksek maliyetli üreticilerden yenilikçi kapitaliste doğru bir artık değer transferini temsil eder. Yeni tekniğin keşfi aslında üretilmesi için toplumsal olarak gerekli olan emek süresini azaltmak suretiyle metanın toplumsal değerini azaltır; ancak eski tarz üreticilerin geri kalmışlığı piyasa fiyatını değerin üzerinde

tutar. Sonuçta yenilikçi kapitalist, eşitsiz bir değişimden fayda sağlar (çünkü ürettiği metanın fiyatı, kendi değerinin üzerindedir) ve bu yüksek fiyat onun, aslında sistemin farklı bir yerinde üretilmiş olan artık değeri gerçekleştirebilmesine izin verir (Yukarıdaki görüşte *toplumsal değer* yerine *üretim fiyatı* terimini de rahatlıkla kullanabilirdik.).

Marx her kapitalistin aslında yenilik yapmaya zorlandığını ileri sürer, çünkü kapitalistler birbirleri karşısında tutuklunun ikilemini yaşamaktadırlar. Maliyet düşürücü bir teknik geliştirmeyi uygulamaktan vazgeçen her kapitalist, rakipleri yeni bir keşifte bulunduğunda kendini rekabet açısından dezavantajlı bir konumda bulur. Rekabetin yarattığı baskı, kapitalistlerin maliyet düşürücü yenilikleri takip etmesini ve uygulamaya koymasını kaçınılmaz kılar. Ancak Marx, yeniliğin son aşamasında tüm rakiplerin yeni tekniği benimseyip uygulamaya koyduklarını ve böylece ürünün fiyatının düşmeye zorlandığını ve yenilikçinin olağanüstü kârının ortadan kalktığını söyler. Marx'a göre bu aşama tamamlandığında, sistemin bir bütün olarak kâr oranı gerçekten de daha düşük olabilir, çünkü yeni teknik daha pahalı emek dışı girdileri zorunlu kılabilir. Bu yolla, daha yüksek kâr olanaklarının izini süren tek bir kapitalistin, genel kâr oranının düşmesine neden olabilecek kararlar aldığı bir süreci algılamak mümkündür.

Bu sürece ilişkin sayısal bir örnek vermek anlamaya yardımcı olabilir. Kolaylık olması için, farz edelim ki Ricardo'nun tahıl ekonomisindeyiz; bu durumda üretilmekte olan tek bir meta vardır ve fiyatlar emek değerleriyle orantılıdır. Ayrıca paranın değerinin dolar başına 1 emek biriminde sabitlendiğini ve dolayısıyla para ile emek süresi hesabında ileriye ve geriye doğru doğrudan bir dönüştürme yapmamızın mümkün olacağını varsayalım. Yine, başlangıçta 4/3 birimlik eme-

ğin 1 birim yeni tahıl üretmek için 1/3 birim tahılı girdi olarak kullandığını varsayalım; o halde bir birimlik tahılın emek değeri 2 emek birimdir ve tahılın fiyatı da 2 dolar olacaktır. Ücret, birim emek gücü başına 0,50 dolar olsun; böylece işçiler ücretleriyle 1/4 birim tahıl alabileceklerdir. 1 birim tahılın toplam üretim maliyeti, yarısı ücretler, diğer yarısı da tahıl girdisi olacak şekilde 1,33 dolar olur. Kâr 0,67 dolar ve kâr oranı, devir hızının 1 olacağını varsaydığımızda %50 olacaktır (yani sarf edilmiş olan sermaye, maliyete eşit olur).

Tek bir kapitalist bir birim tahılı yalnızca 1/2 birim emek fakat 1/2 birim tahıl girdisi ile (yani daha fazla bir tahıl ile) üretmenin bir yolunu keşfederse mevcut fiyatlardaki emek maliyeti 0,25 dolar ve tahıl girdisi 1 dolar olurken, toplamı 1,25 dolar olacaktır. Tahılın mevcut fiyatı 2 dolar olduğu için, bu kapitalistin kârı birim mısır başına 1,25 dolar maliyet üzerinden 0,75 dolardır. Kâr oranı %60 olarak hesaplanacaktır. Ortalama kâr oranı sadece %50 olduğu için bu kâr oranı olağanüstü kârı temsil eder. Bu olağanüstü kârı elde etme imkanı tüm kapitalist bireyleri bu üretim tekniğini uygulamaya teşvik edecektir.

Şimdi farz edelim tüm kapitalistler bu yeni yöntemi keşfetmiş olsunlar. Bu takdirde tahılın emek değeri 1'e düşer, çünkü 1/2 birimlik emek yeni teknik sayesinde net 1/2 birimlik tahıl üretir. Paranın değeri dolar başına 1 birim emek olarak aynı seviyede kalırsa, tahılın fiyatı 1 dolara düşecektir. Standart bir üreticinin maliyetleri, 0,50 dolarlık bir parasal ücret üzerinden emek için 0,25 dolar ve tahıl girdisi için 0,50 dolar olmak üzere toplam 0,75 dolar olacaktır. Tahıl için 1 dolarlık bir fiyat seviyesinde, bu üretim tekniği 0,75 dolarlık maliyet üzerinden 0,25 dolarlık bir kâr sağlar ve kâr oranı başlangıçtaki %50'lik orandan bile düşük olacak şekilde, %33,33 olur.

Bu örnekte başlangıç ve nihai durum arasında reel ücrette artış yönünde bir farklılık olduğunu görürüz. Başlangıçta 0,50 dolarlık parasal ücret ancak 1/4 birimlik tahıl satın alabiliyorken nihai durumda 1/2 birimlik tahıl satın alabilmektedir. Buraya kadar artık değer oranını %100 seviyesinde sabit tuttuk. Eğer reel ücret sabit tutulsaydı, parasal ücret nihai durumda 0,25 dolara düşmek durumunda kalırdı. Bu şekilde standart bir üreticinin maliyetleri emek için 0,125 dolar ve tahıl girdisi için 0,50 dolar olmak üzere, toplamda 0,625 dolar olur ve kâr tahılın 1 dolara satıldığı durumda 0,375 dolar olurdu. Bu fiyatlarda, bu üretim yöntemi %60'lık bir kâr oranı sağlamaktadır. Ancak reel ücreti sabit tutmakla emek gücü değerini 1/2'den 1/4'e düşürmüş ve artık değer oranı %100'den %300'e yükseltmiş olduğumuza dikkat etmeliyiz. Bu örnekte başlangıç ve nihai durum arasında artan reel ücret ve düşen kâr oranı ile birlikte emek gücünün değerinde bir miktarlık düşüş ve sömürü oranında belirli bir miktarlık artış olabilir.

Azalan Kâr Oranına Karşı Eğilimler *(Kapital, 3.14)*

Marx kapitalist üretimdeki temel eğilimin (veya Marx'ın yöntemine ilişkin tartışmamızda kullanılan dilde belirtildiği haliyle, en alttaki belirlenim katmanının) emeğin yerine emek dışı girdiler ikame ederek emek verimliliğini arttırmak olduğunu ileri sürer. Daha önce gördüğümüz gibi, bu sürecin, emek gücünün değeri değişmeden kaldığı takdirde, kâr oranını sistem çapında düşürme etkisi olabilir. Ancak Marx asıl tarihsel deneyimin bundan çok daha karmaşık olduğunun bilincindeydi. Bu genel eğilim veya yasayı kısıtlayanları *karşı eğilimler* olarak ifade etmiştir. Bunlar temel eğilimin etkinliğini ortadan kaldıran veya değiştiren daha yüksek seviyeli be-

lirlenimlerdir. Bu şekilde bir betimleme teorinin katmanlı bir belirlenimler sistemi olduğu görüşüyle tutarlıdır.

Marx tarafından kaydedilmiş olan ilk karşı eğilim, emek verimliliğinin artışıyla emek gücünün değerinin düşmesi sonucunda sömürü oranının yükselmesi olasılığıdır. Bu olasılık Marx'ın göreli artık değer tartışmasında halihazırda çözümlenmiştir. Marx emek gücünün değişmeyen değerinin, emek verimliliği yükselirken, artan bir reel ücret manasına geleceğini hiçbir zaman açıkça ortaya koymamıştır. Ancak Marx'ın çözümlemesinin özünde bulunan artan emek verimliliği, artan artık değer oranı, artan reel ücret ve azalan kâr oranı kalıbının şüphesiz gerçek sermaye birikiminde gerçekleşme olasılığı vardır.

Marx'ın kaydettiği ikinci karşı eğilim, kapitalistlerin ücret pazarlığında geçici avantaj elde edebildikleri durumlarda ücretlerin emek gücünün değerinin altına düşecek şekilde daralmasıdır. Marx'ın da işaret ettiği gibi bu olasılık, kimi tarihsel dönemlerde ne kadar belirgin olursa olsun, azalan kâr oranıyla ilgili diğer tartışmalardan çok daha farklı bir soyutlama düzeyindedir.

Üçüncü karşı eğilim, büyük oranda daha önemlidir. Bu eğilim, emek verimliliğindeki genel artışın değişmeyen sermayenin unsurlarının değer ve fiyatlarını düşüreceği gerçeğidir. Bu etki önceki bölümde incelenen örnekte göz önünde tutulmuştur çünkü son durumda tahıl girdisi yeni fiyatında değerlendirilmiştir. Eğer hesaba katılmasaydı, kâr oranındaki düşüş çok daha fazla olurdu.

Marx dördüncü karşı eğilimi görece nüfus fazlalığı –işçilerin teknik gelişimler nedeniyle işten çıkartılmaları sonucu işsizliğin yaygınlaşması– olarak adlandırır. Bu eğilim, istihdam edilmiş olan işçilerin pazarlık gücünü zayıflatmak suretiyle,

muhtemelen birinci karşı eğilimde sözü edilen reel ücretlerdeki olası düşüşü güçlendirecek ve böylelikle de kâr oranındaki azalmayı engelleyecektir.

Son olarak Marx dış ticaretin, değişmeyen sermayenin unsurlarını veya geçim araçlarını daha ucuza temin edebilme imkanı yaratarak sermaye için üretim maliyetlerini düşüreceğine ve bu sayede kâr oranının azalmadan sürdürülebileceğine işaret eder.

Marx'ın azalan kâr oranı konusundaki tartışmasının bütününde sunduğu genel manzara karmaşıktır. Burada ileri sürdüğü temel dinamik, bir üretim biçimi olarak kapitalizmin teknik ilericiliğidir. Bu ilericilik, emek verimliliğinde sürekli artışlara neden olur. Ancak bu artışlar tipik olarak emek harici girdilerdeki artışları da içerdiğinden, emek gücünün değeri sabit kaldığında ortalama kâr oranı için bir azalma eğilimi ortaya çıkar. Gerçekte, bununla birlikte, reel ücret belirli bir dereceye kadar artsa da, emek verimliliği arttığı sürece emek gücünün değerini düşmeye zorlayacak, az ya da çok etkili baskılar olacaktır. Bunun ötesinde, emek verimliliğindeki artış değişmeyen sermaye unsurlarını ucuzlatır ve kâr oranındaki azalmayı geciktirir. Kâr oranının azalmasına ilişkin temel eğilim, her şeyin yere düşme eğilimi göstermesi anlamında yaklaşık olarak yer çekimi kanunuyla benzerdir. İnsanlar ve binalar gibi birçok şey, dengeleyici yapıları veya süreçleri sayesinde ayakta durabilir. Ancak bu dengeleyici yapıları anlayabilmek yer çekimi kanununun kendisini anlamadan mümkün değildir. Benzer şekilde, kâr oranının çok fazla azalmadığı sermaye birikimi aşamaları görebiliriz. Eğer bu doğru ise, Marx'ın çözümlemesi bir açıklama bulabilmek için bizi emek gücünün ve değişmeyen sermaye unsurlarının değerlerine neler olduğuna bakmaya yönlendirir.

Azalan Kâr Oranının Kaçınılmazlığı

Sermaye birikiminin evrensel yasası olarak, kâr oranının azalma eğilimi bazı Marksistler de dahil birçok kişi tarafından sorgulanmıştır. Bu sorgulamaların başlıca ortak eleştirisi Marx'ın, azalan kâr oranının zorunluluğunu ve kaçınılmazlığını ortaya koymakta ve sermaye birikimine ilişkin içsel bir sınırlamayı temsil ettiğini göstermekte başarısız olduğudur.

Öncelikle, kapitalizm altında gerçekleşen teknik ilerlemenin, emek harici girdilerin emek girdilerinin yerine geçeceği bir biçim alacağını düşünmek için bir gerekçe var mıdır? Maliyet kısıtlamaya eğilimli olan kapitalistler, emek girdilerinde tasarruf yapmaya çalıştıkları kadar emek harici girdilerde de tasarruf etmeye çaba göstermeyecekler midir? Hem emek girdilerini hem de emek harici girdileri azaltmaya yarayacak bir teknik gelişme olamaz mı? Marx'ın iddiası emek verimliliğinin sermaye harcamaları bileşiminde bir azalmayı gerektireceği, yani ücretlerin toplam sermaye yatırımının küçük bir parçası haline geleceği hipotezine dayanır. Bu azalma, gerçekleşebilir ancak niye öyle olması gerektiğini görmek kolay değildir.

İkincisi, Sweezy'nin (1949, 6. Bölüm) de dikkat çektiği üzere, Marx'ın teknik gelişmeler nedeniyle artan sömürü oranını bir karşı eğilim olarak sınıflandırmasının temelinde ne vardır? Marx'ın *Kapital*'in birinci cildinde yazdığı gibi, emek gücünün değeri tarihsel ve manevi olarak belirlenen geçimlik yaşam standardında içerilen emek kadar ise, emek verimliliğindeki artışların kendiliğinden ve doğal olarak emek gücünün değerinde düşüşe ve artık değer oranında artışa yol açması gerekmez miydi? Bu aslında Marx'ın birinci ciltte göreli artık değeri tartışırken aldığı konuma yakındır. Emek gücünün değerindeki düşüş, emek verimliliği artışının doğrudan

ve tahmin edilebilir bir etkisiyse, bu etki neden temel eğilimin bir parçası değil de bir karşı eğilim olarak sınıflandırılmıştır?

Kapitalist toplumdaki teknik değişimlerin sermaye harcamalarının bileşimini azaltmadığını tasavvur etmek mümkündür. Aynı zamanda, teknik değişimler, sermaye harcamalarındaki ücret oranını düşürmeye yönelik bir biçim alsa bile, (Marx'ın karşı eğilimlere ilişkin pasajda yaptığı gibi) artık değer oranındaki bir artışın kâr oranının azalma eğilimini dengeleyebileceği durumları tasavvur etmek de mümkündür. Çok net olmayan şey, Marx'ın yazdıklarının farklı bir şey anlatmaya çalışıp çalışmadığıdır. Bu konu üzerindeki tartışmalar, dile, felsefeye ve yönteme ilişkin yanıtlanması çok zor sorulara kadar uzanır. Marx'ın düşündüğü ve yazdığı Hegelci gelenek dahilinde, gerçekte meydana gelenlerin özel bir konumu ve niteliği vardır. "Zorunludur" çünkü gerçektir. Hegel'in *Mantık* (1830, ss.202-208) adlı eserinde, açıkladıkları gerçekliğin tüm belirlenimlerini anlamadan önce, gerçek durumların farkına rastlantısal olasılıklar olarak varmamız anlamında, *muhtemelin zorunluya* dönüşeceğine ilişkin çarpıcı bir iddiaya rastlarız. Marx'ın, *yasa* veya *zorunlu* kelimelerini kullanarak, sermaye birikiminin yapısını bazı a priori aksiyomlardan çıkarsamanın olası olduğunu kastetmiş olması mümkün değildir. Böyle bir muhakeme usulü, Marx'ın kendi yöntemi hakkındaki görüşüne tamamen aykırı olurdu. Sermaye birikiminin fiili yapısını, ortaya koyduğu teori çerçevesindeki akılcı bir zeminde anlatabilmenin mümkün olduğunu iddia etmiş olması daha büyük ihtimaldir.

Artık değer oranındaki artışın azalan kâr oranını dengeleyebileceği gerçeğiyle başa çıkmak kısmen daha kolaydır. Ekonomide üretilmiş ve dolaşımda olan gerçek kullanım değerlerine ayrıcalıklı bir yer tanıyan kendisinden sonraki ikti-

satçıların çoğunun tersine Marx, değerin kendisinin ve bölüşümünün toplumsal önemi ve gerekliliği üzerinde durmuştur. Aslında sıklıkla, gerçek kullanım değerlerinden, toplumsal emek süresinin öncelikle bölüşümünü sağlayan vasıtalar olarak önemlilermiş gibi söz eder. Marx'ın teorisinin merkezinde olan, insanların beslenmek, giyinmek ve barınmak için girdikleri toplumsal ilişkilerdir; yedikleri, giydikleri veya içinde barındıklarının nicelik veya niteliği değildir. Emek gücünün değeri, katma değeri kapitalistler ve işçiler arasında ikiye böler. Emek değer teorisinin bakış açısından, öncelikle emek gücünün değeri sabit kaldığı zaman ne olduğunu göz önünde bulundurmak oldukça anlamlıdır. Dahası, emek verimliliğindeki değişimlere karşılık emek gücünün değerinde meydana gelen değişimler kendiliğinden olan değişimler değildir ve önemli oranda toplumsal ve ekonomik çatışmayı içerir. Daha önce incelenen örneğin açıkça ortaya koyduğu gibi, emek gücünün değeri düşerken parasal ücretler düşmeli veya paranın değeri azalmalıdır. Bu sonradan gerçekleşen olayları, süreci başlatan emek verimliliğindeki değişimden ayrı olarak sınıflandırmak hiç de keyfi görünmemektedir.

Azalan Kâr Oranı Olasılığı

Marx'ın azalan kâr oranı teorisine yönelik daha da yıkıcı bir eleştiri Okishio (1961) tarafından yöneltilmiştir. Okishio, Marx'ın varsayımları üzerinden, kapitalistlerce yeni üretim tekniklerinin benimsenmesiyle kâr oranının *artması* gerektiğini iddia eder. Bu şekildeki bir düşünce çizgisi, Marx'ın teorik çerçevesi dahilinde azalan kâr oranının sadece zorunlu olmadığı sonucuna değil, aynı zamanda hiç mümkün olmadığı sonucuna götürür.

Bu iddia *Okishio teoremine* dayandırılmıştır. Kapitalistlerin, tüm sektörlerinde mevcut fiyatlar dahilinde aynı ortalama kâr oranını elde ettiği kapitalist bir üretim sistemiyle yola çıktığımızı farz edelim. Yeni üretim tekniklerine geçiş olasılığını değerlendirirken, kapitalistler kendilerine, önerilen yeni tekniğin mevcut fiyatlar üzerinden olağanüstü kâr sağlayıp sağlayamayacağını sorarlar. Olağanüstü kâr ancak yeni üretim tekniğinin üretim maliyeti (devir hızının bir olduğu varsayımıyla gerçekleştirilen sermaye yatırımına eşittir), mevcut fiyat seviyesinde, mevcut tekniğin üretim maliyetinden daha az ise gerçekleşir. Bu sınavı geçebilen teknikleri uygulanabilir olarak nitelendirmeliyiz, çünkü kapitalistlerin onları kullanmak için iyi sebepleri vardır. Okishio teoremi, kapitalistler uygulanabilir bir teknik benimsediklerinde ve reel ücretler sabit kaldığında, yeni ortalama kâr oranının başlangıç oranından asla daha düşük olamayacağını ifade eder. Bu teoremdeki kilit varsayım, yeni tekniğin benimsenmesinden sonra reel ücretlerin sabit kalacağıdır.

Bu teoremi en genel üretim modellerinde ispatlamak mümkündür ancak tartışılan noktalar en basit tahıl modeli örneğinde olduğu gibi tek bir metanın hüküm sürdüğü üretim modellerinde görülebilir.

Farz edelim ki mevcut teknik 1 birim tahıl üretmek için n birim emeğe ve a birim tahıla gereksinim duysun; paranın değeri dolar başına 1 birim emek ve parasal ücret w olsun. Bir birimlik tahılın aynı zamanda fiyatı da olan emek değeri aşağıdaki gibi ifade edilir:

$$p = \frac{n}{1-a} \tag{8.1}$$

Reel ücret, bu fiyat üzerinden parasal ücretin satın alabileceği tahıl miktarı olmalıdır:

$$b = \frac{w}{p} = \frac{w[1-a]}{n} \tag{8.2}$$

Bu fiyatlardaki birim tahıldan elde edilen kâr $p-[pa+wn] = p[1-a-bn]$ olur ve kâr oranı da aşağıdaki gibi ifade edilebilir:

$$r = \frac{p[1-a-bn]}{p[1+bn]} = \frac{1}{a+bn} - 1 \tag{8.3}$$

Şimdi, 1 birim tahıl çıktısı için n' birimlik emeğe ve a' birimlik tahıla gereksinim duyan yeni bir tekniğin ortaya çıktığını varsayalım. Bu tekniği kullanarak bir birimlik tahıl üretmenin maliyeti $wn'+pa'$ olacaktır ve bu teknik aşağıdaki eşitsizlik gerçekleştiği sürece mevcut teknikten daha düşük maliyetlere sahip olacak, yani uygulanabilir olacaktır:

$$wn'+pa' < wn+pa \tag{8.4}$$

ya da (8.1) ve (8.2) denklemlerini kullanarak ifade edersek:

$$a'+bn' < a+bn \tag{8.5}$$

Farz edelim ki yeni tekniği herkes benimsedi. Bu durumda tahılın emek değeri ve fiyatı alttaki gibi olur:

$$p' = \frac{n'}{1-a'} \tag{8.6}$$

ve yeni ücret de şöyle olmalıdır:

$$w = p'b \tag{8.7}$$

Bu yeni fiyat ve ücret oranında bir birimlik tahıl üzerindeki kâr $p'-[p'a'+w'n'] = p'[1-a'-bn']$ olur ve yeni r' kâr oranı da şöyle olacaktır:

$$r' = \frac{1}{a' + bn'} - 1 \tag{8.8}$$

Açıkça $a' + bn' < a + bn$ olduğunda $r' > r$ olacaktır, yani her uygulanabilir teknik daha düşük değil daha yüksek bir kâr oranını sağlar. Bu önermeyi kurabilmek için gerekli olan kanıt, ortada birden çok sektör olduğunda matematiksel olarak daha karmaşıktır ancak aynı mantığa dayanır.

Yukarıdaki ispatı, parasal ücreti ve paranın değerini sabit tutarak emek gücünün değerini sabit hale getirdiğimizde ortaya çıkan durum ile karşılaştırabiliriz. Başlangıçtaki teknik ile birim tahıl başına kâr $p - pa - wn$ olarak verilirse, bu durumda kâr oranı alttaki gibi olur;

$$r = \frac{p}{pa + wn} - 1 = \frac{1}{a + [1 - a]w} - 1 \tag{8.9}$$

çünkü (8.1) denkleminden $p = n/[1 - a]$'dır.

Yeni teknik sayesinde kâr oranı alttaki gibi olacaktır:

$$r' = \frac{1}{a' + [1 - a']w} - 1 \tag{8.10}$$

O halde $a' > a$ ise, emek gücünün değeri sabit kaldığında sistem çapındaki yeni ortalama kâr oranı düşecektir.

$a' > a$ eşitsizliğini sağlayan birçok yeni uygulanabilir teknik vardır, çünkü tüm gereksinim duyulan (8.5)'ten gelen aşağıdaki koşuldur:

$$\frac{n - n'}{a' - a} < \frac{w}{p} \tag{8.11}$$

Bu, tam da Marx'ın *Azalan Kâr Oranı Teorisi* bölümünde çözümlenmiş olan örnekteki durumdur.

Okishio'nun Marx'ın iddiasına ilişkin eleştirisi iki konuda odaklanır. Birincisi, Marx'ın iddiası için reel ücretin sabit tutulması kesinlikle gerekli midir? İkincisi, gerçek kapitalist ekonomilerdeki teknik değişim dönemlerinde reel ücretlerin sabit kalma eğilimleri var mıdır? Emek gücü ve dönüşüm sorunu tartışmalarımızda gördüğümüz gibi, Marx'ın ilgisini, reel ücretler üzerine değil, işçilerin bir birimlik emek güçleri karşılığı aldıkları toplumsal emek süresi anlamındaki emek gücünün değeri üzerine odaklaması oldukça doğaldır. Marx'ın reel ücretin tarihsel ve manevi olarak belirlenmiş yaşam standardınca belirlendiğini anlattığı, *Kapital*'deki bölümün ancak çok dogmatik bir biçimde okunuşu tersi bir sonucu destekleyebilir.

Okishio teoremi gerçek kapitalist ekonomilerin deneyimleri için yeterince geçerli değildir, çünkü sermaye birikiminin karakteristik yapısı emek gücünün değerinin azalışı ve sömürü oranının artışı ile aynı zamanda reel ücretlerin artışını içermektedir. O halde gerçek kapitalist ekonomiler, teknik gelişmelerin kâr oranını arttırıp arttıramayacağına ilişkin baştan bir öngörüde bulunmanın mümkün olamayacağı durumları örneklerler. Ancak çok aşırı derecede güçlü bir varsayımla reel ücret sabit olduğu kabul edilirse (yani kapitalistlerin teknik ilerlemenin tüm meyvelerine tek başlarına el koydukları varsayılırsa) Okishio'nun sonucuna ulaşılabilir.

Sonuç

Marx'ın azalan kâr oranı sorununu ele almasının amacı, gerçek kapitalist ekonomilerin sermaye birikimi sürecindeki gelişimlerini anlama arzusudur. Bu gelişimin sermaye birikiminin temel belirleyenleri anlamındaki yapısı, şu maddelerle

özetlenebilir: (1) Emeğin artan verimliliği; (2) artan artık değer oranı; (3) artan reel ücret; (4) ücretlerin toplam sermaye harcamalarına oranının düşüşü ve (5) azalan kâr oranı. Marx bu yapıyı, bir üretim biçimi olarak kapitalizmin teknik ilericiliği temelinde açıklamaya çalışmıştır.

Bu yapının ilk dört unsurunun ciddi şekilde tartışma konusu edilemeyeceklerine dair çok güçlü ampirik kanıtlar mevcuttur. Kâr oranının uzun dönemde azalma eğiliminde olduğu sonucunu destekleyen kanıtlar ise çok daha muğlaktır ve yorumlanmaları zordur.

Marx'ın neden bu sorunla bu kadar ilgili olduğunu anlamak güç değildir, çünkü güzel diyalektik bir çözümle sonlanmaktadır. Bir üretim biçimi olarak kapitalizmin ilerici ve tarihsel anlamda olumlu olan yönü nedir diye sorar Marx? Üretimi kökten dönüştürmesi, üretken güçleri boyunduruklarından kurtarması ve dolayısıyla insanoğlunun üretim güçlerini büyütme becerisidir. Bu süreç, insan emeği kullanımını en aza indirgemeye yönelik bir girişimi de içerir. Ancak sermayenin varlık sebebi olan artık değeri sağlayan, insan emeğidir. Kapitalizm üretim için gereken emek süresini azaltmaya çalışırken karşılığı ödenmemiş emek süresinin kaynağını daraltarak kendi bindiği dalı kesmektedir. Bu çelişki kendisini azalan kâr oranında belli eder. Kapitalist üretim tarzının olumlu harekete geçirme gücü olan teknik ilericilik, beraberinde, üretim tarzının üzerine kurulu olduğu kâr oranının aşınmasını getirir.

9

Kapitalist Kriz Teorisi

Sermaye Birikiminin Zamansal Dengesizliği

Sermaye birikiminin sermaye devresi modeliyle durağan durumda sunulmuş olan görüntüsü, düzgün, sürekli ve dengeli bir büyümeyi gösterir. Ekonomik faaliyetlerin tüm ölçüleri, değer akım ve stokları, aynı oranda büyümektedir. Değer, sermaye devresinin her aşamasında düzenli ve kolayca hareket eder. Satılmayan bitmiş ürünlerin stoklarda yığılması veya stokların tükenmesi veya para sermayenin akımının durması eğilimi yoktur. Toplumsal tüketim kalıplarında değişiklikler olursa, sistem, sermayeyi gerileyen sektörlerden büyüyen sektörlere sorunsuz şekilde kaydırmak suretiyle bu değişikliklere kolayca uyum sağlar. Paranın değeri ya sabittir ya da tahmin edilebilir ve istikrarlı bir yapıda değişir.

Tarihte bu şekilde sürekli ve dengeli birikimin olduğu dönemlere oldukça seyrek şahit olunmuştur.

Birikim süreci sürekli bir dengesizlik içindedir. Yüksek büyüme dönemleri, düşük veya negatif büyümenin gerçekleştiği dönemlerce devamlı kesintiye uğrar. Bazı zamanlar satılmayan meta stokları birikir ve üretim tesislerindeki kapasite fazlalığı giderek artar. Paranın değerinin değişim oranı ciddi değişikliklere maruz kalır. Genellikle bu gibi bozulmaların meydana geldiği kısa veya uzun dönemlerin sonrasında, sis-

tem tekrar durağan bir birikim tarzına geri döner, ancak bu, yalnızca bir sonraki dengesiz döneme kadar sürer.

Tarihsel kayıtların dikkatli bir şekilde incelenmesi sermaye birikimindeki bu bozulma dönemlerinin düzenli bir yapıları olduğunu gösterir, öyle ki kimi belirli olaylar diğerlerini çoğunlukla tarihsel bir sıra halinde izler. Ancak bozulmaların yapısı, farklı aşamaların zamanlaması ve farklı aşamalar arasındaki aralıklar değişken olacak şekilde düzensizdir. Üretimdeki değişimlerin büyüklüğü ve sermaye devresinin diğer yönleri de aynı şekilde büyük ölçüde farklılık gösterir.

Birikimde meydana gelen bu bozulmaların genel ortak yönleri *iş çevrimi* kavramında özetlenir. Çevrimin başında paranın değeri sabitken sistem durağan birikime yakın şekilde büyür. Bu istikrarlı büyüme iktisadi patlamaya doğru ivmelencliğinde, paranın değeri daha hızlı bir şekilde düşmeye başlar, kıtlıklar baş gösterir, faiz oranları artar ve kâr oranı düşer. Ani genişleme, sonunda kredi piyasalarındaki koşullarda aşırılıkların (ya çok yüksek faiz oranları ya da borçlanma sisteminin toptan çöküşü) ortaya çıkışıyla bir dönüm noktasına ulaşır ve daha sonra da çıktı büyüme oranı fiili olarak eksiye düşer. Bu durgunluk evresinde kapitalistler, ürettikleri metalarını satmakta zorlanırlar ve üretimi kısarlar; dolayısıyla işsizlik ve kapasite fazlası ortaya çıkar. Sermaye harcamaları azalır ve para sermaye akışı sekteye uğrar. Belli bir noktada daralma evresi –genellikle paranın değeri daha istikrarlı bir duruma geldikten veya artmaya başladıktan sonra veya faiz oranları ani bir şekilde düştükten sonra– sona ulaşır ve daha güçlü veya zayıf bir birikim evresi yeniden başlar.

Çoğu iş çevrimi hareketleri yumuşak ve kısa ömürlüdür ve bunları sermaye birikiminin normal bir parçası olarak görmek mümkündür. Ancak 1930'larda dünya ekonomisinde olduğu

gibi, bazı zamanlarda bu bozulmalar o kadar ağır, o kadar uzun süreli olur ki kapitalist sistemin kendisinin devam edip edemeyeceği sorgulanır hale gelir. Bu ağır dönemleri Marx sistemin *krizleri* olarak adlandırır. Bunlar çoğunlukla kapitalizmin gelişim yapısında, esaslı politik değişimler ve devletin piyasayla olan ilişkilerinde meydana gelen önemli değişikliklerle keskin bir dönüm noktasına damgalarını vururlar.

Genel Kriz Teorisi

Marx kapitalist krizleri kapitalist üretimin genel çelişkilerinin aşırı koşullardaki örnekleri olarak ele alır.

Ağır bir birikim krizi, bir taraftan karşılanmayan ihtiyaçlarda (işsizlik arttığında ve gelirler azaldığında) hızlı bir artışı çarpıcı bir biçimde açığa çıkartırken, diğer taraftan da ihtiyaçları karşılamaya yönelik (üretim araçları atıl durumdayken ve stoklar imha olduğunda) kullanılmayan kapasitedeki hızlı bir artışı açığa çıkartır. Bu mantık dışı yapıyı Marx aslen yeni ve kapitalist üretime özgü olarak görmüştür. Daha önceki toplumsal oluşumlar da elbette ki kıtlık, sel, salgın ve savaşlarla birlikte ağır üretim krizleri geçirmişlerdir. Ancak bu durumlarda, karşılanmayan ihtiyaçlardaki artış, üretim araçlarının yok oluşundan kaynaklanmaktadır. İnsanların üretim araçları yok olduğunda neden karşılanmayan ihtiyaçlarının olduğunu anlamak kolaydır; ancak dev üretken bir aygıt kullanılmadan dururken insanların neden ihtiyaçlarının karşılanmaması durumuyla karşı karşıya kaldıkları çözülmesi zor bir bilmecedir. Marx (1894, s.257–258) şöyle yazar:

> Mevcut nüfusa oranla hayatın zorunlu gereksinimleri yeterli miktarda üretilmemektedir. Tam tersine. Büyük kitlelerin gereksinimlerini doğru dürüst ve insanca karşılayabilecek miktarın çok altında üretim yapılmaktadır.

> Nüfusun çalışmaya elverişli olan kısmını istihdam edebilecek yeterli üretim aracı üretilmemektedir. Tam tersine...
>
> Diğer yandan, zaman zaman, işçilerin belirli bir kâr oranı üzerinden sömürülmelerine hizmet eden araçlar olarak, çok fazla miktarda emek aracı ve hayat gereklilikleri üretilmektedir...
>
> Çok fazla zenginlik üretilmemektedir ancak zaman zaman çok fazla miktarda zenginlik, kapitalist ve kendisiyle çelişen biçimleri içerisinde üretilmektedir.

Marx, krizin tam mekanizmasının çok fazla detayına girmeden, bu yapının meta üretimindeki, kullanım değeri ve değer arasındaki temel çelişkiyi yansıttığını ileri sürer. Meta üretimi değer arayışıyla, kapitalist üretim ise daha belirgin olarak artık değer arayışıyla yakın şekilde güdülenmiştir. Kullanım değerlerinin üretimi ve bölüşümü, bu değer arayışının arızi bir yan ürünüdür. Böyle bir sistemde, bir nedenle kullanım değerleri üretimi, değere el konulması veya değerin korunması ile tutarsız bir hale geldiğinde, karşılanmamış ihtiyaçlarla kullanılmayan üretici kapasitenin, nasıl aynı anda bir arada olabileceğini görebiliriz.

Marx bu noktayı *Kapital*'in daha ilk sayfalarında ortaya koyar. $M-P-M'$ biçimine ilişkin bu tartışmasında (1867, s.113–114) para ve meta biçimiyle bir arada gelişen satış ve satın almanın birbirinden ayrılışını vurgular. Kriz ile meta üretiminin temel karakteri arasındaki bağlantıyı alttaki şekilde açıklar:

> Eğer bir metanın başkalaşımının birbirini tamamlayan iki evresi arasındaki zaman aralığı çok fazla açılırsa, satış ve satın alma arasındaki kopuş çok belirgin bir hale gelirse, bunların arasındaki içsel bağ (aralarındaki birlik) kriz üreterek kendini ortaya koyar. Kullanım değeri ve değerin, birbirlerinin antitezi olması, kendisini doğrudan toplumsal emek olarak or-

> taya koymak durumunda olan kişisel emeğin çelişkisi, belli bir amacı olan somut bir emek çeşidinin soyut insan emeği kisvesine girmek zorunda oluşunun çelişkisi, nesnelerin kişileştirilmesi ve kişilerin nesnelerle ifade edilmesi arasındaki çelişki; işte metaların özünde var olan tüm bu antitez ve çelişkiler, bir metanın başkalaşımının karşıt evrelerinde kendilerini gösterir ve kendi hareket tarzlarını oluştururlar. Bu tarzlar demek ki bir krizin olasılığını, sadece olasılığını ifade ederler. Bu olasılığın gerçekliğe dönüşmesi, şu an bulunduğumuz basit dolaşım noktasından bakıldığında, henüz sözkonusu olmayan uzun bir dizi ilişkinin sonucudur.

Marx düşünce şeklini *Kapital* boyunca geliştirir. Kapitalist toplumun işçiler ve kapitalistler olarak ikiye ayrımını anladığımızda, kriz sorununu daha kesin bir şekilde ortaya koyabiliriz. İşçilerin davranışlarının satış ve satın alma arasında ciddi bir kopukluk meydana getirme ihtimali yoktur, çünkü işçiler kendi para stoklarını bir bozulma karşısında harcamalarını sürdürebilmek için kullanırlar. Eğer işçiler sistemdeki değer akımının tamamı üzerinde bir kontrole sahip olsalardı, ciddi bir kriz ortaya çıkamazdı. Bu anlamda işçilerin satın alma gücünün sınırlı olması, kapitalist krizin oluşması için gerekli bir koşuldur. Marx, *Artık Değer Teorileri*'nde şöyle der (1963, s.492):

> Üretimin büyüme ölçütü *sermayenin* kendisidir, hiçbir şekilde *tüketim* değildir. Üretim koşullarının mevcut seviyesi ve kapitalistlerin kendilerini zenginleştirmeye ve sermayelerini arttırmaya dönük sınırsız arzuları belirleyicidir. Oysa tüketim daha baştan dizginlenmiştir, çünkü emeğe olan talep kapitalizmin gelişimiyle aynı oranda *mutlak* olarak artmasına rağmen *göreli* olarak azalırken, nüfusun çoğunluğunu oluşturanlar, çalışan kesim, ancak çok kısıtlı olarak tüketimini artırabilir.

Kriz için yeterli koşul kapitalist üretimin kendi varlığıdır çünkü kapitalist satın alabilmek için satmaz, satabilmek için satın alır. Artık değer arayışının mantığı kendi içinde kriz sorununu barındırır.

Marx bu görüşü *Kapital*'de şu şekilde özetler (1894, s.258):

> Üretimin genişlemesi ya da daralması, karşılığı ödenmemiş emeğe el konulmasıyla ve bu karşılığı ödenmemiş emeğin genel olarak maddeleşen emeğe oranıyla belirlenir. Ya da kapitalistlerin diliyle konuşmak gerekirse, kâr ile ve bu kârın istihdam edilen sermayeye oranı ile, dolayısıyla üretimin toplumsal gereksinimlerle, yani toplumsal olarak gelişkin insanların gereksinimleriyle olan ilişkisiyle değil, belirli bir kâr oranıyla belirlenir. Bu yüzdendir ki kapitalist üretim tarzı üretimin belirli bir genişleme aşamasına, diğer açıdan bakıldığında tersine tamamen yetersizlik aşamasına ulaştığında engellerle karşılaşır. Gereksinimlerin karşılanmasıyla değil, kâr üretimi ve gerçekleştirilmesiyle sabitlenen bir noktada, durma noktasına gelir.

O halde Marx'ın, kapitalist krize ilişkin genel çözümlemesinin merkezinde yer alan husus, krizin kapitalist üretim tarzının çelişkilerinden kendiliğinden ortaya çıktığıdır. Krizler sisteme dışarıdan dayatılmazlar, sistemin kendi gelişimi içinde gelişirler. Bunun ötesinde, Marx, krizi temizleyici işleve sahip bir unsur olarak görür. Kriz, onu ortaya çıkartan sorunları çözme ve yenilenmiş birikimin oluşması için gerekli şartları tekrar yaratma eğilimindedir.

Belirli Kriz Teorileri

Marx'ın elimize geçen çalışmalarında kapitalist kriz teorisine dair birleşik ve sistematik bir tartışma bulunmamaktadır. Bu konuya sıklıkla başka bir konunun arasında parantez

içinde ve çoğunlukla da kendisinden önceki yazarları eleştirdiği sırada, oldukça farklı bağlamlarda değinir. Kriz sorununa ilişkin en sürekli tartışma *Artık Değer Teorileri*'nde yer alır (1963, 17. Bölüm). Ancak bu metinde dahi Marx'ın öncelikli amacı, kapitalist krizin kaynaklarına ilişkin somut bir teori ortaya koymak değil, Say Yasası'na ilişkin olarak Ricardo'nun eleştirisini yapmaktır.

O halde, dar anlamda, bütünüyle Marx'ın kendisinin duruşundan kaynaklandığı güvenilir biçimde ortaya konabilecek Marksist bir kapitalist kriz teorisinin, modelinin olmadığını söylemek doğru görünmektedir. Kendisinden sonra gelen yazarlar, polemikçiler ve devrimciler, her biri Marx'ın sistematik olmayan tartışmalarının bir diğer yönünü vurgulayan çeşitli dar anlamdaki kriz teorilerini baştan inşa etmişlerdir.

Bu yeniden inşa girişimlerinin tamamını içine alan üç genel kategori vardır. İlk olarak, bazı teoriler krizi sermaye birikimi sırasında ortaya çıkan *orantısızlıkların* üzerine konumlandırır. Bu teoriler doğal olarak, Marx'ın çalışmasındaki yeniden üretimin iki kesimli incelemesi çerçevesinde, kapitalist üretimin anarşisi görüşünü merkez alır. İkinci olarak, hatırı sayılır miktarda teori, *eksik tüketimi* veya yetersiz toplam talebi kapitalist krizin kaynağı olarak vurgular. Burada genel görüş, kapitalist üretim ilişkilerindeki bölüşümsel eşitsizliklerin, sistem çapında talep artışı ve ürünün gerçekleşmesine yönelik gerekliliklerle çelişkili olduğudur. Son olarak, bazı teoriler soruna, birikim nedeniyle *kâr oranının azalma eğilimi* yasasıyla ilişkili görüşler üzerinden yaklaşır. Bu teorilerde, azalan kâr oranı, genelleşmiş bir gerçekleşme krizine dönüşmek durumundadır.

Marx'ın Say Yasasına Dair Eleştirisi

Tüm bu kriz teorileri, Marx'ın kendi eleştirisinin doğrultusunda, Say Yasası olarak bilinen klasik iktisadın temel önermesini reddeder. Sermaye devresi çözümlemesi sırasında gördüğümüz gibi, belirli bir zaman aralığında üretilmiş metaların tümü, eğer belirlenmiş olan fiyatlar üzerinden satılabilseydi, sonuçta ortaya çıkan parasal gelir, aynı fiyatlardaki metaları satın almaya yeterli olurdu. O halde burada totolojik anlamda metaların kendisine, üretimlerinden dolayı ortaya çıkan potansiyel bir parasal talep vardır. Say Yasasını benimsemiş olan klasik iktisatçılar bir adım daha ileri giderek, bu potansiyel parasal talebin gerçeğe dönüşeceğini ve parasal mekanizmanın bir şekilde düzgün ve düzenli bir biçimde bu potansiyel parasal talebin finanse edilmesi sorununu çözeceğini ileri sürerler.

Bu duruma ilişkin en basit iddialar para kavramını tamamen ortadan kaldırır ve metaların diğerleriyle doğrudan takas edilebileceği önermesini temel alır. Mill, oldukça şaşırtıcı bir şekilde "metalara ilişkin ödeme araçlarını tayin eden yine metalardır" (Aktaran Keynes, 1936, s.18) der. Bu görüşün daha gelişmiş bir hali, bireylerin ekonomik davranışlarının veya piyasanın işleyişinin, normalde metaların üretimlerinin onları satın almaya yetecek bir parasal talebi ortaya çıkarmayı garanti edeceğini ileri sürer. Ricardo bu durumu "hiç kimse satmayı veya tüketmeyi düşünmeden üretmez ve hiç kimse bir başka meta satın alma amacı olmadan bir şey satmaz" diyerek özetler (Aktaran Marx, 1963, s.493).

Marx Say Yasasının her iki versiyonunu da eleştirir. Birincisi, paranın mübadele sırasındaki aracılığının önemine ısrar eder. *Kapital*'de şöyle der (1867, s.113):

> Satış ve satın alma özdeş tek bir fiili meydana getirir... Bu özdeşlik ayrıca, gerçekleşmesi durumunda mübadelenin, metanın yaşamında bir duraklama dönemini, uzun ya da kısa bir zaman aralığını oluşturduğunu ima eder. Hiç kimse bir başkası satın almadığı sürece bir şey satamaz. Ancak sattı diye de hiçkimse hemen satın almak zorunda değildir.

Bu görüşü daha belirgin bir hale getirebilmek için sermaye devresini kullanabiliriz. Sermaye devresinde, üretimdeki zaman farkları ve harcamalar, üretken sermayeye, mali sermayeye ve ticari sermayeye bağlanmış olan değer stoklarının artmasına neden olur. Farz edelim ki, para sermayenin kapitalist tarafından harcanmasındaki zaman farkı (artık değeri gerçekleştirmesiyle tekrar sermaye harcaması arasındaki süre) bir nedenden dolayı uzuyor. Bu durumda, sermaye harcamaları önceki seviyesinin altına düşmeli ve bunun sonucunda meta satışları da aynı şekilde azalmalıdır. Üretim daha önceki sermaye harcamalarını temel alarak devam ettiği için beklenen ani etki, satılmayı bekleyen bitmiş ürün stoklarının artması ve metaların üretimleriyle satışları arasındaki zaman farkının uzaması olacaktır. Bu olaylar dizisi tam olarak şirketlerin üretmiş olduklarını satmakta zorluk çektikleri kapitalist kriz aşamasında ortaya çıkan durumdur. O halde üretim karşısında piyasadaki toplam talebin ölçeği, kapitalistlerin (veya aynı açıdan işçilerin) harcamalarındaki zaman farkını uzatmaları durumunda değişebilir. Bu olasılık, bazı dönemlerde yetersiz toplam talebin olabileceği anlamına gelir, dolayısıyla da Say Yasasının ortaya koyduğu iddianın zıttıdır.

Ancak Marx daha da ileri gider. Kapitalist sistemlerin aslında, diğer üretim biçimlerinin tersine, harcama zaman farklarında ve toplam talepteki bu gibi sapmalara eğilimli olduğunu ileri sürer. *Artık Değer Teorileri*'nde (1963, s.502-503) kriz

olgusu kapitalist bir ekonomideki üreticilerin davranışlarıyla bağlantılandırılmıştır:

> İnsanların sadece kendileri için ürettikleri bir durumda gerçekten de krizler yoktur ancak aynı zamanda kapitalist üretim de yoktur. Her ne kadar tek tek kimi üreticilerin iflas ettiği olmuşsa da, eski uygarlıkların köleci üretimleriyle kriz yaşadıklarını da hiç duymamışızdır.
>
> ... Kapitalistin satıştaki ilk amacı, metasını ya da daha çok meta sermayesini tekrar *para sermayeye* çevirebilmek ve böylelikle de kârını *gerçekleştirmektir*. Tüketim –hasıla– bu süreçte kesinlikle güdüleyici bir unsur değildir, ancak *metaları*, geçim araçlarına çevirmek için satan kimseler için öyledir. Ancak bu, hasılanın sadece sonuç olarak ortaya çıktığı, belirleyici bir amaç olmadığı, kapitalist üretim değildir. Herkes öncelikle satmak için, yani metalarını paraya dönüştürmek için *satış yapar*.

Çeşitli Marksist kriz teorileri, krize yol açan kapitalist üretimin tam olarak hangi yönünü seçtiklerine göre birbirlerinden ayrılırlar.

Orantısızlık Teorileri

Marx'ın basit ve genişletilmiş yeniden üretim incelemesi kapitalist bir ekonomi için sermayeyi, üretimin iki kesimi arasında doğru bir şekilde dağıtmanın gerekliliğine işaret eder. Ancak Marx aynı zamanda, kapitalist üretimi, tam da bu alanda, yani toplumsal sermayenin dağıtılmasında, anarşi ile nitelendirir. İlkesel olarak, sermaye tamamen kapitalistlerin merkezi olmayan kararlarınca dağılır. Eğer bu merkezi olmayan kararlar tek bir kesime çok fazla sermaye varlığının tahsis edilmesiyle sonuçlanırsa, düzgün bir yeniden üretime yönelik dengeleyici koşullar ihlal edilmiş olacaktır. Aşırı geniş-

lemiş olan kesim tüm çıktısını satabilmekte zorluk çekecek ve kâr oranı göreceli olarak eksik genişlemiş piyasaya oranla azalacaktır. Kriz, sistemin bu çelişkileri gidermek için kullandığı bir yöntem olabilir mi?

Bu hikaye elbette ki, klasik iktisatçıların, özellikle Smith'in, piyasa sistemine yönelik methiyelerinin temel temasıdır. Dağılım dengesizliklerinin sermaye dağılımının serbest mekanizması tarafından düzeltileceği öngörülür. Yani, bir kesimde diğer kesime göre göreceli olarak kâr oranları arttıkça, kapitalistler sermayelerini daha yüksek kâr oranı arayışı içinde, aşırı genişlemiş olan kesimden, yeterince yatırım yapılmamış olan kesime kaydıracaklardır. Sonuç olarak, klasik iddiaya göre dengesizlik, tam da onu ortaya çıkartan anarşik güçler tarafından düzeltilme eğilimi gösterir.

Bu noktada, Marksist tartışma farklı bir yola girer. Orantısızlığın Marksist teorisyenleri, aşırı genişlemiş kesimin daralışının, yetersiz gelişmiş bir kesimin genişlemesiyle eşzamanlı gerçekleşmediğini ortaya koyarlar ve bu nedenle intibak süreci boyunca toplam talebin düşeceğini ve her iki kesimde de bir gerçekleşme krizinin baş göstereceğini ileri sürerler. Teorinin bu versiyonunda, bir kesime yapılan aşırı yatırım, toplam talebin düşüşüne yol açacak bir dizi olayı harekete geçirir ve böylelikle sermayenin aşırı genişlemiş kesimden alınarak yetersiz yatırım yapılmış olan kesime aktarılması sürecinde genel bir krizi tetikler.

Önceki bölümde değinildiği gibi, toplam talepteki bir düşüş, kesimlerden birindeki veya her ikisindeki para sermayenin devir hızında bir değişikliğin olmasını gerektirir. Kriz teorisindeki orantılılığın diğer bir yönü ise farklı sermaye biçimleri –para sermaye, üretken sermaye ve ticari sermaye– arasındaki dağılımı sorunudur. Kapitalist sistemin düzgün bir şe-

kilde yeniden üretilmesi, sermayenin iki kesim arasında ve genel sermaye biçimleri arasında doğru dağılımını gerektirir. Kapitalistler para sermayenin devir hızını, normal seviyede sermaye harcaması yapmayı reddetmek suretiyle yavaşlatırlarsa, işçilerin gelirlerini ve üretim araçlarına yönelik taleplerini de düşürürler ve dolayısıyla da toplam talebi azaltırlar. Sonuçta, bitmiş ürün stokları giderek artar veya farklı bir şekilde ifade etmek gerekirse, aynı zamanda ticari sermayenin devir hızı da düşer. Bu durumda para rezervleri ve bitmiş ürün stoklarının her ikisi de üretken sermayeye göre orantısız şekilde büyüktür. Marx bu durumu şu ifadelerle tanımlar (1963, s. 494): "Para (altın veya banknot) biçiminde yığılmış olan artık değer, ancak zararına sermayeye dönüştürülebilir. Bu nedenle bankalarda bir gömü gibi ya da kredi biçiminde atıl şekilde yatar, ki gerçekte hangisi olduğu fark etmez."

Orantısızlık teorisinin bu versiyonunda, başlangıçtaki bozulma –Kesim I ve II'ye tahsis edilmiş olan toplumsal sermaye arasındaki orantısızlık– sistem genelinde çeşitli sermaye biçimlerinin ilişkilerindeki bir bozulmaya dönüşmüştür. Kapitalist krizin belirtileri o zaman kendini gösterir: Satılamayan mal stoklarının ortaya çıkması, üretimde ve istihdamda kesintiler ve toplam talepte artan düşüşler.

Eksik Tüketim Teorileri

Kapitalist krizin çarpıcı özelliklerinden biri, kapitalist üreticilerin tüm ürettiklerini satabilmekteki genel yetersizlikleridir. Kriz dönemlerinde alıcıların toplam talepleri toplam arza karşılık yetersiz kalır. Bazı Marksist kriz teorileri, bunu temel özellik olarak değerlendirir. Bu yaklaşımlardaki temel düşünce, genel bir kural olarak ya da özel olarak kriz dönemlerin-

de, kapitalist ekonominin kendi çıktısını geri satın alabilmeye yetecek kadar talep yaratamayacağıdır.

Eksik tüketim teorisinin en basit şekli, kapitalist ekonomilerin yeteri kadar toplam talep yaratmalarının mantıksal olarak mümkün olmadığını ileri sürer. Bu argüman, (5. bölümde görmüş olduğumuz gibi yanlış fikirlere dayalı olan) başka bir biçimde şöyle ortaya konur; işçiler yarattıkları değerin sadece belirli bir bölümünü ücret olarak aldıkları için, tüketim talepleri her zaman üretilen değere göre yetersiz kalır ve böylece piyasada arz fazlasına yol açar. Eksik tüketim teorisinin bu basit şeklindeki yanılgı, artık değerin de kapitalistlerin ve kapitalist firmaların gelirleri olarak, çıktıya yönelik ek talebi destekleyebileceğini gözardı etmesinde yatar. Marx'ın kendisi de basit yeniden üretimi tartışırken bu noktaya değinir (1893, s. 410–411):

> Krizlere, etkin tüketimin veya etkin tüketicilerin kıt oluşunun yol açtığını söylemek tamamen bir totolojidir... Ancak bir kimse, işçi sınıfının kendi ürününün çok küçük bir kısmını aldığını ve daha büyük bir parçasını alabildiği ve ücretleri yükseldiği takdirde bu beladan kurtulabileceğini söyleyerek, bu totolojiye çok daha derin bir gerekçe görüntüsü vermeye yeltenirse, karşılık olarak krizlerin her zaman tam da bu gibi, ücretlerin genel olarak arttığı ve işçi sınıfının yıllık ürünün tüketime ayrılan parçasından fiili olarak daha büyük pay aldığı dönemlerde hazırlandığına işaret etmek yeterlidir.

5. bölümde belirtildiği gibi işçilerin ve kapitalistlerin gelirlerinin toplamı her zaman üretilmiş olan toplam değerin tam olarak aynısıdır. Meta para stoklarında veya kredi genişlemesi anlamında yeterli miktarda finansman mevcut olduğunda, kapitalist bir sistem, mal stoklarında olağandışı bir yığılma olmaksızın, ilkesel olarak genişletilmiş bir yeniden üretimi sağ-

lamaya yeterli, toplam talebi yaratabilir. Bu olasılığın ortaya konulması elbette ki toplam talebin aslında her zaman yeteri kadar büyük olacağını göstermez. Bunu gösterebilmek için işçilerin ve kapitalistlerin üretimde yaratılan gelirlerini harcamaya dönük kararlarını gerçekte belirleyen güçlerin neler olduğunu araştırmamız gerekir. Marksist teoride, işçileri tüm gelirlerini hızlı bir şekilde harcamaya meyilli olarak görmek gelenekseldir; dolayısıyla yetersiz talep sorunu Marksist çerçevede, kapitalistlerin artık değeri, birikim yoluyla üretimi genişletmeye dönük üretim araçları satın almak için veya tüketim için harcamaya yönelik kararlarını merkezine alır.

Belki de bu konudaki en etkili iddia, Rosa Luxemburg'un kapitalist ekonomilerin tüm ürünü geri satın almak için, yeterli miktarda toplam talep yaratmada yapısal olarak yetersiz olduğunu ileri sürdüğü tartışması olmuştur (5. bölüm). Luxemburg'un iddiasının iki yönü vardır. Öncelikle Marx'ın genişletilmiş yeniden üretim çözümlemesini, meta paranın yeni üretiminin ve kapitalist firmaların yeni borçlanmasının olmadığı bir durumda, harcamadaki gecikmenin genişletilmiş yeniden üretim sürecinde arz ile talep arasında büyüyen bir açığa neden olacağı gerçeğini vurgulamak için kullanır. Bu sorunu 5. bölümde incelemiş ve gerek kredi genişlemesinin gerekse meta paranın üretiminin bu sorunun çözümünde kesinlikle zorunlu olduğunu göstermiştik. Ancak bu sonuç, toplam talep incelemesinin odağını özgün kapitalist bölüşümden (yani katma değerin işçiler ve kapitalistler arasındaki bölüşümünden) kredi sisteminin işleyişine doğru çevirir.

İkincisi, Luxemburg, kapitalistlerin harcayabilecek gelirleri olduğunda ve harcamalarını finanse edebilecek durumda olduklarında bile, toplam talebi sonsuza dek sürdürebilmek için toplam sermayeyi genişletecek yeteri kadar yatırım ya-

pacaklarını öngörmenin pek mantıklı olmadığını ileri sürer. Luxemburg'a göre kapitalist ekonomideki asıl amaç, işçilerin tüketebileceği ürünleri sağlayabilmektir. Üretken kapasiteye yapılan yatırım, sonunda yalnızca tüketim ürünlerini üretmenin bir yolu olarak haklı gösterilebilir. Ancak birikim süreci artık değeri daimi bir şekilde arttırır ve yatırımın bel bağladığı tüketim tabanını küçültür. İşçiler toplam katma değerin gittikçe daha küçük bir bölümünü elde edebildikleri için, tüketime yaptıkları harcamalar da toplam üretime göre gittikçe daha az önemli bir hale gelir. Luxemburg, kapitalistlerin üretken kapasiteyi artırmak üzere büyük miktarlarda paraları, daralan bir nihai talebi karşılamak için harcayacaklarının nasıl düşünülebileceğini sorgular. Elbette ki er ya da geç, kapasite fazlası ortaya çıkacak ve kapitalistler, artık değerlerini daha fazla birikim için harcamayı reddedeceklerdir. O halde her ne kadar yeterli talebi oluşturmaya yetecek gelirlere sahip de olsalar, toplam ürünü geriye satın almak için gerekli talebi yaratacak harcamaları yeteri kadar hızlı bir biçimde gerçekleştirmeyeceklerdir.

Keynesgil durgunluk teorileriyle birçok unsuru paylaşan bu iddiayı göz ardı edebilmek kolay değildir; ancak burada kapitalist üretimin asıl amacının, işçilerin tüketimleri olduğu önermesinde çarpıcı şekilde Marksist olmayan bir şey söz konusudur. Marx'ın kendi formülasyonu bunun tersi bir sonucu işaret eder; kapitalizmin amacı sermaye birikimidir, bu büyük ve saplantı haline gelmiş projede, işçilerin tüketimi sadece bir yan üründür.

Eksik tüketim temelli kriz teorisinin en yeni biçimi, *politik iş çevrimi* teorisidir. Bu teori, kapitalist toplumsal ilişkilerin yeterli toplam talebi yaratmada aciz kaldıkları yönündeki herhangi bir iddiaya değil, sınıflara ayrılmış endüstriyel ka-

pitalist toplumun yüksek düzeylerde toplam talebe sonsuza dek izin veremeyeceği görüşüne dayanır. Kalecki (1943) tarafından ortaya koyulduğu gibi, bu teori kapitalist ekonomideki toplam talep seviyesinin, devletin politika kararları ile özellikle de dış ticaret, kamu bütçesi ve merkez bankası kredi politikaları vasıtasıyla düzenlenebileceğini ileri sürer. Kelecki bu politikaların uygun bir şekilde yönlendirilmesiyle devletin toplam talepte yüksek büyüme oranlarını sürdürebileceğine ve aslında çoğu sanayileşmiş ülkede akıcı yedek işsizler ordusunun tamamen ortadan kaldırılabileceğine inanır. Ancak yedek işsizler ordusunun ortadan kalkması, işçiler üzerindeki işsiz kalma korkusunu yok edecek ve kapitalistler karşısında ücretlere ve çalışma koşullarına yönelik pazarlık konumlarını çok fazla güçlendirecektir. Böylelikle Kalecki, kapitalistlerin er ya da geç devleti, yedek işsizler ordusunu tazelemek ve işçileri disipline ederek uzlaşıcı bir ruh haline zorlamak amacıyla toplam talebi düşürmesi ve denetim altında bir kapitalist kriz yaratması için baskı altına alacağını ileri sürer.

Politik iş çevrimi teorisi, çok önemli bazı soruları akla getirir. Bu sorular bizi, devletin neden toplam talebi belirleme gücüne sahip olduğunu ve devletin tam olarak hangi mekanizmalar sayesinde piyasa tarafından belirlenen kararların ihtiyari devinimlerini ortadan kaldırabildiğini, teknik bir düzeyde ve çok dikkatli bir biçimde değerlendirmeye zorlar. Bundan başka, işçilerin devlet politikalarını yönlendirmede sıkı bir duruş sergilemeleri durumunda, kapitalizmi ortadan kaldırmaksızın kapitalist krizleri bertaraf edebileceklerini varsayar. Bu sonucun, Marx'la uyumlu olmayabileceğine yönelik kuşkularım var.

Krize İlişkin Azalan Kâr Oranı Teorileri

Marx'ın görüşleri kapitalist üretimin teknik açıdan ilerlemeci karakterini vurgular. 4 ve 8. bölümlerde değindiğimiz gibi, bu ana fikir öncelikle teknik gelişimin işçilerin reel tüketimindeki olası artışlara rağmen emek değerinde düşüşe neden olduğu göreli artık değer tartışmasında ve ikinci olarak da kapitalist gelişimle birlikte, göreli artık değer yaratılmasıyla sağlanan artık değer oranındaki artışın değişmeyen sermayeden değişene doğru bir oran artışıyla dengelendiği kâr oranının azalma eğilimi tartışmasında ortaya çıkar. Azalan kâr oranını, kapitalist krize ilişkin bir açıklama olarak kullanabilmek için kriz teorisini Marx'ın çalışmasındaki bu büyük ana fikre dayandırmaya çalışmak oldukça çekici görülmektedir. Bu bakış açısından kriz, kapitalist üretimin en temel ve tarihsel açıdan en ilerici yönüyle –teknik ilericiliği ve muazzam büyüklükteki üretken güçleri harekete geçirebilme becerisi ile– bağdaştırılmış olur.

İlk bakışta bu yol, son derece umut verici gibi görünür. Kapitalist krizin kapitalist harcamada bir yavaşlamaya yol açtığını görmüştük. Ortalama kâr oranındaki bir azalmanın sermaye harcamalarında tam da böyle bir düşüşü ortaya çıkarabilmesi oldukça akla yatkın görünür. Ancak daha yakın bir inceleme bu tartışmayla ilgili daha derin soruların varlığını ortaya çıkarır. Sürekli birikimin, mutlak olarak ne kadar küçük olursa olsun, sermaye devresi çözümlemesine dayanarak, her pozitif kâr oranında mümkün olduğunu dikkate almamız gerekir. Düşük kâr oranı, üretken sermayenin, para sermayenin ve ticari sermayenin devir hızı ve kapitalist üretime yeniden kazandırılan artık değerin oranının belli olduğu bir durumda, bir bütün olarak kapitalist sistemde kesinlikle düşük bir büyüme oranının ortaya çıkmasına neden olur. Ancak kapita-

list sistemin düşük büyüme oranı, kendisiyle birlikte sistemin iç uyumluluğuna yönelik herhangi belirgin bir sorunu ortaya çıkarmaz. Kâr oranı gerçekten sürekli bir düşüşteyse, kapitalist sistem neden bu düşüşe birikim oranındaki kademeli bir düşüş ile uyum sağlamasın? Bu gibi kademeli bir düşüş kapitalistlerce hoş karşılanmayabilir ancak daha önce incelediğimiz karakteristik kapitalist kriz olgusuna sebep olacağı kesin değildir. Başka bir deyişle, kapitalist krize ilişkin bu açıklama, kâr oranındaki bir azalmanın neden bazı zamanlar ekonomik faaliyetlerde keskin ve süreksiz intibaklara sebep olduğuna dair sistematik gerekçeler ortaya koymalıdır.

Eğer böyle bir mekanizmanın, belki de kredi sistemini ve finansı da kapsayacak şekilde, (Marx'ın açıkça hiç ortaya koymamış olmasına rağmen) kapitalist ekonomilerde var olduğunu kabul ediyorsak, o halde aynı zamanda tam olarak hangi etmenlerin kâr oranının azalmasına neden olduğuna ve dolayısıyla krizin asıl sebebi olduğuna dair sorularla yüzleşmeliyiz. Bu noktada iki düşünce ekolü arasında çekişme vardır. Ricardo'nun kâr oranı düşüncesini takip eden kimi araştırmacılar reel ücretlerin arttırılmasının artık değer oranını düşüreceği ve bu yolla da kâr oranını azaltacağı görüşünü vurgularlar. Örneğin kimi yirminci yüzyıl araştırmacıları, bir genişlemenin tepe noktasına yakın bir durumda kâr marjlarının azalma eğiliminde oluşunu ve istihdam seviyesinin çok yüksek olduğunda parasal ücretlerin parasal fiyatlardan daha hızlı şekilde arttığını vurgularlar. Bu görüşe göre, iş çevriminin büyüme aşaması, birikmiş yedek emekçi ordusunu tükettiğinden ve bunun sonucunda da iş bulmaya yönelik rekabet hafifleyerek ücretler arttığı için sonlanmaktadır. Sonuç, artık değer oranının düştüğü ve kâr oranının azaldığı *kâr sıkışması* durumudur. Kriz büyük miktarda işsizlik yaratır, dolayısıy-

la yedek emekçi ordusunu takviye eder. İş bulmaya yönelik rekabet artar ve bunun sonucunda da ücret artışları normal oranlara geriler. Bir süre sonra bu süreçler artık değer oranlarını ve kârlılığı eski durumuna getirir ve birikimin devam edebilmesine olanak sağlar. Daha önce de değindiğimiz gibi, Marx krizlerin genellikle yüksek ve artan ücret dönemlerini takip eden dönemlerde ortaya çıktığını ileri sürmüştür. Ancak *Kapital*'deki (1867, s. 620) farklı bir tartışmada ise artan ücretleri krizlerin sebebi olarak görmenin bir hata olduğunu belirtmektedir: "Matematiksel olarak ortaya koymak gerekirse: Birikim oranı bağımlı değil bağımsız değişkendir; ücret oranı ise bağımsız değil bağımlı değişkendir."

Bunun tersine, diğer yazarlar, bazı genişleme dönemlerinde yedek emekçi ordusunun tükenişinin ampirik önemini tartışmazken, daha klasik Marxgil bir yol tutarak, birikim sürecinin kendisinin teknolojiyi değişime uğrattığı ve değişmeyen sermayenin değerini, değişen sermayenin değerine oranla daha da hızlı bir şekilde arttırmaya eğilimli olduğu görüşünü vurgularlar. Bu yaklaşımda birikim, üretmek için gereksinim duyulan sermaye yatırımını arttırmak yoluyla üretimin teknolojik temelini kademeli olarak değiştirir. Marx bu süreci *Kapital*'in (1894, s. 250–251) şu satırlarında ifade eder:

"Kâr oranındaki bir düşüşe, tek bir kapitalistin emeğin üretken istihdamını sağlamak üzere ihtiyaç duyduğu asgari sermaye miktarındaki artış eşlik eder. Burada gerekli olan, hem emeğin genel olarak sömürülmesi, hem de tüketilen emek süresinin metaların üretimi için gerekli emek süresine yetecek kadar olması, böylece metaların üretimi için gerekli ortalama toplumsal emek süresini aşmamasıdır."

Belirli noktalarda bu birikimli değişim, kapitalistlerin yatırımlarına başlarken yapmış oldukları kâr planlarıyla tutarsız

bir hale gelir, bunun sonucu da kriz olur. Bu görüşe göre, kriz temizleyicidir çünkü eski sermayenin ortadan kaldırılmasını içerir, bu ortadan kalkış, her ne kadar daha düşük bir kâr oranı seviyesinde de olsa, emeğin ortalama verimliliğini arttırır ve birikimin tekrar başlamasına izin verir.

Sermaye Birikiminin Uzun Vadeli Eğilimleri

Marx'ın, krizi sermaye birikimi sürecindeki kısa vadeli bozulmalar olarak ele aldığı tartışmasına, sermaye birikiminin uzun vadeli eğilimlerine ilişkin bir tartışma eşlik eder. Bu çözümleme politik olarak oldukça etkili olmuştur ve Marx'ın en çok tartışılan iktisadi görüşleri arasında yer alır.

Marx sermaye birikimine bireysel sermayeler ölçeğinde çarpıcı artışların eşlik edeceğini ileri sürer. Bu artışlardan iki mekanizma sorumludur. Birincisi, her sermaye kendi kârının yeniden yatırıma dönüştürülmesiyle büyüyebilir. O halde her başarılı sermaye zaman boyunca daha büyük bir duruma gelmeye eğilimlidir. Marx bu süreci sermayenin *yoğunlaşması* olarak adlandırır. İkinci olarak, Marx büyük, başarılı sermayelerin rekabet süresince kendisinden küçük olan sermayeleri kendi içine alma eğiliminde olduğunu ileri sürer. Bu eğilim günümüz ekonomilerindeki iflas, birleşme ve satın alma olgularına karşılık gelir. Marx'ın sermayenin *merkezileşmesi* diye adlandırdığı bu süreç, genel ekonomik kriz dönemlerinde oldukça hız kazanabilir, çünkü birçok küçük ve zayıf sermaye krize özgü düşük kârlılık ve talep yetersizliği nedeniyle savunmasız bir duruma düşer.

Sermayenin yoğunlaşma ve merkezileşme süreçleri tipik önemli sermayenin rakiplerine ve piyasaya göre çok büyük olduğu bir durumu ortaya çıkarır. Bu durumu Marx *tekel* olarak adlandırır. Bu durum, aslında tam olarak piyasada tek bir satı-

cının olması anlamında bir tekel değildir; daha geniş anlamda, sermayelerin piyasa gücüne sahip olmaları ve rekabet mücadelesinde bu gücü bir silah olarak kullanabilmeleridir.

Sermaye birikimi aynı zamanda işçi sınıfının yaşamında da önemli bir etkiye sahiptir. Öncelikle, Marx sermayenin ve istihdamın toplumun belirli bazı kesimlerinde büyümesinin yedek emekçi ordusundaki artışı beraberinde getireceğini ileri sürer. Teknik değişimin hızlı gelişimi, istihdam edilen işçilerin sürekli olarak geçici işsizlerin arasına katılmasına, yani akıcı yedekler ordusunun saflarına kaymasına neden olur. Tarımsal üretim kapitalist tarzda örgütlenmiş bir hale geldikçe, tarım işçileri kırsal endüstride muazzam bir saklı yedek emekçi ordusu oluşturacak şekilde işlerini kaybederler. Son olarak, her geçen gün daha fazla sayıdaki işçi yeteneklerinin artık kullanım alanı bulamadığını fark etmekte veya iş bulma rekabeti nedeniyle cesaretlerini kaybetmekte ve durgun yedekler ordusu saflarına katılmaktadır. Her ne kadar bu yedekler ordusunun büyüklüğü, emeğe olan talebin yüksek olduğu refah ve bolluk dönemlerinde azalsa da, sermaye birikimi boyunca artma eğilimi gösterir.

İkinci olarak, Marx'a göre sermaye birikimi, işin kendisini dönüştürerek, görevleri daha küçük süreçlere ve rutin parçalara bölerek, böylelikle işçinin insanlığını da parçalayarak işçileri fakirleştirir. İşçiler toplu olarak daha geniş ve daha güçlü üretim araçlarını kontrol eder ancak bireysel olarak güçsüz birer köleye dönüşürler. İşçi, bir taraftan kapitalist işverenlerin önerdiği giderek daha kısır ve daha sınırlı işler, diğer taraftan hayat standardını tehdit eden yedek emekçi ordusunun yarattığı rekabet arasında sıkışıp kalmıştır.

Üçüncü olarak Marx, sermaye birikimi sürecinin sürekli artan sömürü oranlarına bağlı olduğunu ileri sürer. Bu nedenle-

dir ki üretken işçiler, reel ücretleri ve yaşam standartları yükselirken bile, toplumsal ürünün gittikçe azalan bir bölümüne hakim olurlar. İşçilerle kapitalistler arasındaki toplumsal açık, her ikisinin de yaşam standartları yükseliyor olsa bile sermaye birikimiyle birlikte sürekli olarak genişler.

O halde gelişmiş kapitalizmin Marx'ın yazılarından ortaya çıkan tasviri, her biri rekabetçi bir üstünlük sağlamak için geniş ekonomik kaynakları elinde tutan, reklam, pazarlama ve mali hilelere başvuran az sayıdaki aşırı büyük kapitalist işletmenin rekabetini vurgular. Marx'ın böylesi bir tekelci sermaye sistemine ilişkin görüşü, kapitalist toplumun doğasında olan toplumsal çelişkileri çok önemli oranda şiddetlendireceği yönündedir. Az sayıdaki aşırı güçlü ekonomik karar alıcı ve onların, doğrudan toplumsal faydaya yönelik olmaktan çok artık değer elde etmeyi amaçlayan kararları, toplumsal ve ekonomik ortamı yapılandıracak ve denetim altına alacaktır. Tek tek işçiler –içinde bulundukları toplumu yaratanın aslında kendi emekleri olduğu gerçeğine rağmen– kendilerini önemli kararlardan dışlanmış, büyük sermayelere hakim seçkinlerinkinden çok farklı bir yaşam sürdürüyor halde, aslında bambaşka bir dünyada bulacaklardır.

Kapitalizmin Nihai Krizi

Marx aynı zamanda bu tekelci sermaye sisteminin, kapitalist ekonomik sistemin sosyalist bir sisteme dönüşeceği yolu hazırlayacağını öngörür. Bu oldukça karmaşık bir kavramsallaştırmadır ve birçok farklı yönleri vardır. Her şeyden önce, tekelci sermayenin gelişimi, üretimi toplumsal bir temelde akılcılaştırır. Tekelci sermaye tarafından devasa üretim güçleri, kitlesel talebi en ucuz şekilde sağlayabilmek için seferber

edilir. Böylece tekelci sermaye; toplumsal üretimi, merkezileştirilmiş ve toplumsal bir temelde yönetebilmek için gerekli olan kurumları ortaya çıkartır. İkinci olarak, tekelci sermaye tatmin edici miktarlarda toplumsal artığın üretilmesine olanak veren yüksek verimli teknolojiyi geliştirmekle sosyalizm için teknik bir altyapıyı da oluşturmuş olur. Son olarak, kapitalizmin tekelci aşaması, Marx'a göre kitlesel, bilinçli ve politik olarak örgütlenmiş bir işçi sınıfının gelişmesine yardım ederek, sosyalizmin ortaya çıkmasının toplumsal ve siyasi temelini yaratır. Marx, bu proleter sınıfı, topluma yön verme işlevini kapitalistlerden devralabilecek bir sınıf olarak, sosyalist toplumun siyasal dayanağı olarak görür.

Kapitalizmin nihai krizi, insani ve tarihsel bir dönüm noktası olması itibariyle, çok da kredi veya toplam taleple ilgili teknik bir sorun değildir. Kapitalizmin nihai krizi aslında, kapitalizmin kendisinin, toplumsal üretimin kitlesel güçlerini toplumsal amaçlara yönelik olarak konuşlandırabilecek teknik bilgiye ve özgüvene sahip bir insan kitlesini ortaya çıkardığında baş gösterecektir.

10

Sosyalizm

Kapitalizmin Eleştirisi ve Sosyalizm

Marx'ın iktisadı üzerine çalışmanın en kafa karıştırıcı noktalarından bir tanesi, onu bu eserleri yazmaya yönelten asıl sebebin sosyalizm gayesini desteklemek olduğu halde eserlerinin büyük bir çoğunluğunun kapitalizmin detaylı eleştirisinden oluşuyor olmasıdır. Sosyalist ekonomik uygulamalara yönelik yorumlar ve değinmeler ve diğer yazarların sosyalizm anlayışlarına getirdiği önemli eleştiriler yazılarının çeşitli yerlerinde dağınık biçimde yer alsa da, Marx'ın sosyalizmden neyi kastettiğine dair sistematik ve detaylı bir açıklamayı hiç yapmamış olduğu gerçeği, bu kafa karışıklığını iyice artırır. Marx'ın neden sosyalizmle ilgili planını basitçe ortaya koymadığı ve okuyucuyu sosyalizmin kapitalizme olan üstünlükleri konusunda ikna etmeye çalışmadığını anlamlandırmak, Marx'ın ekonomi üzerine yazdıklarını anlamayı kolaylaştırır.

İnsanların yaşamlarının maddi yönlerini üretmek için farklı zaman ve mekanlarda, kendilerini çarpıcı biçimde farklı yollarla örgütlemiş olmaları gerçeği Marx'ı etkilemiş ve şaşırtmıştır. Zamanında mevcut olan antropoloji ve tarih çalışmaları üzerine yaptığı inceleme, Marx'ı, teknolojik uygulamalardaki kayıtlı tarihte gözlenen muazzam farklılıkları ve toplumsal ve siyasi örgütlenme biçimlerinde yine aynı derecede büyük farklılıkları vurgulamaya itmiştir. Marx, teknoloji ve örgütlen-

menin bu birbirinden ayrı özgün kalıplarının tanımlarının yapılmasını ve kendisinin *üretim tarzı* diye adlandırdığı bu kalıpların birinden diğerine insanların değişim sürecinin keşfedilmesini toplumsal bilimlerin ve toplumsal eleştirinin temel ödevleri olarak görmüştür.

Bu büyük dönüşümlerin içerisinde olan insanlar, yaşamlarının en belirgin eylemlerinin bu yönünü her zaman tam olarak idrak edememişlerdir. Marx'a on dokuzuncu yüzyıldaki bakış açısından çarpıcı şekilde belirgin görünen bu değişimlerin, birçok durumda, tarihsel gerçeklik içerisinde olgunlaşmaları yüzyıllar almıştır ve insan davranışında sayısız ve çok dağılmış değişimlerin ürünüdürler. Tarihte bir bireyin veya birey grubunun üretim biçimini değiştirmek için bilinçli bir karar aldığı tek bir an bulamayız. Ancak açıktır ki üretim biçimi ancak geniş insan kitlelerinin insan yaşamının ne olduğuna ve nasıl örgütlenmesi gerektiğine dair yeni bir görüşü kademeli olarak paylaşmaya başladığında değişir. Bu görüşün kendisi de onu oluşturan parçalar gerçekleştikçe ve içinde doğuştan var olan belirsizlikler ve sorunlar anlaşılır oldukça değişir ve olgunlaşır. Marx bunu ünlü fakat çok tartışmalı bir paragrafta açıklar (1859, s. 20–21):

> Varlıklarının toplumsal üretiminde insanlar, iradelerinden bağımsız olarak kaçınılmaz biçimde belirli ilişkilere, yani maddi üretim güçlerinin gelişimindeki belirli bir aşamaya mahsus olan üretim ilişkilerine girerler. Bu üretim ilişkilerinin bütünlüğü, toplumun ekonomik yapısını, üzerinde bir yasal ve siyasi üstyapının yükseldiği ve belirli toplumsal bilinç şekillerine karşılık gelen asıl temeli oluşturur. Maddi yaşamın üretilme biçimi toplumsal, siyasi ve entelektüel yaşamın genel sürecini koşullandırır. İnsanların var oluşunu belirleyen şey, bilinçleri değildir; aksine bilinçlerini belirleyen şey, onların toplumsal var oluşlarıdır. Gelişimin belirli bir aşamasında,

> toplumun maddi üretken güçleri mevcut üretim ilişkileriyle veya –bu yalnızca aynı şeyi yasal olarak ifade eder– şimdiye kadar çerçevesi içersinde faaliyet gösterdikleri mülkiyet ilişkileriyle çatışmaya girerler. Bu ilişkiler, üretken güçlerin gelişme biçimleri olmaktan çıkıp onların prangalarına dönüşür. Bundan sonra bir toplumsal devrim çağı başlar. Ekonominin temelindeki değişimler er ya da geç muazzam üstyapının bütününün dönüşümüne neden olur.

Marx sosyalizmi tarihsel ölçekte gelişmekte olan yeni bir üretim biçimi olarak görür. Olayları bu bakış açısının ışığında gördüğümüzde, bir üretim tarzı olarak sosyalizmin nihayete ermiş bir tarifini yapmanın neden uygun olmayacağını anlayabiliriz. Aynı zamanda kapitalizm ve sosyalizm tartışmasının, üretimin hangi örgütlenme biçiminin evrensel olarak insanlar için en iyi olduğunu sorgular şekilde ortaya koyulamayacağını görürüz. Kendileriyle ve dünya ile ilgili bildiklerinden ötürü bazı şeyler kimi insanlar için olasıdır, ancak aynı keşifleri yapmamış diğer insanlar için olası değildir. Aynı kurum aralarında bulunduğu diğer kurumların oluşturduğu şartlara bağlı olarak farklı etkilere sahip olabilir. Örneğin eşitlikçi bir bölüşüm tarzı, teknolojik olarak geri kalmış bir topluluğu, artık ürün birikimini olanaksız hale getirerek durgunluğa mahkum edebilir. Ancak aynı bölüşüm tarzı, teknolojik olarak gelişmiş bir toplumun, belirli çatışma kaynaklarını ortadan kaldırmak suretiyle, yüksek toplumsal üretkenlik olanaklarını gerçekleştirmesine izin verebilir. O halde üretimin tek bir "en iyi" toplumsal örgütlenme tarzı görüşünün, tarihsel bakış açısından bir dayanağı yoktur.

Bu görüşe göre, modern insanların, kendi tarihsel durumlarına dair çok daha fazla bilgileri olduğu için, kendi eylemlerinin üretim tarzını değiştirmekte olduğu gerçeğinin çok daha farkında olabileceklerinin kabulü uygun olacaktır. Böyle bir

kişi için üretimin mevcut toplumsal örgütlenmesinin açık ve doğru bir tasviri değerli bir kaynaktır. Bu yüzdendir ki, Marx on dokuzuncu yüzyılın kendi işleyiş biçimi hakkındaki bilgisi üzerindeki sır perdesini kaldırmak ve onu açıklığa kavuşturmak için büyük çaba sarf etmiştir.

Marx'ın kapitalizm eleştirisinden, sosyalizme dair şu soruların yanıtlarını öğrenmeyi bekleyebiliriz: Kapitalist ekonomik örgütlenmenin hangi yönlerini değiştirebilmek mümkündür? Kapitalist ekonomideki farklı kurumlar arasında, bir kurumda değişim olabilmesi için diğerlerinde de değişim olmasını gerektiren hangi bağlantılar vardır? Kapitalist ekonomilerin düzenlemeleri hangi toplumsal işlevleri yerine getirir ve dolayısıyla sosyalist bir ekonominin aynı işlevleri yerine getirebilmesi için hangi koşulları sağlaması gerekir? Sosyalizm eğer tarihsel olarak kapitalist üretimin ilerisinde olacaksa, kapitalizmin hangi yönlerini kendi bünyesinde birleştirmelidir?

Kapitalizmin Olumlu Yönleri

Marx kapitalizm konusunda iki yönlü bir tutum takınmıştır. Marx, kapitalizmi, önceki üretim tarzlarıyla ilişkili olarak insanlık tarihinde ve insanlığın özgürleşmesinde kararlı bir ileri adım olarak görür. *Kapital*'de (1894, s. 819) şu ifadelere yer verir:

> Genel anlamda artık emek, daima verili gereksinimlerin üzerinde ve ötesinde sarf edilen emek olarak kalmak durumundadır. Kapitalist sistemde yalnızca, köleci ve diğer sistemlerde olduğu gibi uzlaşmaz şekilde karşıt bir biçime bürünür ve toplumun bir tabakasının tam bir aylaklığıyla tamamlanır... Sermayenin uygarlaştırıcı yönlerinden biri, artık emeği, üretken güçlerin ve toplumsal ilişkilerin gelişimi ve önceki kölelik, serflik ve bunlara benzer biçimlerden daha ileri yeni bir

> biçimin unsurlarının yaratılması için daha avantajlı bir tarzda ve koşullar altında zor koşmasıdır.

Ancak Marx kapitalizmi, kapitalizmin kendisinin kuracağı muhtemel gelecekte, gerici, sınırlı ve kendi çelişkileri nedeniyle yok olmaya mahkum olarak görür.

Kapitalizmin Marx'ın olumlu olarak tanımladığı kimi yönlerinin incelenmesi, Marx'ın sosyalizm hakkındaki düşüncelerine dair önemli bir fikir verebilir çünkü Marx sosyalizmin, kapitalizmin bu olumlu özelliklerini devralacağı ve onlar üzerinde gelişeceği görüşündedir. Marx'a göre kapitalizm, insanların bireysel ve içsel olarak önemli derecede özgürleşmesini ve buna bağlı olarak enerjilerini toplumsal üretime yönlendirebilme becerilerinin gelişmesini sağlamıştır. Bir kişilik olarak kapitalist, maddi dünyayı kendi eylem ve kararlarıyla inşa etmenin gücünü ve sorumluluğunu kabul etmektedir. Kapitalist dünyayı verili bir ortam olarak değil, dönüştürme ve geliştirme eylemlerinin bir aracı olarak görür. Batıl inançlara, geleneklere ve tabulara düşman ve amaçlarına ulaşmak için durmaksızın araçlar arayan bu gerçekçi maddecilik Marx için oldukça çekicidir. *Komünist Manifesto*'da (Marx ve Engels, 1848, s. 38) şu satırlara rastlarız:

> Burjuvazi üretim araçlarını ve dolayısıyla üretim ilişkilerini ve onlarla birlikte de toplumun tüm ilişkilerini sürekli olarak kökten değiştirmeden var olamaz. Daha önceki endüstriyel sınıfların tümü için var olmanın birinci koşulu, aksine, eski üretim biçimlerinin değişmeden muhafaza edilmesiydi. Üretimin sürekli olarak kökten değişime uğratılması, tüm toplumsal koşulların kesintisiz biçimde bozulması, bitmek bilmeyen belirsizlik ve çalkantı burjuva çağını tüm öncekilerden ayırır. Tüm değişmeyen, hızla donan ilişkiler ardı sıra dizili kadim ve saygın önyargı ve görüşlerle birlikte süpürülüp atılıyor, tüm yeni şekillenenler daha henüz katılaş-

> madan antikaya çıkıyor. Katı olan her şey buharlaşıyor, kutsal olan her şey ayaklar altına alınıyor ve sonunda insanoğlu, toplumsal koşullarıyla ve türüyle olan ilişkileriyle, aklıselimle yüzleşmeye mecbur kalıyor.

Bu öznel ruh haline karşılık gelen, kapitalistin devasa toplumsal enerjiyi üretim için seferber etme ve kapitalist toplumа özgü sürekli yenilik ve teknik değişimi harekete geçirebilme becerisidir. Marx tekrar ve tekrar kapitalist üretimin teknik anlamdaki ilerici özelliği fikrine geri döner. Bu fikir en tartışmalı ve zor kazanılmış kavrayışların kalbinde yer almaktadır. Bu teknik ilericilik, kapitalizme, daha önceki dönemlerin insanlarının hayal edemeyeceği kadar büyük ölçeklerde toplumsal artığı seferber edebilme gücü verir.

Marx, kapitalizmin bu iki ana olumlu unsurunu benimseyen bir sosyalizm tahayyül eder. Sosyalist insanlar da büyük olasılıkla gerçekçi materyalistler olacaklardır. Onlar da bilinçli bir şekilde insan dünyasının inşası için gerekli olan insani sorumluluğu üstlenecekler ve insanoğlunun başarısızlıkları karşısında sığındığı tanrısal bahaneleri küçümseyeceklerdir. Eşit derecede önemli olan bir noktada, toplumsal enerjiyi büyük ölçekte harekete geçirebilme ve muazzam bir toplumsal artık ürün oluşturma gücüne sahip olma anlamında kapitalistlerle benzeşeceklerdir. O halde, Marx'ın sosyalizminin geçmişe özlem duyan herhangi bir yönü yoktur. Küçük ölçekli üretime geri dönmeye veya ileri teknolojiden vazgeçmeye değil, toplumsal amaçların izinde, ölçeğin ve tekniğin atak ve araçsal olarak kullanılmasına yöneliktir.

Kapitalizmin Olumsuz Yönleri

Marx, modern kapitalizmin en çarpıcı iki tezahürü olan ölçeği ve teknolojiyi olumlu olarak kabul ediyorsa, o zaman be-

nimsemediği şeyler nelerdi? Marx'a göre kapitalizmin temel sınırlılığı, kapitalistlerin muazzam toplumsal güçlerini toplumsal değil, kişisel ilkeler doğrultusunda kullanmaları ve bunun sonucunda kendi yarattıkları toplumsal olasılıklara asla ulaşamamalarıdır. Kapitalistlerin gerçekçi materyalizmi, bireycilik çerçevesindeki bir anlamı ifade eder. Nesnel olarak bakıldığında kapitalist, toplumsal üretimin ve toplumsal değişimin bir öznesidir, ancak öznel olarak kendisini başarıya ve hayatta kalmaya dönük olarak şahsi ve bireysel bir mücadelenin içinde hapsolmuş olarak görür. Başarılı bir kapitalist, üretimi toplumsal bir temelde örgütleme ve akılcılaştırma suretiyle sürekli bu bireysel sınırları aşmaya yönelir, ancak sistemin sınırları bu amacın tam olarak gerçekleşebilmesini engelleyerek kendini tekrar ortaya koyar. Kapitalizm, toplumsal üretimin ölçeğini büyüttükçe ve teknolojisini ilerlettikçe, sistemin şahsi ve rekabetçi temelini korumaya ve desteklemeye yönelik gerekler nedeniyle gitgide daha çok toplumsal olanak engellenmektedir. Yine, *Komünist Manifesto*'da Marx ve Engels bu görüşü şu şekilde dile getirir (1848, s. 40–41):

> Üretim, mübadele ve mülkiyet ilişkileriyle birlikte modern burjuva toplumu, o devasa üretim ve mübadele araçlarını uyandıran böylesi bir toplum, tılsımlarla çağırmış olduğu ölüler diyarına artık söz geçiremeyen bir büyücüye benzer... Toplumun emrindeki üretken güçler artık burjuva mülkiyetinin koşullarını daha fazla devam ettirmeye yanaşmıyor; tersine, bu güçler kendilerini zincire vuran bu koşullar için fazla güçlü hale gelmişlerdir ve bu zincirlerden kurtulduklarında burjuva toplumunun bütününe kargaşa getiriyor ve burjuva mülkiyetinin varlığını tehdit ediyorlar. Burjuva toplumunun koşulları kendilerinin yarattığı zenginliği içine sığdırabilmek için çok dardır.

Görülüyor ki, Marx'ın bir üretim tarzı olarak kapitalizme yönelik eleştirisinin merkezinde, meta fetişizmi kavramı bulunmaktadır. Bu görüşe göre, kapitalizmin en büyük zayıflığı, meta ilişkisinin insanları kendi eylemlerinin maddi ve toplumsal varlıklarını nasıl ürettiğini açıklıkla anlamalarını engellemesidir. *Kapital*'de (1894, s. 826) şöyle der: "Üretimde, zenginliğin maddi unsurlarının dayanak olarak hizmet ettikleri toplumsal ilişkileri, bu nesnelerin kendilerinin (metaların) özelliklerine dönüştüren ve daha da belirgini, üretim ilişkisinin kendisini bir nesneye (paraya) dönüştüren gizemli özelliğe daha önce de işaret etmiştik."

Marx sosyalizm ile üretimin meta biçimini ve parayı, toplumsal üretim örgütlenmesinin başlıca araçları olmaktan çıkarmayı amaçlar. Bu, güçlü ve ayırt edici bir duruştur. Bu duruş Marx'ı, para ve meta üretimi çerçevesinde gücün ve maddi zenginliğin yeniden dağıtılmasını öngören diğer insanlardan kesin bir biçimde ayırır.

Yine Marx'ın kapitalizme yönelik eleştirisi, kapitalist üretim ilişkilerinin ahlaka aykırı olduğu yakınmasından da kesin bir biçimde ayrılır. Marx, ahlakı insanın yarattığı bir olgu olarak görür ve bu nedenle tarihsel gelişim ve değişimden etkilenmeye açık olduğunu düşünür. Her tarihsel dönemdeki insan ilişkilerinin sınırlarına dair anlayışını, bu ilişkilerin kendi yapısı dahilinde açıkça ifade eder. Örneğin, köleci bir toplumda köle sahiplerinin kölelere yönelik ahlaki davranış standartları, diğer köle sahiplerine yönelik davranış standartlarından oldukça farklıdır. Bu ayrım, köleliği sona erdirmiş bir toplum için anlamsız ve nefret uyandırıcıdır. *Komünist Manifesto*'da (1848, s. 49) Marx ve Engels burjuvaziyi şu şekilde azarlar:

> Sizi, bugünkü üretim tarzı ve mülkiyet biçiminizden kaynaklanan toplumsal biçimleri –üretimin gelişiminde ortaya çıkan

> ve kaybolan tarihsel ilişkileri– doğanın ve aklın ebedi yasalarına dönüştürmeye sevk eden bencilce bir yanılgıdır ve sizden önceki tüm hakim sınıflarla paylaştığınız, işte bu yanılgıdır. Antik çağ mülkiyetinde açıkça gördüklerinizi, feodal mülkiyet için itiraf ettiklerinizi, elbette ki kendi burjuva mülkiyet biçiminiz için itiraf etmekten imtina edersiniz.

Kapitalizmin ahlak dışı bir üretim tarzı olduğu yönündeki görüşe nasıl bir anlam verebiliriz? Elbette ki kapitalist toplumdaki bireylerin davranışları kapitalizmin kendi ahlak standartlarıyla çelişebilir, ancak bu, tüm insan toplumları için geçerlidir. Elbette ki kapitalizm altında şekillenen ahlaki standartlar, kapitalizmin dayandığı kimi insan ilişkilerinin uygunluğunu sorgulayabilir ancak bu da tüm üretim tarzları için geçerlidir. Henüz olgunlaşmamış sosyalizmin bakış açısından, kapitalizmin varlığı için gerekli temel ilişkilerden bazıları, örneğin ücretli emekçilerin sömürülüşü, ahlak dışı görülebilir ve nefret uyandırabilir; aynı kölelik kurumunun liberal kapitalizmin bakış açısından ahlak dışı bulunması ve nefret uyandırması gibi. Ancak bunu ileri sürmek sadece kapitalizmle olan tarihsel mücadelesinde henüz genç olan sosyalizmin tarafını tutmak ve tarihsel misyonuyla birlikte sosyalizmin ahlakını da benimsemektir. O halde kapitalizmin ahlak dışılığı tarihsel eleştiri için kesin bir dayanak değildir.

Marx'a göre sosyalizmin sorunu öncelikle, toplumsal gerçekliği kimi ahlaki görüşlerle daha yakın bir uyuşma noktasına getirmek üzere tasarlanmış arzu edilen bir reform meselesi değil, kapitalist gelişimin büyük başarısı sonucu insanlara yüklenmiş olan acı verici bir zorunluluk meselesidir. Kapitalizm tarafından açılan toplumsal üretim olanaklarının gerçekleştirilebilmesi için toplumsal artığın kişisel temelli denetimi aşılmak zorunda kalınacaktır.

Marx'ın görüşüne göre kapitalizmin diğer başlıca toplumsal hastalıkları kapitalist üretimin toplumsal karakteri ile kişisel temelli kapitalist güç akımı arasındaki bu temel çelişkiden kaynaklanmaktadır. Ekonomik denetimin kişisel karakteri, kapitalizmin toplumun belirli bir kısmını toplumsal üretimin meyvelerinden yoksun bırakmadan, yani yedek emekçi orduları yaratmadan ve sürdürmeden işleyemeyeceği anlamına gelir. Kapitalist üretimin doğasından gelen bu eşitsizlik, kendilerini kapitalist üretim ilişkileri üzerinden örgütleyen insanların kaderinin gülünç aşırılıklarını tekrar ve tekrar yaratır.

Marx'ın Diğer Sosyalizm Öngörülerine İlişkin Eleştirileri

Marx her ne kadar kendi sosyalizm görüşünü sistematik bir şekilde açıklamamış olsa da, diğerlerinin sosyalist planlarına ilişkin kapsamlı eleştiriler kaleme almıştır. Aslında nihai olarak *Kapital*'e dönüşen çalışma, başlangıçta, sarf edilen emek karşılığı alınan sertifikaların para gibi tedavüle girebileceği emek-para ekonomisine yönelik sosyalist önerilerin eleştirisi olarak başlamıştı. *Grundrisse*'nin (Marx, 1939) para konulu bölümündeki bu eleştiri, meta üretim biçimi ile bu önerinin sosyalist hedefleri arasındaki çelişkilere odaklanmıştır. Marx, bir banka piyasaya emek sertifikaları sürseydi, başlangıçta bu sertifikalar karşılığında onları geri satabilmek için üretilmiş olan tüm metaları satın alması gerektiğini ileri sürer. Ancak daha sonra, genel alıcı ve satıcı olan bu banka, üretilmiş olan metalar için fiyatlar belirlemek ve bu yolla da piyasanın yerini almak durumunda kalırdı. Ve Marx şöyle devam eder (1939, s.155):

> [Banka], metaların belirli bir endüstride mevcut ortalama üretim araçlarıyla üretileceği emek süresini belirlemek durumunda kalacaktı... Ancak bu da yeterli olmayacaktı. Sadece, belirli miktardaki ürünün üretilebileceği süreyi belirlemek, üreticileri eşit şekilde verimli kılacak koşullara yerleştirmek zorunda kalmayacak... aynı zamanda farklı üretim dallarında istihdam edilecek emek süresi miktarını da belirlemek zorunda kalacaktı. Bu sonuncu zorunluluk, değişim değerini gerçekleştirmenin ve bankanın para birimini tahvili mümkün hale getirebilmenin genel olarak toplumsal üretimin istikrarlı ve düzenli bir hale getirilmesini ve bu yolla mübadelenin taraflarının ihtiyaçlarının her zaman karşılanabilmesini gerektirdiğinden dolayı ortaya çıkacaktı... Tam olarak bakıldığında, bu durumda, banka sadece genel alıcı ve satıcı değil, aynı zamanda genel üretici olacaktı.

Marx, meta üretimini emek sertifikası sistemi ile yeniden düzenleme girişiminin, üretimin merkezi bir yönetim altında tamamen toplumsallaştırılması anlamına geleceği sonucuna varır.

Bu tartışmadan, Marx'ın sosyalizm anlayışının üretimi örgütleyen kurumların çerçevesinde temel bir değişimi içerdiğini görebiliriz. İşin örgütlenmesi ve gözetimi, bireylerin ihtiyari, merkezi olmayan ve dar görüşlü bir şekilde kendi çıkarlarına odaklanmış etkileşimlerine emanet edilemez.

Marx aynı zamanda, toplumsal ürünün eşit dağılımı görüşünü sosyalizmin özüymüş gibi abartılı bir şekilde vurgulayan sosyalizm öngörülerini de eleştirir. Marx'a göre, "eşit" dağılım hedefi, çelişkili ve yanlış yönlendiren bir slogan olarak ortaya çıkmış gibi görünür. *Gotha Programının Eleştirisi*'nde (1875, s. 324) Marx, ürünün dağılımında tüm işçilerin eşit pay alması gerektiği önerisini şöyle değerlendirir:

> Bu *eşit* hak, eşitsiz emek için eşitsiz bir haktır... Eşit olmayan kişisel yeteneği ve böylelikle de üretken kapasiteyi örtülü bir

şekilde doğal ayrıcalıklar olarak kabul eder. *O halde bu da, her hak gibi, kendi içinde, bir eşitsizlik hakkıdır.* Hak, doğası gereği, sadece eşit bir standardın uygulanmasına dayandırılabilir. Ancak eşit olmayan bireyler (eğer eşit olmayan bireyler olmasalardı farklı bireyler olmazlardı) sadece eşit bir bakış açısı altında toplandıkları, *belirli* tek bir yönleriyle ele alındıkları, örneğin mevcut durumda, sadece *işçi olarak* ve diğer tüm yönleri göz ardı edilerek ele alındıklarından dolayı sadece eşit bir standartla ölçülebilirler. Bunun ötesinde bir işçi evlidir, diğeri değil; birinin diğerinden daha çok çocuğu vardır, vesaire vesaire. O halde eşit emek sarfı ve dolayısıyla toplumsal tüketim ödeneğinden eşit bir payla, biri aslında diğerinden daha fazla alacak, biri diğerinden daha zengin olacaktır. Tüm bu bozuklukları önlemek için hak, eşit olmak yerine eşitsiz olmak durumundadır.

Ayrıca aynı metinde (1875, s. 322) Marx sosyalizmin, işçilerin ürün değerinin tamamından bireyler olarak hak sahibi olmaları anlamına gelebileceği fikrini reddeder:

Çalışanların müşterek getirisi toplam toplumsal üründür.
Şimdi bundan altta sayılanlar düşülmelidir:
Birincisi, kullanılıp tüketilmiş üretim araçlarının yenilenmesinin karşılanması.
İkincisi, üretimin genişlemesi için ayrılan ek pay
Üçüncüsü, doğal felaketler vs... dolayısıyla ortaya çıkan kazalar, yerinden olmalar karşısında önlem olarak sigorta ve ihtiyat fonları.
Kalan, bireyler arasında bölüşülmeden önce ayrıca şunlar da düşülmeli:
Birincisi, üretime ilişkin olmayan genel idari maliyetler...
İkincisi, okullar, sağlık hizmetleri vb. gibi *genel ihtiyaçların müşterek olarak giderilmesine ayrılanlar.*
Üçüncüsü, çalışmaya uygun olmayanlar için ayrılmış olan fonlar.

Marx'a göre sosyalist toplum; toplumsal artığı, idari, sosyal yardımlaşma, sağlık, savunma ve üretim araçlarına yatırıma yönelik giderlerini karşılayabilmek için seferber etmelidir. Bu, bireysel olarak çalışanların ürünün tamamı üzerinde bu giderler çıkarılmadan hak iddia edemeyecekleri anlamına gelir.

Marx'ın Sosyalizm Anlayışı

Tüm bu dolaylı ipuçlarından, Marx'ın sosyalizme ilişkin müspet algısının önemli yönlerini yeniden kurabiliriz. O, sosyalizmi çığır açan bir tarihi olgu, insanlarla kendi durumlarına dair öznel anlayışları arasındaki ilişkilerin yaygın bir biçimdeki dönüşümü olarak görmüştür. Bu dönüşüm üretimin örgütlenmesinin ve insanların kendi var oluş koşullarına ilişkin varsayımlarının en temel yönlerine temas eder. Kendiliğinden olan, merkezi olmayan, piyasa tarafından yönlendirilen meta üretim sisteminin yerini eninde sonunda, bilinçli, toplumsal olarak yön verilen bir üretim yönetiminin almasını gerekli kılar.

Her ne kadar bu öngörü, kapitalist toplumun birçok yönüne aykırı olsa da Marx, sosyalizmin kapitalizmin çoğu olumlu özelliğini içinde barındırdığına veya kimi özelliklerini daha da geliştirdiğine inanır. Gördüğümüz gibi, kapitalizmin dünyevi ve gerçekçi zihniyeti sosyalist toplumun vazgeçilmez bir parçasıdır. Üretken kaynakların harekete geçirilmesi ve toplumsal artıkların düzenlenmesi de Marx'ın kapitalizme yönelik anlayışının ve sosyalizme yönelik öngörüsünün ortak yönleridir.

Sosyalizmin, kapitalist kurumların ötesine geçme ve bunları kendi bünyesinde bir araya getirme düşüncesi mülkiyet sorununu akla getirir. Marx'a göre sosyalizm, insanların ürettiklerine olan erişimlerini denetleyen bir kurum olarak mülkiyetin tamamen ortadan kaldırılması değil, ancak kimi bazı

mülkiyet sınıflarının açıkça toplumsal bir temelde yönetildiği toplumsal mülkiyet haline dönüşümü anlamına gelir. Marx, kapitalist mülkiyeti, uzun tarihsel bir evrim sürecinin son safhası olarak görmüştür. Onun görüşüne göre, bu evrimsel süreç devam edebilecek ve mülkiyetin toplumsal biçimlerinin ortaya çıkmasına öncülük edebilecekti.

Marx sosyalist üretim ilişkilerini kendine özgü biçimde adlandırmak için "işçilerin özgür birliği" ifadesini kullanırdı. Örneğin, *Kapital*'in birinci bölümünde (1867, s.78) Marx, "işlerini, her bir bireyin emek gücünün bilinçli biçimde topluluğun bileşik emek gücü olarak kullanıldığı müşterek üretim araçlarıyla devam ettiren, özgür bireylerin oluşturduğu bir topluluk" tanımlar. Daha sonra *Kapital*'in 3. cildinde (1894, s. 820) Marx, şu düşünceyi tekrar ifade eder:

> Tıpkı vahşi insanın ihtiyaçlarını karşılamak, yaşamı sürdürmek ve yeniden üretmek için doğayla boğuşmak zorunda olması gibi, uygar insan da aynı zorunluluk içerisindedir ve bunu da her toplumsal oluşumda ve olası tüm üretim tarzları altında yerine getirebilmesi gerekir. Gelişimiyle birlikte isteklerinin bir sonucu olarak, bu fiziksel gereksinimlerin kapsamı da büyür ancak aynı zamanda, bu isteklerini karşılayacak olan üretim güçleri de büyür. Bu alandaki özgürlük ancak toplumsallaşmış insanla, doğa ile olan alış verişlerini akılcı şekilde düzenleyen, doğanın büyük güçlerine körlemesine itaat etmek yerine onu kendi müşterek denetimi altına alan ve bunu en az miktarda enerjiyi harcayarak ve kendi insan doğasına en faydalı ve en yakışır koşullarda başarabilen, birlik olmuş üreticilerle mümkündür.

Bu kısa ve öz anlatımların üç önemli unsuru vardır. Birincisi, böyle bir topluluktaki üretimin toplumsal olarak örgütlenip yönetilmesidir. Toplumsal emeğin üretimi ve dağılımını yöneten otorite, doğrudan doğruya ve açık bir şekilde

toplumsaldır. Bu otoritenin meşruluğu, topluluğu bir bütün olarak temsil etmesinden kaynaklanır.

İkincisi, bireyleri toplumsal emek sürecine girmeye yönlendiren dürtüleri, ücretli emekçilerinkinden oldukça farklıdır. Ücretli emekçiler emek güçlerini bireysel olarak hayatını idame ettirmek veya rekabetçi mücadelede avantaj sağlayabilmek için satarken, sosyalist işçi emeğini büyük bir toplumsal emek mozaiğinin parçası olarak verir ve topluluğun bütününün varlığını idame ettirebilmesini ve gelişebilmesini sağlayabilmek için harcar. Çalışmanın toplumsal psikolojisindeki bu değişim, Marx'ın görüşleri içinde en radikal ve en derin olanlardan biridir.

Son olarak, ***bilinçli*** kelimesi bu paragrafta çok önemli bir role sahiptir. Marx'a göre sosyalist emek, insan anlayışındaki çok büyük çaplı bir ilerlemeyi temel alacaktır. Özgürce birlik olmuş üreticilerin oluşturduğu bir topluluğun her bir bireyi, belirgin bir anlamda sistemin bütününü, tarihini, hedeflerini ve üyelerin bu yapıdaki yerlerini kavrayabilir. O halde, Marx için sosyalizmin önemli bir yönü, meta fetişizminin ortaya çıkardığı çarpıtma ve kafa karışıklığını ortadan kaldırmasıdır. Ona göre insanlığın tarihsel ilerleyişi, bireyin bilincinin gelişimidir.

Sosyalizm İnşası ve İşçi Sınıfı

Sosyalizmin kapitalist üretimin çelişik biçimlerinden evrilmesi, Marx'ın görüşüne göre bilhassa işçi sınıfının görevidir. Bu yüzden Marx, kapitalizm eleştirilerinde işçilere seslenir. Kapitalist bir toplumdaki işçiler başlangıçta üretim sisteminin bütünü açısından konumlarının farkında değildirler, ancak kökenlerinin bilincini ve etnik ve dinsel kimliklerini taşırlar. Kapitalist üretimin zorlu deneyimleri, Marx'a göre, işçileri ka-

pitalist işverenlere ve sonuçta kapitalist üretime karşı tek bir mücadelede ortaklaştıklarına ikna edecektir.

Bu çatışma öncelikle işçilerin işgününü kısaltmak, aile emeğinin kullanımını kısıtlamak ve ücretleri arttırmak suretiyle sömürüyü sınırlandırma çabalarında ortaya çıkar. Marx, bu hedeflerin sadece savunmaya dönük olduğunu ve işçilerin bu alanlarda kazandığı tüm zaferlerin tamamen geçici olduğunu ileri sürer. Marx'ın çözümlemesinin amacı, işçileri bu savunmacı stratejilerin ötesine geçip karşı saldırıya, devletin gücünü elde etmeye yönelik devrimsel bir harekete yönlendirmeye ve bu gücü kapitalist üretimi sosyalizme dönüştürmek için kullanmaya ikna etmektir. Ücretler, çalışma koşulları ve işgününün uzunluğuyla ilgili anlaşmazlıklara müdahil olurken, işçiler aynı zamanda sorunlarının bireysel değil, sınıfsal olduğunun da farkına varırlar. Marx'ın bakış açısından bu uyarılış, bir sınıf olarak işçilerin üretim ilişkilerini tümden dönüştürebileceklerini anlamalarına yönelik ilk adımdır.

Özet

Marx, sosyalizmi, aslında kapitalizmden ortaya çıkan tarihsel bir olgu olarak tasavvur eder. Sosyalizme öncelikle planlama ve hesaplama ruhuyla değil, halihazırda gelişimini sürdüren karmaşık bir olguyu anlama amacıyla yaklaşmak gerekir. Sosyalizm tarihsel olarak kapitalist üretimin çelişkilerinden doğduğu için, onu anlamaya yönelik çabalar açısından en iyi başlangıç, bu çelişkilerin kendisini irdelemektir. Bunun ötesinde, sosyalizmin doğası neticede kapitalist üretimden ortaya çıktığı için kapitalist üretimdeki köklerinden etkilenecektir. Sosyalizm kapitalist toplumun ve kapitalist mülkiyetin ötesine geçer ve bunları bünyesine katar.

Kapitalizmin önemli işlevleri, özellikle büyük ölçekli üretimi sürdürebilme, geniş toplumsal artıkları seferber edebilme ve sistematik olarak üretimin teknik gelişimini ve genişlemesini sağlayabilme becerileri sosyalist toplumlarda da bulunmalıdır. Ancak kapitalizm,bu hedefleri dolaşık ve gerçeği gizleyen bir yoldan, meta üretim şekli ve para yoluyla gerçekleştirir. Bu şekiller üretimin gerçek toplumsal doğasını çarpıtır ve kapitalist toplumu oluşturan bireylerden gizler. Bu çarpıklıklar sonuçta kapitalizmi kendi yarattığı olanakları gerçekleştirebilmekten alıkoyar.

Toplumsal üretimin sosyalist üretime dönüştürülmesi, o halde, üretim örgütlenmesinin ve üreticilerin psikolojilerinin de paralel şekilde dönüştürülmesini gerektirir. Üretimin toplumsal örgütlenmesi, üretken çabayı kabul edilmiş meşruluk ve uygulamadaki yetkinlik konumundan yönlendirmelidir. Paralel bir şekilde, üretici birey kendi emeğini yaygınlaşan toplumsal yapının bir parçası olarak sarf etmeyi seçmeli ve bu yapının tam olarak ne olduğunu ve bireysel emeğin bu yapıya nasıl katıldığını açıkça görebilmelidir.

Önerilen Okumalar

1. Marx'ı Okumak Üzerine: Yöntem

Grundrisse (Marx, 1859, s. 188-217; 1939, Giriş Bölümü) Marx'ın yöntemiyle ilgili kendi bakış açısını anlayabilmeye yönelik vazgeçilmez bir kaynaktır.

Bu konulara ilişkin oldukça faydalı olabilecek bir tartışma Rubin (1972, 1-3. bölümler) ve Sweezy'de (1949, 1. bölüm) bulunabilir.

Bu konularda daha kapsamlı araştırmalara ilgi duyanlar, hülasa bir literatürün küçük bir bölümüyle tanışmak üzere, Rosdolsky'yi (1977, 2 ve 34. bölümler), Avineri'yi (1968, 1-6. bölümler), Althusser ve Balibar'ı (1970, 6-9. bölümler), Lichtheim'ı (1964, 4. bölüm), Meek'i (1956, s. 299-318), veya Godelier'i (1975) deneyebilirler.

2. Meta: Emek, Değer, Para

Marx'ın bu temel ve zorlu konulardaki düşüncelerinin en güzel derlenmiş hali *Kapital 1.1-3*'tedir. Aynı konunun ilk kez ve daha ayrıntılı şekilde incelendiği *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*'yı (1859) okumak da oldukça aydınlatıcı olacaktır. Bundan daha da eski ve temel düşüncelere daha geniş bir şekilde değinilen *Grundrisse*'deki (1939) Para bölümü, *Kapital*'in özlü ifadelerinin belirsizliklerini açıklığa kavuşturur.

Bu konuyu aydınlatan diğer üç metin Sweezy'nin (1949, 2. ve 3. bölümler), Rubin'in (1972, 6-7 ve 13-16. bölümler) ve Meek'inki lerdir (1956, 4-6. bölümler). Rubin özellikle soyut, zorunlu ve toplumsal emek kavramlarıyla ilgili faydalıdır.

Marx'ın emek değer teorisiyle ilgili yaklaşımının güçlü bir özeti Uno'da (1980) bulunmaktadır.

Marx'ın para teorisi ve para değeri görüşünde ortaya konulan sorunlar Brunhoff'ta (1967, 1. bölüm) ve Foley'de (1982, 1983a) ele alınmıştır.

3. Sermaye Teorisi ve Artık Değer

Marx'ın artık değer ve kapitalist üretim teorilerinin temel sunumu *Kapital 1.4-10*'da bulunabilir.

Bu metine ilişkin faydalı bir rehber Sweezy (1949, 4. bölüm) tarafından kaleme alınmıştır.

Hartman ve Markusen'in (1980) ve Sen'in (1980) izah ettiği gibi toplumsal yeniden üretimin çözümlemesi, feministler için belirgin öneme sahip kimi meseleleri ortaya koyar.

4. Kapitalizmde Üretim

Kapital'in birinci cildinin 3-5. bölümlerinde (özellikle de 1.7-8, 1.9.1, 1.10.1, 1.11-13, 1.14.1, 4-5, 1.15.1-5, 1.16, ve 1.18'de) ele aldığı mutlak ve göreli artık değer tartışmaları Marx'ın en etkili tarihsel çözümlemelerinden bazılarını içerir.

Bu sorunlar üzerine yazılmış olan modern eserler oldukça geniş ve verimlidir. Braverman (1974, özellikle Giriş ve 1-6. ve 11-14. bölümler) ve Edwards (1979) bununla ilgili iki başlangıç noktasıdır. Schumpeter (1980) sermayenin yeniliklere ve teknolojik gelişmelere yönelik etkileriyle ilgili konulara değinir. Kapitalistin, üretim teknolojisinin gelişimiyle olan ilişkisi sorunu Marglin'in ilham verici iki parçadan oluşan çalışmasının (1974, 1975) konusu olmuştur.

5. Sermayenin Yeniden Üretimi

Marx'ın yeniden üretime ilişkin genel görüşü *Kapital*'in 2.23-25 arası bölümlerinde ortaya konmuştur. Bu konuyla ilgili *Kapital 2.1* ve *2.7* bölümlerini okumak da faydalıdır.

Marx, emek gücünün değeri ile ücret kavramı arasındaki ilişkiyi *Kapital 1.19*'da irdeler.

Marx'ın ünlü yeniden üretim çizelgelerini de içeren yeniden üretim çözümlemesi *Kapital 2.18, 20-21*'de bulunabilir. Basit yeniden üretim üzerine olan 23. bölüm oldukça anlaşılır ve iyi bir biçimde işlenmiştir.

Marx'ın güzel bir yorumu Sweezy'de (1949, 5. bölüm) bulunabilir.

Foley (1983b) ve Harris (1972) Marx'ın sorununun daha gelişmiş çağdaş ele alınış biçimlerini ortaya koyar.

Luxemburg'un (1913, 1-6., 27-32. bölümler) siyasal ve teorik açıdan önemli bir etkisi olmuştur.

Kalecki (1971) ve Steindl (1952) kapitalist ekonominin dinamiklerinin çözümlemesinde Marx'ın yaklaşımını güçlü ve alışılmışın dışında bir yöntem doğrultusunda geliştirmişlerdir.

Bu sorunlara ilişkin ilgi çekici diğer yorumlar Rosdolsky'de (1977, s. 63-72 ve 11-24. bölümler), Levine'da (1975) ve de Brunhoff'ta (1967, 2. kısım, 1. bölüm) bulunabilir.

6. Kâr Oranının Eşitlenmesi

Marx'ın kâr oranının oluşumunu ele aldığı kısım *Kapital 3.1-4*'te ve dönüşüm sorununa ilişkin çözümü ise *Kapital 3.8-10*'dadır.

Ardından yazılan eserler muazzam derecede fazladır. Sweezy (1949, 7. bölüm) Marx'ın çözümüne ilişkin geleneksel yaklaşımını ve eleştirisini açıkça ortaya koyar.

İşçilerin tüketimlerini sabit tutan ancak artık değer miktarını muhafaza etmeyen Marx'ın geleneksel düzeltmesi Morishima (1973) ve Medio (1972) tarafından açıklanmıştır. Steedman (1977) emek değer teorisi eleştirisini bu yorumlamayı temel alarak geliştirmiştir. Fine ve Harris (1979, 2. bölüm) bu eseri gözden geçirip daha kapsamlı kaynaklar sayar.

Artık değeri muhafaza eden çözüm Dumenil (1980), Lipietz (1982) ve Foley (1982) tarafından ortaya konulur. Marx'ın bu soruna ilişkin görüşünün önemli bir yorumu Baumol'de (1974) bulunabilir.

Dönüşüm sorununu Marx'ın düşünce sistemindeki daha kapsamlı sorunlarla ilişkilendiren diğer ilgi çekici tartışmalar Rubin'de (1972, 17-18. bölümler), Rosdolsky'de (1977, 25. bölüm) ve Harris'te (1978, 3. bölüm) bulunabilir.

7. Artık Değerin Bölüşümü

Marx rant teorisini *Kapital*, 3. Cilt, Kısım IV'te ele alır. Bu iddianın özü aynı cildin 37 ve 38. bölümlerinde bulunabilir. Rant teorisiyle ilgili ayrıca Sraffa'ya da (1960, 11. bölüm) bakılabilir.

Marx'ın faiz ve finansla ilgili tartışması ise *Kapital*, 3. Ciltte, Kısım V'te yer alır. Bu bölümlerin bazısı oldukça eksik taslaklardır ancak 21-25 arası bölümler tutarlı ve uygun ifadeler içerir.

Üretken ve üretken olmayan emek konusundaki sorunlar Marx'ın ticari sermaye tartışmasıyla bağlantılı olarak *Kapital*'de 3. Cilt, Kısım IV'te ele alınmıştır. 16. Bölüm özellikle önemlidir. Bu sorunla ilgili güzel bir yorum ayrıca Fine ve Harris'te (1979, 3. bölüm) bulunabilir.

Bu fikirlerin daha ileri düzeydeki takibi de Brunhoff'la (1967, 2. Kısım, 2. bölüm) ve Mandel (1968, 7-8. bölümler) ile başlayabilir.

Wolff (1986) üretken olmayan emek teorisi ve ölçümünün kapsamlı bir tartışmasını sunar.

8. Azalan Kâr Oranı

Marx azalan kâr oranı sorununu sistematik bir biçimde *Kapital 3.13-15*'te ele alır. Bu tartışmayla *Kapital 1.12-15*'teki göreli artık değer tartışması arasındaki bağlantıyı görebilmek önemlidir.

Sorunun faydalı bir özeti ile Marx'ın konuyu ele alışındaki tartışmalı yönler, Sweezy (1949, 6. bölüm), Fine ve Harris (1979, 4. bölüm) ve Meek'te (1976) bulunabilir.

Teknik değişimin arkasındaki mekanizma olarak olağanüstü kâr sağlayan kapitalist yenilik kavramı Schumpeter (1939) tarafından etkili bir biçimde geliştirilmiştir.

Okishio'nun, kâr oranının reel ücretler artmadığı sürece düşmesinin mümkün olamayacağı yönündeki duruşunu destekleyen iddialar, bu düşünce çizgisine sağlanan farklı katkılara geniş kapsamlı atıflarda bulunan Roemer (1977) ve van Parijs (1980) tarafından geliştirilmiştir. Bowles da (1981) Okishio'nun teoremini açıklar.

Marx'ın orijinal çözümlemesine yönelik bir savunma Yaffe'de (1973) bulunabilir.

Rosdolsky (1977, 26. bölüm) kâr oranının azalma eğiliminin, Marx'ın eserindeki diğer önemli görüşleriyle olan bağlantısının dikkatli ve nazik bir çözümlemesini sunar. Kâr oranının ampirik ispatına ilişkin kapsamlı bir özet, aynı zamanda bu sorunla ilgili mevcut ampirik literatüre de atıfta bulunan Dumenil, Glick ve Rangel (1984a, 1984b) tarafından kaleme alınmıştır. Kâr oranı hareketine ilişkin tahminlerine yönelik olarak Weisskopf (1979, 1981) ve Munley'e (1981) de bakılabilir.

9. Kapitalist Kriz Teorisi

İş çevrimlerine yönelik gözleme dayalı ampirik gerçekler Moore (1983) ve Zamowitz (1985) tarafından oldukça iyi şekilde özetlenmiştir. Zamowitz aynı zamanda bu alandaki çalışmaların tam bir kaynakçasını verir.

Marx'ın kendi çalışmalarında krize değindiği, bitirilmiş iki bölüm vardır: *Kapital* (3.15.3) ve *Artık Değer Teorileri* (1963, 2. Kısım, 17. Bölüm).

Sweezy (1949) ve Shaikh (1978), Marx'ın kapitalist krize dair olan görüşlerini anlamaya yönelik başlıca sorunların yararlı özetlerini ortaya koyarlar.

Foley (1986a) Marx'ın Say Yasasına yönelik eleştirisiyle ilgili daha geniş kapsamlı bir tartışmayı ortaya koyar.

Bu soruları daha derinlemesine araştırmak isteyenler için faydalı olabilecek diğer okumalar

Dobb (1940), Robinson (1960), Harris (1978) ve Aglietta (1979) tarafından kaleme alınmıştır.

10. Sosyalizm

Marx'ın sosyalizm görüşüne ilişkin en aydınlatıcı metinler ekonomiye olan yoğun ilgisinin başlangıcından ve sonundan, *Komünist Manifesto*'dan (Marx ve Engels, 1848) ve *Gotha Programının Eleştirisi*'nden (Marx, 1875) gelir. *Kapital*'in son sayfaları (3.48-52) kapitalizme dair görüşlerinin ve kendi eleştirel çalışmalarının bir özetidir.

Lenin'in *Devlet ve Devrim*'i (1917), Marx'ın sosyalist toplumun fiili ortaya çıkışıyla ilgili görüşlerinin oldukça etkili bir açılımıdır.

Lukács'ın *Tarih ve Sınıf Bilinci* (1922) Marx'ın, kapitalist toplumun meta fetişizminin ve işçi sınıfının bilincinin gelişiminin devrimci sosyalizmi nasıl ortaya çıkardığı fikrini güçlü bir şekilde geliştirir.

Kaynakça

Aglietta, M. 1979. *A theory of capitalist regulation.* Londra: New Left Books.

Althusser, L., and E. Balibar. 1970. *Reading "Capital."* Londra: New Left Books.

Avineri, S. 1968. *The social and political thought of Karl Marx.* Cambridge: Cambridge University Press.

Baumol, W. J. 1974. The transformation of values: what Marx "really" meant (an interpretation). *Journal of Economic Literature* 12:51–62.

Bortkiewicz, L. von. 1949. On the correction of Marx's fundamental theoretical construction in the third volume of Capital. In *Karl Marx and the close of his system*, der. P. Sweezy. New York: Augustus M. Kelley.

Bottomore, T. ve diğerleri (der.) 1984. *Dictionary of Marxist thought.* Cambridge: Harvard University Press.

Bowles, S. 1981. Technical change and the profit rate: a simple proof of the Okishio theorem. *Cambridge Journal of Economics* 5:183–186.

Braverman, H. 1974. *Labor and monopoly capital.* New York: Monthly Review Press.

Brunhoff, S. de. 1967. *Marx on money.* New York: Urizen.

Bukharin, N. 1972. *Imperialism and the accumulation of capital.* New York: Monthly Review Press.

Dobb, M. 1940. Economic crises. In *Political economy and capitalism*, der. M. Dobb. Londra: Routledge and Kegan Paul.

Duménil, G. 1980. *De la valeur aux prix de production.* Paris: Economica.

Duménil, G., M. Click, and J. Rangel. 1984a. The tendency for the rate of profit to fall in the United States, Part 1. *Contemporary Marxism* 9:148-164.

Duménil, G., M. Click, and J. Rangel. 1984b. La baisse de la rentabilité du capital aux Etats-Unis: inventaire de recherche et mise en perspective historique. *Observations et Diagnostiques Economiques* 6:69-92.

Economic Report of the President. 1984. Washington, D.C.: Government Printing Office.

Edwards, R. 1979. *Contested terrain.* New York: Basic Books.

Fine, B., and L. Harris. 1979. *Rereading "Capital."* New York: Columbia University Press.

Foley, D. 1982. The value of money, the value of labor power, and the Marxian transformation problem. *Review of Radical Political Economics* 14(2):37-47.

Foley, D. 1983a. On Marx's theory of money. *Social Concept* 1(1):5-19.

Foley, D. 1983b. Money and effective demand in Marx's scheme of expanded reproduction. In *Marxism, central planning, and the Soviet economy: essays in honor of Alexander Erlich,* der. P. Desai. Cambridge: MIT Press.

Foley, D. 1986a. Say's law in Marx and Keynes. *Cahiers d'Economie Politique,* 10-11:183-194.

Foley, D. 1986b. *Money, accumulation and crisis.* New York: Harwood Academic.

Godelier, M. 1975. *Rationality and irrationality in economics.* New York: Monthly Review Press.

Harris, D. J. 1972. On Marx's scheme of reproduction and accumulation. *Journal of Political Economy* 80:505–522. (Ayrıca Howard and King, 1976. içerisinde)

Harris, D. J. 1978. *Capital accumulation and income distribution.* Stanford: Stanford University Press

Hartman, H., and A. Markusen. 1980. Contemporary Marxist theory and practice: a feminist critique. *Review of Radical Political Economy* 12(2):87–93.

Hegel, G. W. F. 1830. *Hegel's logic: being part one of the "Encyclopedia of the Philosophical Sciences,"* Almanca'dan çev. W. Wallace. Oxford: Clarendon, 1975.

Howard, M. C., and J. E. King, der. 1976. *The economics of Marx.* Harmondsworth: Penguin.

Kalecki, M. 1943. Political aspects of full employment. M. Kalecki, 1971 içerisinde, ss. 138-145.

Kalecki, M. 1971. *Selected essays on the dynamics of the capitalist economy.* Cambridge: Cambridge University Press.

Keynes, J. M. 1936. *The general theory of employment, interest, and money.* Londra: Macmillan.

Lenin, V. I. 1917. State and revolution. Collected Works içerisinde. Moscow: Foreign Languages Publishing House.

Levine, D. 1975. The theory of the growth of the capitalist economy. *Economic Development and Cultural Change* 23:47-74.

Lichtheim, C. 1964. *Marxism.* New York: Praeger.

Lipietz, A. 1982. The "so-called transformation problem" revisited. *Journal of Economic Theory* 26:59-88.

Lukács, G. 1922. *History and class consciousness.* Tekrar basım, çec. R. Livingstone. Cambridge: MIT Press, 1971.

Luxemburg, R. 1913. *The accumulation of capital.* Tekrar basım. New York: Monthly Review Press, 1951.

Mandel, E. 1968. *Marxist economic theory.* New York: Monthly Review Press.

Marglin, S. 1974. What do bosses do? The origins and functions of hierarchy in capitalist production. Part 1. *Review of Radical Political Economics* 6:60-112.

Marglin, S. 1975. What do bosses do? The origins and functions of hierarchy in capitalist production. Part 2. *Review of Radical Political Economics* 7:20-37.

Marx, K. 1859. *A contribution to the critique of political economy,* der. M. Dobb. Tekrar basım. New York: International Publishers, 1970.

Marx, K. 1867. *Capital: a critique of political economy. Vol. 1, The process of production of capital,* der. F. Engels. Tekrar basım. New York: International Publishers,1967.

Marx, K. 1875. Critique of the Gotha programme. K. Marx ve F. Engels, *Selected Works* içerisinde. New York: International Publishers, 1968.

Marx, K. 1893. *Capital: a critique of political economy. Vol. 2, The process of circulation of capital,* der. F. Engels. Tekrar basım. New York: International Publishers, 1967.

Marx, K. 1894. *Capital: a critique of political economy. Vol. 3, The process of capitalist production as a whole*, der. F. Engels. Tekrar basım. New York: International Publishers, 1967.

Marx, K. 1939. *Grundrisse: foundations of the critique of political economy (rough draft)*, çev. M. Nicolaus. Harmondsworth: Penguin.

Marx, K. 1963. *Theories of surplus value*, der. S. Ryazanskaya, çev. Emile Burns. Moscow Progress Publishers.

Marx, K., ve F. Engels. 1848. The manifesto of the Communist Party. K. Marx ve F. Engels, *Selected Works* içerisinde. New York: International Publishers, 1968.

Medio, A. 1972. Profits and surplus-value: appearance and reality in capitalist production. *A critique of economic theory*, der. E. K. Hunt and J. G. Schwartz içerisinde. Harmondsworth: Penguin.

Meek, R. L. 1976. The falling rate of profit. *The economics of Marx*, der. M. C. Howard and J. E. King içerisinde. Harmondsworth: Penguin, pp. 203-218.

Meek. R. L. 1956. *Studies in the labor theory of value.* New York: Monthly Review Press.

Moore, G. 1983. *Business cycles, inflation and forecasting.* Cambridge: Ballinger (NBER).

Morishima, M. 1973. *Marx's economics: a dual theory of value and growth.* New York: Cambridge University Press.

Munley, F. 1981. Wages, salaries and the profit share: a reassessment of the evidence. *Cambridge Journal of Economics* 5:159-173.

Okishio, N. 1961. Technical change and the rate of profit. *Kobe University Economic Review* 7:86-99.

Parijs, P. van. 1980. The falling-rate-of-profit theory of crisis: a rational reconstruction by way of obituary. *Review of Radical Political Economics* 12(1):1-16.

Ricardo, D. 1817. *The principles of political economy and taxation.* Tekrar basım. New York: E. P. Dutton, 1973.

Robinson, J. 1960. *An essay on Marxian economics.* Londra: Macmillan.

Roemer, J. 1977. Technical change and the "tendency of the rate of profit to fall." *Journal of Economic Theory* 16: 403-424.

Rosdolsky, R. 1977. *The making of Marx's "Capital."* Londra: Pluto Press.

Rubin, I. I. 1972. *Essays on Marx's economic theory.* Detroit: Black & Red.

Samuelson, P. 1971. Understanding the Marxian notion of exploitation: a summary of the so-called transformation problem between Marxian values and competitive prices. *Journal of Economic Literature* 9:399-431.

Schumpeter, J. A. 1939. *Business cycles: a theoretical, historical, and statistical analysis of the capitalist process.* New York and Londra: McGraw-Hill.

Sen. G. 1980. The sexual division of labor and the working class family. *Review of Radical Political Economics* 12(2):76-86.

Seton, F. 1957. The transformation problem. *Review of Economic Studies* 24:149-160.

Shaikh, A. 1977. Marx's theory of value and the transformation problem. *The subtle anatomy of capitalism*, der. J. Schwartz içerisinde. Santa Monica: Goodyear.

Shaikh, A. 1978. An introduction to the history of crisis theories. *U.S. capitalism in crisis* içerisinde. New York: Union of Radical Political Economics, ss. 219-240.

Smith, A. 1776. *The wealth of nations*, der. E. Cannan. Tekrar basım. New York: Random House Modern Library, 1937.

Sraffa, P. 1960. *The production of commodities by means of commodities.* Cambridge: Cambridge University Press.

Steedman, I. 1977. *Marx after Sraffa.* Londra: New Left Books.

Steindl, J. 1952. *Maturity and stagnation in American capitalism.* New York: Monthly Review Press.

Sweezy, P. 1949. *The theory of capitalist development.* New York: Monthly Review Press.

U.S. Bureau of the Census. 1974. *Annual survey of manufactures.* Washington, D.C.: Government Printing Office.

Uno, K. 1980. *Principles of political economy.* Sussex: Harvester.

Weisskopf, T. 1979. Marxian crisis theory and the rate of profit in the post war U.S. economy. *Cambridge Journal of Economics* 3:341-378.

Weisskopf, T. 1981. Rejoinder. *Cambridge Journal of Economics* 5:175-182.

Wolff, E. 1986. *Growth, accumulation, and unproductive activity: an analysis of the post-war U.S. economy.* New York: Cambridge University Press.

Yaffe, D. S. 1973. The Marxian theory of crisis, capital, and the state. *Economy and Society* (2):186-232.

Zamowitz, V. 1985. Recent work on business cycles in historical perspective. *Journal of Economic Literature* 23:532-580.

Türkçe Kaynakça

(Orijinal kaynakçadaki yapıtların Türkçe çevirisi bulunanlar)

Althusser, L., ve E. Balibar. 2007. *Kapital'i Okumak*. çev. Işık Ergüden. İstanbul: İthaki Yayınları.

Bottomore, T. ve diğerleri (der.) 2005. *Marksist düşünce sözlüğü*. 4. Baskı. Türkçe çeviriyi derleyen Mete Tunçay, İstanbul: İletişim Yayınları.

Braverman, H. 2008. *Emek ve Tekelci Sermaye*. çev. Çiğdem Çidamlı. İstanbul: Kalkedon.

Brunhoff, S. de. 2009. *Marx'ın Para Teorisi*. çev. Uğur Selçuk Akalın. İstanbul: Kalkedon.

Hegel, G.W.F. [1830] 1996. *Mantık Bilimi. Anahatlarda Felsefi Bilimler Ansiklopedisi 1*. Gözden geçirilmiş 2. basım. Çev. Aziz Yardımlı. İstanbul: İdea Yayınevi.

Keynes, J. M. [1936] 2008. *Genel teori (İstihdam, faiz ve paranın genel teorisi)*. Çev. Uğur Selçuk Akalın. İstanbul Kalkedon Yayıncılık.

Lenin, V. I. [1917] 1994. *Devlet ve İhtilal. Maksist Devlet Öğretisi ve Proletaryanın Devrimdeki Görevleri*. Çev. Kenan Somer. İstanbul: Bilim ve Sosyalizm Yayınları.

Lukács, G. [1922] 2006. *Tarih ve sınıf bilinci*. Çev. Yılmaz Öner. İstanbul: Belge Yayınları.

Luxemburg, R. [1913] 2004. (İlk baskı 1986) *Sermaye Birikimi*. Çev. Tayfun Ertan. İstanbul: Belge Yayınları.

Marx, K. [1859] 1993. *Ekonomi politiğin eleştirisine katkı*, 5. Baskı. Çev. Sevim Belli, Ankara: Sol Yayınları.

Marx, K. [1867] 2004. *Kapital: Kapitalist üretimin eleştirel bir tahlili, Birinci Cilt*, 7. Baskı. Çev. A. Bilgi, Ankara: Sol Yayınları.

Marx, K. ve F. Engels. 1976. *Seçme yapıtlar 1.* Çev. M.Ardos, S. Belli, A. Kardam ve K. Somer. Ankara: Sol Yayınları.

Marx, K. ve F. Engels. 1977. *Seçme yapıtlar 2.* Çev. S. Belli, A. Bilgi, G. Özdural, A. Kardam ve K. Somer. Ankara: Sol Yayınları.

Marx, K. ve F. Engels. 1976. *Seçme yapıtlar 3.* Çev. M. Kabagil, A. Gelen, K. Somer, V. Erdoğdu, Ö. Ünalan, M. Belli, S. Belli. Ankara: Sol Yayınları.

Marx, K. [1893] 2006. *Kapital: Kapitalist üretimin eleştirel bir tahlili, İkinci Cilt,* 6. Baskı. Çev. A. Bilgi, Ankara: Sol Yayınları.

Marx, K. [1894] 2006. *Kapital: Kapitalist üretimin eleştirel bir tahlili, Üçüncü Cilt,* 5. Baskı. Çev. A. Bilgi, Ankara: Sol Yayınları.

Marx, K. 2008. *Grundrisse: Ekonomi politiğin eleştirisi için ön çalışma.* Çev. Sevan Nişanyan. İstanbul: Birikim Yayınevi.

Marx, K. 1999. *Grundrisse: Ekonomi politiğin eleştirisinin temelleri, 1. Kitap.* Çev. Arif Gelen. Ankara: Sol Yayınlan.

Marx, K. 2003. *Grundrisse: Ekonomi politiğin eleştirisinin temelleri, 2. Kitap.* Çev. Arif Gelen. Ankara: Sol Yayınları.

Marx, K. 1998. *Artı-değer teorileri, Birinci Kitap.* Çev. Yurdakul Fidancı. Ankara: Sol Yayınları.

Marx, K. 1999. *Artı-seğer teorileri, İkinci Kitap.* Çev. Yurdakul Fidancı. Ankara: Sol Yayınları

Marx, K., ve F. Engels. [1848] 2008. Komünist manifesto. Çev. Nail Satlıgan. *Komünist manifesto ve hakkında yazılar,* K. Marx ve F. Engels, Çev. Nail Satlıgan, Tektaş Ağaoğlu, Olcay Göçmen, Şükrü Alpagut içerisinde. İstanbul: Yordam Kitap.

Ricardo, D. [1817] 2008. *Siyasal iktisadın ve vergilendirmenin ilkeleri.* Çev. Barış Zeren. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Smith, A. [1776] 2009. *Milletlerin zenginliği.* Çev. Haldun Derin. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Sraffa, P. [1960] 1981. *Malların mallarla üretimi. İktisat kuramını eleştiriye açış.* Çev. Ümit Şenesen. İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi Kütüphanesi.

Sweezy, P. [1949]. *Kapitalist gelişme teorisi.* Çev. Gülsüm Akalın. İstanbul: Kalkedon Yayıncılık.

Dizin

açıklama, 7
altın, 25, 29-35, 115
  üretimi, 116, 117, 118
artık değer, 40-43, 46, 57-59, 81. *Ayrıca bkz.* Mutlak artık değer, artık değer oranı; göreli artık değer
  Amerika Birleşik Devletleri ekonomisindeki, 161-163
  Neo-klasik artık değer teorileri, 62-63
artık değer oranı, 47, 57-61, 69, 74, 83, 90, 98, 118-124, 129-135, 164, 169-179, 202
  Amerika Birleşik Devletleri'ndeki artık değer oranı, 161-163
  artan artık değer oranı, 167, 176, 185
artık ürün, 50-52, 61, 82, 115, 170, 211, 214

basit yeniden üretim *bkz.* yeniden üretim
başlangıç noktası, 5, 157
belirlenim, 4-11, 123, 175
  demokrasisi, 12-13
  kademeli, 4
  kendi kendini belirleme ve totoloji, 8, 9
  önceden belirlenim, 10
  temel ve değişime uğratan, 6-7
belirlenimlerin katmanları, 4
bilgi, 2-4, 10, 155, 159, 166
birikim, 42, 83, 167, 170, 186-192, 199-204
  uzun vadeli eğilimler, 205
borç alma, 103, 107-108, 146, 150, 152
Bukharin, 116, 231

değer, 3-11, 15-20. *Ayrıca bkz.* emek değer teorisi
  değer biçimleri, 120
  değer ilkesi, 11, 35
  göreceli ve eşdeğer biçimler, 22
  temel, genişletilmiş ve genel denklik biçimleri, 23-25
değişim değeri, 8, 9, 219
devir hızı. *bkz.* devir süresi
devir süresi, 89, 96, 101
devlet, 27, 53, 67, 88, 129, 146-153, 160-163, 201
dış ticaret, 177, 201
diyalektik, 9, 13, 14, 158, 185
dönüşüm sorunu, 12, 127, 135, 138, 184
  geneleksel yaklaşım, 132-134
  Marx'ın yöntemi, 127, 128

Marx'ın yöntemine yönelik eleştiriler, 128-130
durağan durum, 170, 186

eğilim, 6, 11
karşı eğilimler, 12, 175, 179
eksik tüketim, 192, 197, 200
emek. *Ayrıca bkz.* emek değer teorisi
emeğin ölçümü, 20-22
gerekli ve artık, 148-151
gerekli ve yararlı, 158-160
karşılığı ödenmiş ve ödenmemiş, 48, 53, 66, 119, 136-138, 185
soyut, basit, toplumsal, gerekli, 18-19
ve değer 18-19
ve emek gücü, 44-46
yedek emekçi ordusu, 84, 203, 206
emek değer teorisi, 18-22, 26, 36, 40-44, 50, 57-61, 72, 90, 101, 120, 123-139,
emek gücü
talebi, 84, 85
emek gücünün değeri, 46-56, 60, 64-67, 70-74, 100, 131-140, 169, 175-184
emek süresi, 17-36, 40, 46-55, 63-74, 124, 131, 140, 146, 161, 166, 172, 180
emperyalizm, 115
eşit ve eşitsiz değişim, 28, 54, 72, 124-133, 136
eşitsiz değişim. *bkz.* eşit ve eşitsiz değişim

faiz, 10, 88, 99, 120, 139, 145-153, 164, 187. *Ayrıca bkz.* faiz oranı
faiz oranı, 144-150
düzeyi, 149-151
kapitalist üretimde, 145-147
fiyat, 26-29. *Ayrıca bkz.* dönüşüm sorunu
ve değer, 36-37
fiyat ölçütü, 29, 32, 33
fiyatlar üzerine paranın miktar teorisi, 30, 31

genişletilmiş yeniden üretim. *bkz.* yeniden üretim
gerçekleştirme zaman farkı, 91
gerçeklik
değişen gerçeklik, 1
tarihsel gerçeklik, 210
gerçeklik tarihsel ve değişen gerçeklik, 2, 3
göreli artık değer, 69-71
gömüler, 31-33. *Ayrıca bkz.* para

Hegel, G.W.F., 4, 179
hisse senetleri, 5

ıskonto, 34, 35
kağıdın altına karşı ıskontosu, 33-34

iş çevrimi, 187, 203
politik, 200, 201
iş günü, 48-54, 66-69, 79
işbirliği, 38, 77
işbölümü, 38, 78
işçi sınıfı, 50, 198, 206, 208, 223
işçiler, 47- 55, 60, 65-68, 76, 85, 153, 161, 174, 180, 190, 198-201, 206, 223
işsizlik, 85, 187, 188, 203

kaçınılmazlık, 10
kadın, 69, 86

kapitalist, 70-77, 81-83
kapitalist olmayan toplumlar, 15
kapitalist üretim, 40-42
  ve meta üretimi, 41-42, 164-165
kâr
  işletme, 148, 153, 164
  kâr oranı, 119-121
  olağanüstü, 71, 172-174
  ticari, 140, 153, 154
kâr oranı, 119-121. *Ayrıca bkz.* kâr oranının azalma eğilimi
  kâr oranının eşitlenmesi, 121-129, 136, 156
  Ricardo'nun kâr oranı, 167-168
kar oranının azalma eğilimi, 3, 11, 12, 168, 178-179, 192, 202
  karşı eğilimler, 177-188
  kâr oranının azalma eğilimi, 3, 11, 12
  kâr oranının azalma eğiliminin kaçınılmazlığı,177-179
  ve kriz,201-204
karşı eğilim, 12, 175-179
katma değer, 17-22, 26, 28, 37, 47-53, 66-73, 87, 124, 128-133, 161, 180, 199
kredi, 32, 117, 187, 197-203, 208. *Ayrıca bkz.* borç alma
kriz
  belirli kriz teorileri, 191
  genel kriz teorisi, 5, 89, 117, 186-205, 230
  nihai kriz, 207, 208
kullanım değeri, 16, 20, 64, 70-73, 85, 154, 156, 189

Luxemburg R., 115, 116, 199, 200

makine üretimi, 78, 80
mali zaman farkı, 89, 91
maliyetler üzerindeki markup oranı, 74, 93
manifaktür, 77, 78
meta
  dolaşımı, 41, 42
  fetişizmi, 37, 38, 216, 223, 230
  olarak emek gücü, 44
  üretimi, 15-21, 26, 37, 39, 47, 56, 116, 189, 216, 219
meta para, 25, 30-36, 116, 151, 198
miktar denklemi, 31, 32
modeller, 13, 86, 123
mutlak artık değer, 64-69
mübadele, 6, 15-30, 34, 38, 40, 45, 54, 61, 81, 116, 193, 215

neo-klasik iktisat, 4, 12, 25, 62, 121, 161

Okishio teoremi, 181, 184
  olağanüstü kâr, 71, 172-174
orantılılık, 102, 109, 110, 113
  basit yeniden üretimde orantılılık, 101, 113
  genişletilmiş yeniden üretimde orantılılık, 107
orantısızlık, 195, 197

ödünç verilebilir fonlar ve likidite tercihi, 152
ölçüm standardı (numeraire), 25

para
  değer biçimi olarak para, 23-26
  kâğıt para, 33, 34, 35
  para biçimleri, 36
  para rezervleri, 106, 115, 197
  paranın değeri (değerin parasal ifadesi), 18-19, 26-36, 42,46-49, 55, 72,
  paranın dolaşım hızı, 31
  paranın miktarı, 30, 32
  uluslararası para, 35
  ve değer, 16-17
paranın değeri, 18, 26-36, 42, 46-49, 55, 72, 124, 129, 136,

rant, 36, 120, 139-145, 153, 163, 169
  farklılık rantı, 140, 143, 144
  mutlak rant, 143, 144
reel ücret, 70, 130-135, 166, 174-177, 180-183, 206, 228. *Ayrıca bkz.* Emek gücünün değeri
rekabet, 116, 121-123, 136, 148, 155, 172,
Ricardo, 3, 17, 19, 143, 168-173, 192, 203

Say Yasası, 192-194, 230
sermaye
  değişen ve değişmeyen, 57-61
  hayali, 152, 153
  mali (para), 87
  sabit ve dolaşımdaki, 57, 59, 60
  sermaye bileşimi, 84, 111, 118, 166
  sermaye devresi, 42-44, 86-96
  sermaye hareketliliği, 122
  ticari (meta), 87- 93, 153-156, 194-197, 202
  üretken, 87-99, 152, 155, 194-197, 202
sermayenin bileşimi, 59, 73, 83, 90, 98, 113, 118, 120, 166, 171
sermayenin merkezileşmesi, 83, 205
sermayenin getiri değeri, 151
sermayenin organik bileşimi, 59. *Ayrıca bkz.* sermaye bileşimi
sermayenin yoğunlaşması, 83, 205
sermayeye katma oranı, 91, 98, 100, 102, 107
sınıf, 47, 50, 75, 79, 82, 119, 143, 208, 224
Smith A., 3, 16, 157-160, 168, 196
sosyalist toplum, 52, 208, 221
soyut hesap birimi, 25-26
soyutlama, 1, 4, 122, 176
sömürü, 50-52
  üretken olmayan emeğin sömürülmesi, 160-161
  sömürü oranı bkz. artı değer oranı

tahıl modeli, 167-169
takas, 23, 26, 193
talep. *bkz.* toplam talep
tekelci sermaye, 207, 208, 237
teknik ilerleme, 71-74, 80, 166, 177, 183
teori, 8, 13, 26, 63, 123, 171, 179, 192, 200
toplam talep, 101, 104, 113, 115, 194- 201, 208
  genişletilmiş yeniden üretimde, 113

uluslararası finans, 35-36
uygulanabilir teknikler, 22, 180-182

ücretler, 46-49, 84-86
  ücretlerin tekdüzeliği,125-126
  emek gücünün değerinin altındaki ücretler,174-175
ücretli emek, 50-54, 64, 82, 146, 161, 217
üretim *Ayrıca bkz.* üretim güçleri
  üretim ölçeği, 78, 83, 93, 122, 144
  üretim sistemleri, 15
üretim fiyatları, 128, 135, 144, 154, 172. *Ayrıca bkz.* dönüşüm sorunu
üretim güçleri, 74-77,
  üretimin toplumsal ilişkileri, 74-75, 165-167
üretim kesimleri, 101-113

üretim tarzları, 212, 217, 222
feodal, 45
kapitalist, 70-77, 81-83
köleci, 45, 195
üretken ve üretken olmayan emek, 3, 153-164, 229

yasa, 11, 150, 179
yedek emekçi ordusu, 84, 203, 204, 206
akıcı, durgun, saklı, 86, 206
yeniden üretim, 21, 50-56, 69, 81, 93, 98, 101, 106-118, 160, 166, 192, 198
basit, 84, 93-115, 120, 198, 227
genişletilmiş, 83, 96-102, 107-120, 165, 195, 199

zaman tercihi, 62, 149

Duncan K. Foley bu kitabında, son dönemin küresel iktisadi çalkantılarıyla birlikte görüşleri tekrar gündeme gelen Marx'ın, çoğunlukla konunun uzmanlarının ve iktisatçıların ilgi alanının dışına çıkamayan iktisat teorisini yalın bir dille anlatıyor. Marx'ın kendi iktisadi metinlerinin karmaşık ve okuyucuyu zorlayan niteliklerini ustaca ortaya koyarak onun iktisadi düşüncesini açık, anlaşılır ve özellikle de öğrenme ve öğretmeye yönelik bir anlatı çerçevesinde açıklıyor. *Kapital*'in üç cildindeki tüm konu başlıklarını içeren *Kapital'i Anlamak*, Marx'ın iktisadi düşüncesinin en yaygın olarak bilinen unsurlarından en karmaşık ve detaylı konularına kadar önemli bir giriş kitabı özelliği taşımakta.

Kitabın bir başka önemli özelliği de özellikle 1960'ların başından itibaren Amerikan akademyasında yükselen ve önemli boyutlara varan Marksist İktisat yazınının, hemen hemen tüm tartışma zeminlerini kapsayan kısa bir özetini içeriyor olmasıdır. Uygulamaya yönelik eğilimler taşıyan ve ana akım iktisat teorisinin yöntemsel araçlarını daha da geliştiren, noksanlarını ifşa eden bu yazın, somut iktisadi sorunların Marksist düşünce çerçevesinde ölçmeye, teknik bilgi kategorilerinde sınıflandırmaya ve karşılaştırmalı çözümlemeler yapmaya yönelik olarak de ele alınabileceğini vurgulamaktadır. Bugün, bütünsel bakış açısının gücü nedeniyle günümüz küresel iktisadi sorunlarını anlamada yeniden başvurulan Marx'ın düşüncesinin geliştirilmiş bu yönlerinin ve araçlarının tanınması belki de her zaman olduğundan daha gerekli görünüyor.

Foley sistematik bir sırayla ele aldığı konuların her biri için Marx'ın yapıtlarındaki ilgili bölümlere doğrudan göndermeler yaparak, aynı zamanda Marx'ı kendi iktisat metinlerinden takip edecek okuyucular için bir yol haritası sunuyor. Bunun yanında her bölüm için hazırladığı, kitabın sonunda yer alan okuma önerileri, Marx'ın iktisadi düşüncesinin kendisinden sonra aldığı yolu takip etmek isteyen okuyucular için özellikle yararlı.

Duncan K. Foley New School for Social Research Üniversitesi'nde, Leo Model İktisat Profesörü olarak görev yapmaktadır. Foley daha önce Stanford Üniversitesi, Massachussetts Teknoloji Enstitüsü (MIT), Columbia Üniversitesi, Barnard Koleji gibi önemli akademik kurumlarda öğretim üyesi olarak çalışmıştır. Yapıtları arasında, *Monetary and Fiscal Policy in a Growing Economy* (1971), *Money, Accumulation and Crisis* (1986), *Growth and Distribution* (1999), *Unholy Trinity: Labor, Capital, and Land in the New Economy* (2003) ve *Adam's Fallacy: A Guide to Economic Theology* (2006) ile çok sayıda akademik makale bulunmaktadır.

Yayıncı Sertifika No: 12382
ISBN 978-975-509-631-5